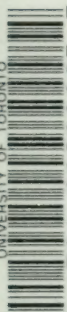

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00296395 .7

HANDBOUND
AT THE

UNIVERSITY OF
TORONTO PRESS

9445 I

Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten

begründet von

Albrecht Dieterich und **Richard Wünsch**

herausgegeben

von

Richard Wünsch und **Ludwig Deubner**
in Königsberg i. Pr.

Siebenter Band

1908—1909

Gießen 1909

Verlag von Alfred Töpelmann (vormals J. Ricker)

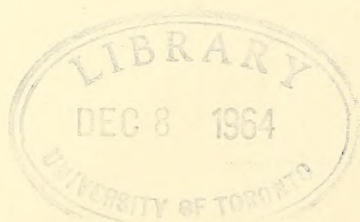
Religionsgeschichtliche Versuche und Vorträge

Inhaltsverzeichnis des siebenten Bandes

Schmidt, Wilhelm: Geburtstag im Altertum (1. Heft).

Appel, Georgius: De Romanorum precationibus (2. Heft).

Tambornino, Julius: De antiquorum daemonismo (3. Heft).

946608

De antiquorum daemonismo

scripsit

Julius Tambornino

Gießen 1909

Verlag von Alfred Töpelmann (vormals J. Ricker)

Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten

begründet von

Albrecht Dieterich und **Richard Wünsch**

herausgegeben von

Richard Wünsch und **Ludwig Deubner**

in Königsberg i. Pr.

VII. Band 3. Heft

BL

25

R 37

Bd. 7

Heft. 3

703444

27. 5. 59

Kap. II und III sind auch gesondert als Dissertation von
Münster 1909 unter dem Titel *De antiquorum daemonismo capita
duo* erschienen.

Prooemium

Cum Krollii praeceptoris mei auctoritate incitatus Graecorum de daemonibus opinionem cognoscere studerem, certa quaedam huius opinionis pars magis magisque animum meum capessivit, possessionis opinio, quam, cum saepissime quidem a viris doctis occasione data leviter tangi, nondum autem ratione quadam adhibita comprehensam viderem, proprio tractatu explanare consilium cepi. Ad exeuntem vero antiquitatem cum animum adverterem, multum me in Christianorum litteris versari opus fuit, breviterque illustrare operae pretium esse cognovi, quomodo Christiani aequalium superstitionem secuti sint. Ita autem commentationem meam institui, ut, priusquam ad rem accederem, eos locos, qui ad ipsam Graecorum et Christianorum daemonismi opinionem spectant, describerem, altero capite, quid Graeci, tertio, quid Christiani de lymphatione credidissent exponerem.

Maxima librorum pars, ex quibus testimonia sumpsit, illa aetate conscripta est, quam vulgo hellenisticam appellare consuevimus, qua aetate cum veteres Graecorum di variarum gentium numinibus commixti confusique paulatim obscurarentur, Graeci ipsi suorum deorum auxilio non iam confidentes barbaris diis se dederent maximumque omnibus dubium afferretur, quomodo numen venerandum et expiandum esset (cf. verbi causa Fr. Cumont *Les religions orientales dans le paganisme romain* (Paris 1907); Preller-Jordan *Röm. Mythologie* II³ (Berlin 1883) p. 359 sqq.; P. Wendland *Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum u. Christentum* (Tübingen 1907)

p. 77sq.; G. Wissowa *Religion und Kultus der Römer* (München 1902) p. 289sq.), fieri sane non potuit, quin omnis generis superstitio propagaretur animosque occuparet; eoque magis antiquos homines hac vana doctrina constringi necesse erat, quod orientales religiones post Alexandri magni aetatem ex oriente progredientes ut vastum flumen super eos se effundere coeperant. Nullum autem superstitionis genus ea aetate tantopere florere videmus, quam possessionis opinionem: omnes perpaucis eruditis exceptis in summo timore erant, ne ab aliquo numine nescio qua de causa invaderentur et maximis malis afficerentur, magnus numerus *exorcistarum* ubique pervagabantur et homines a sacris illis morbis liberare se posse promittebant. Etiam Christiana religio, quae quamquam non ex hoc mundo esse dicebatur, tamen, ut homines sibi conciliaret, eorum moribus accommodaretur oportebat, tantum aberat, ut illam superstitionem de medio tolleret, ut eam protegeret penitusque exaedificaret.

CAPVT PRIMVM

Testimoniorum collectio

I. Loci Graecorum opinionem illustrantes

Aeschylus, sept. v. 992 Eteocles et Polynices appellantur *δαμονῶντες ἐν ἄτα*.

choeph. v. 563sq. Orestes dicit de patria sua:

καὶ δι' θυρωρῶν οὔτις ἂν φαιδρᾶ φρενὶ | δεξαίτ', ἐπειδὴ δαιμονῆ δόμος κακοῖς.

Pindarus, Pyth. III v. 137sq.:

ἀλλ' ἐπεύξασθαι μὲν ἐγὼν ἐθέλω

*Ματρί, τὰν κοῦραι παρ' ἑμὸν πρόθυρον σὲν Πανὶ μέλλοντα θαμὰ
σεμνὰν θεὸν ἐννύχαι.*

Schol. ad v. 137: *καθάρτριά τῆς μανίας ἡ θεός, καὶ τὸν Διόνυσον δὲ καθαρτικὸν τῆς μανίας φασί.*

Sophocles, Trach. v. 1233sq. Hyllus, qui Iolam in matrimonium ducere non vult, dicit:

*τίς γάρ ποθ', ἢ μοι μητρὶ μὲν θανεῖν μόνι, | μεταίτιος, σοὶ
δ' αὖθις ὡς ἔχεις ἔχειν, | τίς ταῦτ' ἂν, ὅστις μὴ ἐξ ἀλαστόρων
νοσοῖ, | ἔλοιτο;*

Euripides, Hippolyt. v. 141sq. chorus dicit Phaedrae:

*σὲ γάρ ἐνθεος ὦ κοῦρα
εἶτ' ἐκ Πανὸς εἶθ' Ἐκάτας
ἢ σεμνῶν Κορυβάντων
ἢ ματρὸς ὀρείας φοιτῆς.*

Schol. ad v. 141: ἔνθεοι λέγονται οἱ ἐπὶ γάσματος τινος ἀραιροεθένητες τὸν τοῦν καὶ ἐπ' ἐκείνου τοῦ θεοῦ τοῦ γασματοποιῶν κατεχόμενοι καὶ τὰ δοκοῦντα ἐκείνῳ ποιοῦντες.

Herul. v. 861sq. Lyssa dicit:

οὔτε πότος οὔτω κόμασι στένων λάβρος,
οὔτε γῆς σεισμός ζερανοῦ τ' οἰστρος ὠδίνης πνέων,
οἶ' ἐγὼ στάδια δραμοῦσαι στέρον ἐς Ἡρακλέους.

Phoeniss. v. 887sq. de Eteocle et Polynice:

ἐκείνο μὲν γὰρ πρότον ἦν
μηδένα πολίτην μηδ' ἄναξ' εἶναι χθονός,
ὡς δαυμονῶντας ζήναστρέφοντας λόβιν.

Schol. ad v. 889: σλίχρη δαίμονι καὶ ἀπαθρόλιη χρώμενοι.

Hippocrates, de morb. sacr. ed. Wilamowitz Lesebuch I 2 p. 271, 8sq.:

ἔμοι δὲ δοξέουσιν οἱ πρότοι τοῦτο τὸ νόσημα ἰσώσαντες τοιοῦτοι εἶναι ἀνθρώποι οἷοι καὶ γὰρ εἶσι, μέγροι τε καὶ καθαροὶ καὶ ἐγρήτοι καὶ ἀλαζόνες . . . οὔτως οὖν ἔμοιγε δοξέουσι οὔτινες τοῦτο τῆ τροπῇ ἐγγειρόουσιν ἰσθαι ταῦτα τὰ νοσήματα, οὔτε ἰσὰ τομίζειν εἶναι οὔτε θεῖα. ὅσον γὰρ ἐπὶ καθαροῦν τοιοῦτων μετάστατα γίνεται καὶ ἐπὶ θεραπειῆς τοιῆσδε, τί κωλύει καὶ ἐγ' ἑτέρον τεχνιμάτων ὁμοίων τοῦτοισιν ἐπιγίνεσθαι τοῖσιν ἀνθρώποισι καὶ προσπίπτειν: ὅστι μὲν τὸ θεῖον αἴτιον εἶναι, ἀλλὰ τι ἀνθρώπινον. ὅστις γὰρ οἷός τε περικαθαίρων ἐστὶ καὶ μαγεῖον ἐλάγειν τοιοῦτον πάθος, οὔτως καὶ ἐλάγει ἕτερα τεχνισάμενος, καὶ ἐν τοῦτο τῆ λόγῳ τὸ θεῖον ἀπόλλυται, τοιαῦτα λέγοντες καὶ μηχανόμενοι προσποιέονται πλέον τι εἶδέναι, καὶ ἀνθρώπους ἐξαπατῶσι προστιθέμενοι αὐτοῖς ἀγνείας τε καὶ καθαρότητας, ὅτε πολλὰ αὐτοῖσι τοῦ λόγου ἐς τὸ θεῖον ἀρῆκει καὶ τὸ δαυμόνιον. . . . καὶ ἦν μὲν βροχηται ἢ τὰ δεξιὰ σπάται, μητέρα θεῶν φασὶ αἰτίη εἶναι. ἦν δὲ δεξιότερον καὶ εἰδονότερον φθέγγηται. ἴλαφρ εἰζέζουσιν καὶ φασὶ Ποσειδέονα αἴτιον εἶναι, ἦν δὲ ἑλιπότερον καὶ πνυζότερον, οἷον ὄρηθες, Ἀπόλλων νόμιος, ἦν δὲ ἀγρόν ἐξ τοῦ στόματος ἀρῆκει καὶ τοῖσι ποσὶ λαπιζῆν, Ἄφης τὴν αἰτίην ἔχει, οἷον δὲ νυζιὸς δέματα παρίσταται καὶ φόβοι καὶ παράνοια καὶ ἀναληθῆσαις ἐξ τῆς κλίνης καὶ φεύξιες ἔξω, Ἐκάτης φασὶν εἶναι ἐπιβολὰς καὶ ἰσῶων ἐφόδοις, καθαροῖσι τε χρέονται καὶ ἐλασιδῆσι καὶ ἀνοσιώτατόν τε καὶ ἀθεώτατον πρῆγμα ποιεῖουσιν, ὡς ἔμοιγε δοκεῖ.

Aristophanes, vesp. v. 8 Xanthias dicit Sosiae:

ἀλλ' ἢ παραφρονεῖς εἶεν ἢ χορηγοῦσαις.

Schol. ad hunc versum: μανίῃ παρόδοι οἵτοι αἱ δαίμονες
μανίας καὶ θειασμοῦ¹ εἶναι ἐπισημασμένοι.

Ibid. v. 118sq. illius patrem ab insania liberare vult:
εἴτ' αὐτὸν ἀπέλθω κάκῃθαιψ'· ὁ δ' οὐ μάλα².

Schol. in versum 119: ὡς μαινόμενος καὶ κατεχόμενος ἐπὶ
θεῖον ἀπὸ τοῦ τὰ τῶν Κορηγόρων ἐποίει αὐτῷ μυστήρια ἐπὶ
καθαρῶν τῆς μενίας.

thesmophor. v. 1053sq. Mnesilochos dicit:

ὡς ἐχορμάσθην

λαμπύρηι' ἄχι δαίμονων.

eccles. v. 1068sq. puella quaedam exclamat:

ὦ Ἡράκλεις, ὦ Πῆρες, ὦ Κορηγόριες, ὦ Λιουκόρω.

Plut. v. 39:

τί δῆτα Φοῖβος ἔλασεν ἐκ τῶν σιγμμάτων: Schol. ad hunc
versum: σιέφανοι ἐπὶ τοῖς τρίποδοις ἔκειντο, οἷς ἢ Πυθία ἐν τῇ
κεφάλῃ φοροῦσα ἐμαντεύετο. ἦν δὲ ἢ Πυθία γενή, ἦτις, ὡς
φασιν, ἐπιταθρῦμένη τῷ τρίποδι τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ διαιροῦσα
τὰ σκέλη ποιῶσιν κἀωθεν ἀσπιδόμενον πνεῦμα διὰ τῶν γεννη-
τικῶν ἐδέχτο μορίων. καὶ οἷτω μανίας πληρομένη καὶ τὰς τρίχας
λέουσα καὶ ἀφρόν ἐκ τοῦ στόματος ἀποπέμπουσα καὶ τὰλλα πάντα
ποιούσα, ὅσα οἱ μαινόμενοι ποιεῖν ἐβόθασιν, τὰ τῆς μανείας, ἢ
μᾶλλον μανίας ἐφ' ἑγγεῖω θύματα. ἢ καὶ δαίμων τις ἦν οὗτος
καλούμενος πύθων, ἀφ' οὗ ἢ Πυθία κατονομάζεται³.

Ibid. v. 372 Blepsidemus quaerit ex Chremylo: μῶν σὶ
κέκλογας, ἀλλ' ἤρπακας: respondet Chrem: κατοδαίμονας.

Ibid. v. 500sq.:

ὡς μὲν γὰρ νῦν ἡμῖν ὁ βίος τοῖς ἀνθρώποις διάκειται,

τίς ἂν οὐχ ἡγοῖτ' εἶναι μανίαν κατοδαίμονίαν ἢ ἔτι μᾶλλον:

¹ ἐκθειασμοῦ codd., ἐκθενοσιασμοῦ L. D. Dowdall. θειασμοῦ scripsi
Krollio suadente.

² (Scil. ἐπειθετο)· μετὰ τοῖσι Κορηγόρισι, ὁ δ' αὐτῷ τυμπάνῳ ἄξια
ἐδίκασεν ἐς τὸ Καινὸν ἐμπροσθέν. ὅτε δῆτα ταύταις ταῖς τελεταῖς οὐκ ἀγέλει,
διέπλευσεν εἰς Ἀθήνας . . .

³ Eodem fere modo loquitur de Pythia Io. Chrysost. in I Cor. hom.
29, 1 (Migne LXI 242): de hac congruentia verba fecit E. Bethe *Rhein.
Mus.* LXII (1907) 467.

Diogenes trag., TGF² Nauck p. 776sq.:

καίτοι κλύω μὲν Ἀσιάδος μιτηρόρους | Κυβέλης γυναικας,
παίδας δὲ βίων Φρυγῶν, | τυπάνοισι καὶ ῥόμβοισι καὶ χαλκοκτύπων |
βόμβοις βρεμοίσας ἀντίχερσι κυβάλων | σοφὴν θεῶν ἕμψοδὸν
ἰατρὸν θ' ἄμα.

Tragicus inc., frg. 375 (Nauck p. 910):

ἀλλ' εἴτ' ἔνυπνον φάντασμα φοβῆ
χθονίας θ' Ἐκάτης κῶμον ἐδέξω.

Xenophon, memorab. Socrat. I 1, 9:

τοὺς δὲ μὴδὲν τῶν τοιούτων οἰομένους εἶναι δαιμόνιον, ἀλλὰ
πάντα τῆς ἀνθρωπίνης γνώμης, δαιμονῶν ἔφη (ὁ Σωκράτης).
δαιμονῶν δὲ καὶ τοὺς μαντενομένους ἔ τοῖς ἀνθρώποις ἔδωκαν
οἱ θεοὶ μαθοῦσι διακρίνειν, οἷον εἴ τις ἐπερωτῶη, πότερον ἐπι-
στάμενοι ἤμοχεῖν ἐπὶ ζεύγος λαβεῖν κριττον ἢ μὴ ἐπιστάμενοι.

Ibid. II 1, 5:

καὶ τηλικούτων μὲν ἐπιχειμένων τῇ μοιχεύοντι κακῶν τε καὶ
αἰσχυρῶν, ὄντων δὲ πολλῶν τῶν ἀπολυσόντων τῆς τῶν ἀφροδισίων
ἐπιθυμίας ἐν ἀδείᾳ, ὅμως εἰς τὰ ἐπικίνδυνα φέρεσθαι, ἄρ' οὐκ
ἤδη τοῦτο παντάπασι κακοδαιμονῶντός ἐστιν;

Ibid. II 3, 19:

οὐκ ἂν πολλὴ ἀμαθία εἴη καὶ κακοδαιμονία τοῖς ἐπ' ὠφελείᾳ
πεποιμημένοις ἐπὶ βλάβῃ χρῆσθαι;

Platon, Ion 533 E—534 A:

πάντες γὰρ οἱ τε τῶν ἐπῶν ποιηταὶ οἱ ἀγαθοὶ οὐκ ἐκ τέχνης
ἀλλ' ἐνθεοὶ ὄντες καὶ κατεχόμενοι πάντα ταῦτα τὰ καλὰ λέγουσι
ποιήματα, καὶ οἱ μελοποιοὶ οἱ ἀγαθοὶ ὡσαύτως, ὥσπερ οἱ κορυ-
βαντιῶντες οὐκ ἔμφρονες ὄντες ὀρχοῦνται, οὕτω καὶ οἱ μελοποιοὶ
οὐκ ἔμφρονες ὄντες τὰ καλὰ μέλη ταῦτα ποιοῦσιν.

leges VII 790 D—E:

τεκμαίρεσθαι δὲ χρὴ καὶ ἀπὸ τῶνδε, ὥς ἐξ ἐμπειρίας αὐτὸ
εἰλήφασιν καὶ ἐγνώκασιν ὃν χρῆσιμον αἰ τε τροφοὶ τῶν σμικρῶν
καὶ αἰ περὶ τὰ τῶν Κορυβάντων ἰάματα τελοῦσαι· ἡνίκα γὰρ ἂν
ποι βοιλήθῳσιν κατακοιμίζειν τὰ δυσπνοῦντα τῶν παιδίων αἰ
μητέρες, οὐ ἴσχυριαν αὐτοῖς προσφέρουσιν ἀλλὰ τοῦναντίον κί-
νησιν ἐν ταῖς ἀγκάλαις ἀεὶ σείουσαι . . . , καθάπερ ἡ τῶν ἐκ-
φρόνων βακχεῶν ἰάσεις ταύτη τῆ τῆς κινήσεως ἄμα χορεία καὶ
μουσὴ χρώμεναι.

Ibid. 815 C:

ὅση βακχεία ἐστὶ καὶ τῶν ταύταις ἐπομένων, ὡς Νύμφας τε καὶ Πάνας καὶ Σατύρους ἐπονομάζοντες, ὡς φασί, μιμοῦνται κατοινωμένους, περὶ καθαρῶν καὶ τελετῶν τινῶν ἀποτελούντων.

Demosthenes II 20:

καίτοι ταῦτα, καὶ εἰ μικρά τις ἰγείηαι, μεγάλα, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, δείγματα τῆς ἐκείνου (τοῦ Φιλίππου) γνώμης καὶ κακοδαιμονίας ἐστὶ τοῖς εἰς φρονοῦσιν.

VIII 16 de Byzantium infidelitate:

ἢ *Λία*, κακοδαιμονῶσι¹ γὰρ ἄνθρωποι καὶ ὑπερβάλλουσιν ἀνοίᾳ.

Dinarchus I 91:

εἰ μὲν οὖν ἔτι δεῖ τὴν πόλιν τῆς Δημοσθένους πονηρίας καὶ ἀνυχίας ἀπολαβεῖν, ἴνα πλείω κακοδαιμονῶμεν — οὐ γὰρ ἔχω τί ἄλλο εἶπω —, σιερκτέον ἔν εἰη τοῖς συμβαίνοσιν.

Plinius, nat. hist. XVIII 118 (Mayhoff):

quin et prisco ritu puls fabata suae religionis diis in sacro est. praevalens pulmentari cibo, set hebetare sensus existimata insomnia quoque facere, ob haec Pythagoricae sententiae damnata, ut alii tradidere, quoniam mortuorum animae sint in ea, qua de causa parentando utique adsumitur.

Flavius Iosephus antiq. Iud. VI 8, 2:

τὸν Σαοῦλον δὲ περιέρχετο πάθη τινὰ καὶ δαιμόνια πνιγμοὺς αὐτῶ καὶ στραγγάλας ἐπιφέροντα, ὡς τοὺς ἰατροὺς ἄλλην μὲν αὐτῶ θεραπείαν μὴ ἐπινοεῖν, εἰ δὲ τίς ἐστὶν ἐξῆδεῖν δυνάμενος καὶ ψάλλειν ἐπὶ κινύρα, τοῦτον ἐκέλευσαν ζητήσαντας, ὁπόταν αὐτῶ προσίη τὰ δαιμόνια καὶ ταρατήη, ποιεῖν ὑπὲρ κεφαλῆς στάντα ψάλλειν τε καὶ τοὺς ὕμνους ἐπικέγειν . . . ὁ δὲ Ἰεσαῖος πέμπει τὸν υἱὸν καὶ ξένια δοὺς κομίσει τῷ Σαοῦλῳ. ἔλθόντι δὲ ἴσθη καὶ ποιήσας ὀπλοφόρον διὰ πάσης ἴγῃ τιμῆς· ἐξῆδετο γὰρ ἐπ' αὐτοῦ καὶ τὴν ἀπὸ τῶν δαιμονίων ταραχὴν, ὁπότε αὐτῶ ταῦτα προσέλθοι, μόνος ἰατρός ἦν λέγων τε τοὺς ὕμνους καὶ ψάλλων ἐπὶ τῇ κινύρα καὶ ποιῶν ἑαυτοῦ γίνεσθαι τὸν Σαοῦλον.

Ibid. VIII 2, 5:

παρέσχε δ' αὐτῶ (τῷ Σολόμωνι) μαθεῖν ὁ θεὸς καὶ τὴν καιὰ

¹ κακοδαιμονοῦσι habent codd. et rhetores, qui hunc locum adferunt; Wolf, Lobeck ad Phryn. p. 79 mutant in κακοδαιμονῶσι.

τῶν δαιμόνων τέχνην εἰς ὠφέλειαν καὶ Θεραπείαν τοῖς ἀνθρώποις· ἐπιφθὰς τε συνταξάμενος αἷς παρηγορεῖται τὰ νοσήματα καὶ τρόπους ἐξορκίσεων κατέλιπεν, οἷς οἱ ἐνδούμιοι τὰ δαιμόνια ὡς μὲν ἐπαυλῆθαι ἐκδιώξουσι. καὶ αὕτη μὲν τῶν παρ' ἡμῖν ἡ Θεραπεία πλεῖστον ἰσχύει· ἰσότησα γὰρ τινα Ἐλεάζαρον τῶν δημοφύλων Οὐεσπασιανοῦ παρόντος καὶ τῶν υἱῶν αὐτοῦ καὶ χιλιάρχων καὶ ἄλλων στρατιωτικοῦ πλήθους ὑπὸ τῶν δαιμονίων λαμβανόμενος ἀπολύοντα τούτων. ὁ δὲ τρόπος τῆς Θεραπείας τοιοῦτος ἦν· προσφέρων ταῖς ὁσὶ τοῦ δαιμονιζομένου τὸν δακτύλιον ἔχοντα ὑπὸ τῆ σφραγίδι ὄριζαν, ἐξ ὧν ἐπέδειξε Σολόμων, ἔπειτα ἐξεῖλεν ὀσφρομένην διὰ τῶν μετῆρων τὸ δαιμόνιον, καὶ πεσόντος ἐβθῆς τὰνθρώπου μὲν εἰς αὐτὸν ἐπανήξιν ὄρχου Σολόμωνός τε μεμνημένος καὶ τὰς ἐπιφθὰς, ὡς συνέθηνκεν ἐκεῖνος, ἐπιλέγων. βουλόμενος δὲ πείσαι καὶ παρασιῆσαι τοῖς παρατηγχανοσιν ὁ Ἐλεάζαρος, ὅτι ταύτην ἔχει τὴν ἰσχύν, ἐτίθει μικρὸν ἔμπροσθεν ἴτοι ποτήριον πλήρες ὕδατος ἢ ποδόνηπιτρον, καὶ τῷ δαιμονίῳ προσέτατιν ἐξιδὸν τὰνθρώπου ταῦτα ἀνατρέψαι καὶ παρασχεῖν ἐπιγνώων τοῖς ὄρωσιν, ὅτι καταλέλοιπε τὸν ἀνθρώπου.

bell. Iud. VII 6, 3:

τῆς φάραγγος δὲ τῆς κατὰ τὴν ἄρχτον περιοχούσης τὴν πόλιν (τὰ Ἱεροσόλυμα) Βαάρας ὀνομάζεται τις τόπος, ὃς φέρεται ὄριζαν ὀμωνύμως λεγομένην αὐτῷ. αὕτη φλογὶ μὲν τὴν χροῖαν ἔοικε, περὶ δὲ τὰς ἐσπέρας σέλας ἀναστράπτουσα τοῖς ἐπιτοῦσι καὶ βουλομένοις λαβεῖν οὐκ ἔστιν εὐχείρωτος, ἀλλ' ὑποφρεύγει καὶ οὐ πρότερον ἴσταιται, πρὶν ἂν τις οὖρον γυναικὸς ἢ τὸ ἔμμητρον αἷμα χέη κατ' αὐτῆς. . . . ἔστι δὲ μετὰ τοσοῦτων κινδύνων διὰ μίαν ἰσχύν περισπούδαστος· τὰ γὰρ καλούμενα δαιμόνια, ταῦτα δὲ πονηρῶν ἔστιν ἀνθρώπων πνεύματα τοῖς ζῶσιν εἰσδύμενα καὶ κτείνοντα τοὺς βοθηθείας μὴ τυγχάνοντας, αὕτη ταχέως ἐξελαίνει, κὰν προσενηθῆ μόνον τοῖς νοσοῦσι.

Plutarchus, quaest. conv. 706 D:

οἱ μάγοι τοῖς δαιμονιζομένοις κελεύουσι τὰ Ἐφέσια γράμματα πρὸς αὐτοὺς καταλέγειν καὶ ὀνομάζειν.

Lucull. IV:

Μιτιλήναιος δ' ἄντικρος ἀφροστώτας ἐβούλετο μὲν ἐγνωμονῆσαι καὶ δίκης τυχεῖν μετρίας (ὁ Λούκουλλος), ἐφ' οἷς περὶ Μάνιον ἐξήμαρτον, ὡς δ' ἑώρα κακοδαιμονοῦντας ἐπιπλεύσας ἐκράτησε μάχη καὶ κατέκλεισεν εἰς τὰ τεῖχη.

Ps. Plutarchus, de flav. 16. — Ps. Aristoteles, mir. ausc. 166:

ἐν τῷ Νείῳ ποταμῷ γενῆσθαι λίθον ὁμοίαν πέτρῃσι πέτραισι παρόμοιον, ὃν ἐν κίβρισι ἴδουσιν, οὐκ ἔλαττωσιν. συνίλεει δὲ καὶ τοῖς δαίμονι τιμῇ γενομένοις κατὰ τοῖς: ἄμα γὰρ τῷ προσεφίηται τῶν ῥῖσιν ἀπέρχεται τὸ δαιμόνιον.

Hymn. Orphic. 39 v. 1 sqq. ed. Abel¹:

κικλίσω χθονὸς ἀερέων βασιλῆα μέγιστον | Κρόνον' ὀλβιόμοισρον, Ἀφίηρον, ἀλοσόβοισρον. | νικτιερὸν Κουρήτα, φοβῶν ἀλοπάστορα δεινῶν. | φανισαίων ἐλαφρόν.

Sequuntur loci ex Papyris magicis sumpti, quippe quae ex libris fluxerint, quas incunte secundo post Chr. n. saeculo conscriptos esse verisimillimum est. cf. A. Dieterich *Abraxas* (Leipzig 1891) p. 155.

Papyrus Parisina ed. Wessely *Denkschriften d. Kaiserl. Akad. d. Wissensch. phil.-hist. Klasse XXXVI* (1888) 44 sqq., v. 86 sq.:

φιλιατήριον πρὸς δαίμονιζομένους: ὅσζων ἢ. ιαφίλ. ἀπάλλαξον κεζενπεροουβαρβαρανχε.

v. 1227 sqq.:

πρωξις γενναία ἐξβάλλουσα δαίμονας. λόγος λεγόμενος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ. βάλε ἔμιτροσθεν αὐτοῦ κλῶνας ἐλαίας, καὶ ὄπισθεν αὐτοῦ σταθεὶς λέγεις: χαῖρε φρονθι Ν' Αἰράρι, χαῖρε πνοντι Ν' Υἰάρι, χαῖρε πνοντι Ν' Υἰάρι, Ἠριος π Χριστός². τι ἄριος, Ν' πνεῦμα ψιηρινφωθεθαρι Ν' ιωσσημεθσαχον Ν' ιωσσηρι ενα ιαω Σαβάζοθ μαρειτεν σση σωβισαβόλ ἀπὸ τοῦ δεῖνα³ σατετεννοσσθ καὶ π ἀκάθαρτος Ν' δαίμων τι Σαϊανῶς⁴ εθρημορφθ. ἔξοριζω σε δαίμον, ὅστις ποτ' ὄν ἐϊ, κατὰ τοῦτον τοῦ Θεοῦ σαβαρβαρβα θιωθ σαβαρβαρβα θιωθ σαβαρβαρβα θιωθηθ σαβαρβαρβα ραῖ, ἔξελθε δαίμον, ὅστις ποτ' ὄν ἐϊ, καὶ ἀποστρηθι ἀπὸ τοῦ δεῖνα³ ἄρτι ἄρτι, ἴδιθ. ἔξελθε δαίμον, ἐπεὶ σε δεσμεύω δεσμοῖς ἀδαμαντίνους, ἀλέτους, καὶ παραδίδωμι σε εἰς τὸ μέλιον

¹ Composita est hymnorum collectio primo vel secundo post Chr. n. saeculo, cf. Petersen, *Philol.* XXVII (1868) 385 sq., aliquanto vetustiore eam esse iudicat A. Dieterich, de hymnis Orphicis, Marburgi 1891, p. 25.

² Χριστός, quod exstat in papyro, a viro docto Wessely mutatur in Χριστός; papyri lectionem servandam esse apparet ex iis, quae v. d. Fr. Blaf exposuit *Grammatik d. neutestamentl. Griechisch*² Berlin 1902, p. 70 et 67.

³ δεῖνα per compendium scriptum.

⁴ σαδανας pap.

χάος ἐν ταῖς ἀπωλείαις¹. ποίησις· ζ̄ κλώνας ἐλαίας ἄρας τὰς μὲν ἕξ δῆσον οὐρανὸν καὶ κεφαλὴν ἐν καθ' ἕν, τῷ δὲ ἐνὶ δέρε ἐξορκίζων. κρύβε ὅτε² ἐπράχθη. ἐκβάλλον περιάπτε τὸν δαίνα³ φυλακτήριον, ὃ περιτίθησιν ὁ κάμων⁴ μετὰ τὸ ἐκβαλεῖν τὸν δαίμονα. ἐπὶ κασσιτερίνου πετάλου ταῦτα· βωρ φωρ φορ βαφορ φορβα βες χαριν βαν βωτε φωρ βωρφορβα φορβα φορβα φορβα φαζραιη φωρβα φαρβα φωρ φωρ φορβα βωφορφορβα φορφορφορβα βωφορφορβα παμφορβα φωρφωρφωρβα φύλαξον τὸν δαίνα³ καὶ ἄλλο ἔχει φυλακτήριον. ὕπου τὸ σημεῖον τοῦτο χ sequitur lacuna novem versuum.

Ibid. v. 2145sqq.:

τρίστιχος Ὀμήρου πάρεδρος·

ὧς εἰπὼν τάφροιο διήλασε μώνυχας ἵππους = K 564

ἄνδρας τ' ἀσπαίροντας ἐν ἀργαλέοισι φρόνοισιν⁵ = K 521

αὐτοὶ δ' ἰδρῶ πολλὸν ἀπενίζοντο θαλάσση = K 572

τούτους τοὺς στίχους ἐάν τις ἀποδοράσας φορῆ ἐν σιδηρᾷ λάμνῃ, οὐδέποτε εὐρεθῆσεται — enumerantur aliae res, quae versibus Homericis efficiuntur; v. 2166 legimus: οὐ δὲ βαστάξας τὴν λάμναν εἰς τὴν πληγὴν ἕξεις μέγα ἀγαθὸν πρὸς τε ὑπερέχοντας ἢ δεσπότας ἢ ἑτέρους τινάς. ἔση γὰρ ἔνδοξος, πιστικὸς καὶ δαίμονας καὶ θῆρας ἀποπέμπει.

Eiusdem papyri v. 2622sqq. describunt incantamentum, quo mulier quaedam cogitur virum amare. Ad hoc incantamentum amuleto opus est v. 2694sqq.: τὸ δὲ φυλακτήριον ὃ δεῖ σε φορεῖν· εἰς φιλότινον γράψον κινναβάρι⁶ τὸ ὄνομα τοῦτο· εποκωπι κωπτο βαι βαιτο καρακωπτο καρακωπτο χιλοκωπτο βαι. γράφε ν̄. φύλαξόν με ἀπὸ παντὸς δαίμονος ἀερίου καὶ ἐπιγειοῦ καὶ ἐπογειοῦ καὶ παντὸς ἀγγέλου καὶ φαντάσματος καὶ σμιασμοῦ καὶ ἐπιπομπῆς, ἐμὲ τὸν δαίνα. καὶ εἰλήσας φοινικίῳ δέρματι καὶ ἀπαρτίσας φόρει περὶ τὸν τράχηλον.

Ibid. v. 3007sqq. (hoc incantamentum denuo ediderunt

¹ ἀπωλείαις pap.

² ὅτε supplevi Krollio suadente.

³ δαίνα per compendium scriptum.

⁴ verba, quae in papyro leguntur: εκβα. λων περιάπτε τον δαινα φυλακτηριον σπερ τιθηρην ο κάμων κτλ. nullum habent sensum; emendationem supra prolatam debeo viro doctissimo Radermacher.

⁵ ἀργαλέοισι φρόνοισιν habent codices Odys.

⁶ κινναβαρι pap.

A. Dieterich *Abrazas* p. 138sq. et A. Deißmann *Licht von Osten* (Tübingen 1908) p. 181sq.):

πρὸς δαίμονιαζομένους¹ Πιθήχως δόξιμον· λαβὼν ἔλαιον
 ὀμφακίζοντα μετὰ βοιάνης μασσιγίας καὶ λοιπομύτης ἔψει μετὰ
 σαμψούχου ἀχρωτίστον λέγων· ἰωὶ ὠσπαρθωμι τιμορὶ θεω-
 χιποιδ σιδεμεωχ σωθῆ ἰωὶ μιμψωθιωσφ φερσωθι αειμονω
 ἰωὶ εωχαριφθα ἔξειλθε ἀπὸ τοῦ δεινα κοινῶς. τὸ δὲ φιλιακί-
 ριον· ἐπὶ λαμνίῳ κασσιτερίῳ γράφε· ἰαῖω ἀβραωθιωχ φθα
 μεσεντιν ἰαω φρωχ ἰαῖω χαρσοχ καὶ περιάπιε τὸν πάσχηνα.
 παντὸς δαίμονος φρικτὸν οὐ φοβέται². στήσας ἀνικτρος ὀρκίζε.
 ἔστιν δὲ ὁ ὀρκισμὸς οὗτος· ὀρκίζω σε κατὰ τοῦ θεοῦ τῶν Ἑβραίων
 Ἰησοῦ ἰαβα ἰαη ἀβραωθ αια θωθ εἰε εἰω αἰω εοι ιι βαεχ
 αβαρμας ἰαβα ρασν ἀβελβελ ἰωνα ἀβρα μαρσια βρακιων περι-
 φανῆ, ὁ ἐν μέσῃ ἀρούρης καὶ χιόνος καὶ οὐμίχλης τανητις³, κατα-
 βάτω σοι ὁ ἄγγελος ὁ ἀπαράιτητος καὶ εἰσκρινέτω⁴ τὸν περιπιά-
 μενον δαίμονα τοῦ πλάσματος τούτου, ὃ ἔλλασεν ὁ θεὸς ἐν τῇ
 ἀγίῳ ἑαυτοῦ παραδεισῶ, ὅτι ἐπεύχομαι ἅγιον θεὸν ἐπὶ αμμιων
 ἰφεντανχω. λόγος· ὀρκίζω σε λαβρεία ἰακουθ ἀβλαναθανάλβα
 αχραμι. λόγος· ὠθ ἰωθα βαθρα χαχθαβαθρα χαμιν ζεἰ ἀβρωωθ
 σταβρασιλωθ ἀλλήλιον κελωσαι ἰαη. ὀρκίζω σε τὸν σηματοθέντα τῷ
 Ἰσραὴλ ἐν στέλῳ φωτίνῳ καὶ νεφέλῃ ἡμεριῆ καὶ ἠεσάμενον αὐ-
 τοῦ τὸν λαὸν ἔργον Φαραῶν καὶ ἐπενέγκαντα ἐπὶ Φαραῶ τὴν
 δεκάπληγρον διὰ τὸ παρακαοίειν αὐτόν. ὀρκίζω σε πᾶν πνεῦμα δαι-
 μόνιον κελῆσαι, ὅποῖον ἐὰν ᾖς, ὅτι ὀρκίζω σε κατὰ τῆς σφραγίδος,
 ἧς ἔθετο Σολομών ἐπὶ τὴν γλῶσσαν τοῦ Ἰηρεμίον καὶ ἐλάλησεν. καὶ
 σὺ λάλησον ὅποῖον ἐὰν ᾖς, ἐπουράνιον, ἢ ἀέριον, εἴτε ἐπίγειον,
 εἴτε ὑπόγειον, ἢ καταχθόνιον, ἢ Τεβουσαιὸν, ἢ Γεργεσαιὸν, ἢ
 φερεζαῖον, λάλησον, ὅποῖον ἐὰν ᾖς, ὅτι ὀρκίζω σε θεὸν φωσφῶρον.
 ἀδάμαστον, τὸν τὰ ἐν τῇ καρδίᾳ πάσης ζωῆς ἐπιστάμενον, τὸν
 χοοπλάστην⁵ τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων, τὸν ἐξαγαγόντα ἐξ ἀδύ-
 λων καὶ πενθοῦντα τὰ νέφη καὶ ἑετίζοντα τὴν γῆν καὶ ἐκλογόντα
 τοὺς καρποὺς αὐτῆς, ὃν ἐλόγει πᾶσα ἐνουράνιος δύναμις⁶ ἄγ-

¹ δαίμονιαζομένους coniecit Diet., papyri lectionem servavi cum Deissm.

² φρικτον, ο φοβεται pap., φρ. οὐ φοβεται scripsi suadente Krollio.

³ τανητις a Diet. mutatur in ταννοθεῖς, iniuria puto.

⁴ Diet. scripsit ἐκκρινέτω, εἰσκρινέτω defenditur a Deissm.

⁵ χοοπλάστην pap., χοοπλάστην scripsi auctore Krollio.

⁶ Post δύναμις Diet. supplevit ἧ; articulo non opus esse puto.

γέλων, ἀρχαγγέλων. ὀρκίζω σε μέγαν Θεὸν Σαβαώθ, δι' ὃν ὁ
 Ἰουδαῖος ποταμὸς ἀνεχώρησεν εἰς τὰ ὀπίσω καὶ ἐρυθρὰ θάλασσα
 ἠγάθησεν Ἰσραὴλ καὶ ἔστη ἀνόδευτος, ὅτι ὀρκίζω σε τὸν κατα-
 δείξαντα τὰς ἐκατὸν τεσσαράκοντα γλώσσας καὶ διαμερίσαντα τῷ
 ἰδίῳ προστάγματι. ὀρκίζω σε τὸν τῶν ἀχειρίων γιγάντιον ὄχλον
 τοῖς προσιύροι κατασλέξαντα, ὃν ἔμειν ὁ οὐρανὸς τῶν οὐρανῶν,
 ὃν ἔμνοσσι τὰ πτερογώματα τῶν χειρουβίμ. ὀρκίζω σε τὸν περι-
 θέντα ἕρη τῆ θάλασσης τοῖχον ἐξ ἄμμου καὶ ἐπιτάξαντα αὐτῇ μὴ
 ἰπερβῆναι καὶ ἐπίκουσεν ἡ ἄβυσσος, καὶ οὐ ἐλάκονσον πᾶν πνεῦμα
 δαιμόνιον, ὅτι ὀρκίζω σε τὸν συνσειόντα τοῖς τέσσαρας ἀνέμους ἀπὸ
 τῶν ἱερῶν αἰθῶν, οὐρανοειδῆ, θαλασσοειδῆ, γεφελειδῆ, φωσφόρον,
 ἀδάμαστον. ὀρκίζω τὸν ἐν τῇ καθαρᾷ Ἱεροσολύμοι, ἧ τὸ ἄσβεστον
 πῦρ διὰ παντὸς αἰῶνος προσπαράκειται, τῷ ὀνόματι τοῦτον ἄγιω·
 ἰαεω βαρρευέσθων. λόγος, ὃν τρέμει γένηα πρὸς καὶ φλόγες
 περιφλογγίζουσι καὶ σίδηρος λακκῆ καὶ πᾶν ὕρον ἐκ θεμελίον
 φοβεῖται. ὀρκίζω σε πᾶν πνεῦμα δαιμόνιον τὸν ἐφορῶντα ἐπὶ
 γῆς καὶ ποιῶντα ἔκτρομα τὰ θεμέλια¹ αὐτῆς καὶ ποιήσαντα τὰ
 πάντα ἐκ τῶν ὕριων εἰς τὸ εἶναι. ὀρκίζω σε τὸν παραλαμβάνοντα
 τὸν ὀρκισμὸν τοῦτον, χοιρίον μὴ φαγεῖν, καὶ ἐποταγίσειαί σοι
 πᾶν πνεῦμα καὶ δαιμόνιον, ὁποῖον καὶ ἔαν ἦν. ὀρκίζων δὲ φέσκα,
 ἀπὸ τῶν ἀκρῶν² τῶν ποδῶν ἀφαιρῶν τὸ φέσκημα ἕως τοῦ προ-
 σόπου, καὶ εἰσκριθήσειαί, φέλασσε καθαρὸς. ὁ γὰρ λόγος ἐστὶν
 Ἑβραϊκὸς καὶ φηλασσοῦμειός παρὰ καθαρῶς ἀνδράσιν.

Papyrus Lugdunensis I 384 edd. C. Leemans, Pap. graec.
 mus. Lugd. Bat. II (1885) 5 et A. Dieterich *Fleckeis. Jahrb.*
Suppl. XVI (1888) p. 747 sqq.

I 14sqq:

πάρεδρος Ἐρωτος.

Ἐρωτος τελετὴ καὶ ἀμείρωσις καὶ κατασκευή. ποιεῖ δὲ πράξεις
 ταύτας· καὶ ὄνειροποιεῖ καὶ ἀγορευτῶν ποιεῖ καὶ ἀπαλλάσσει
 κακοὺ δαίμονας, ἂν ὀρθῶς αὐτῷ χρήσῃ καὶ ἀγρῶς, ἐστὶν γὰρ ἔχων
 πᾶσαν πρᾶξιν κτλ. Sequitur ἡ τελετή.

Ibid. VIII 24sqq.:

δακτυλίδιον πρὸς ἐπίτευξιν καὶ χάριν καὶ νίκην. ἐνδόξους
 ποιεῖ καὶ μεγάλους καὶ θαυμαστοὺς κατὰ δύναμιν ἢ τοιοῦτων

¹ Pro θεμέλια, quod exstat in papyro, non est scribendum cum Diet.
 θεμέλια, sed θεμεῖλια.

² ἀκρῶν καὶ τῶν ποδῶν pap.: καὶ delendum esse puto.

φιλίας παρέχει· ἐστὶ σοι καὶά πάντα δικαίως καὶ ἐπισηφόως· ἀδικαλείπτως ὁ κύβηλος, ἄνομα παρέχει κάλλιπτον. ἦλιος γλήφεται ἐπὶ λίθον ἡλιοτροπίον τὸν τρόπον τοῦτον· δράκων ἐστὶν ἐν κλίμην στεφάνον σχήματι οὐρανὸν ἐν τῷ σιδήματι ἔχων. ἔστι δὲ ἐν τῷ τοῦ δράκοντος κένθρατος ἀκτινοπὸς ἱερός· τὸ δὲ ἄνομα ἐκ τῶν ἄλιουθε μερῶν τοῦ λίθου γλήφεται ἱερογλυφικῶς, ὡς προσηγῆται λέγουσιν. καὶ τελέσας φέρει καθαριῶς, τοῦτοι μείζον οὐδὲ ἔσχεν ὁ κόσμος· ἔχων γὰρ αὐτὸ μεθ' ἑαυτοῦ, ὃ ἐν παρὰ τινος αἰτήσης, πάντως λήμψει· ἔτι δὲ βασιλέων δογῶς καὶ δεσποτῶν παύει· φορῶν αὐτό, ὃ ἂν ἔτι ἐπιπύξῃ, πιστιθίση, ἐλίχαις τε πᾶσιν ἔσει, ἀνοίξει δὲ θύρας καὶ δεσμὰ διασφίξει καὶ λίθους ὁ προσάγων τὸν λίθον τοῦτ' ἔστιν ψῆφον καὶ λέγων τὸ ἄνομα τοῦ ἐπογερομένου. ποιεῖ δὲ καὶ πρὸς δαιμονομαχίους· δὸς γὰρ φορεῖν αὐτὸ καὶ παραντὰ φεύξεται τὸ δαιμόνιον.

Papyrus Lugdunensis I 395. ed. A. Dieterich *Abraas* p. 167sq. Hac in papyro agitur de magno dei nomine, quod miras quasdam res efficere dicitur: VI 30sq. legimus:

ἐν δαιμονιζομένῳ ἔληξ· τὸ ἄνομα προσάγων τῆ ἡνὶ αὐτοῦ θεῖον καὶ ἄσφατον. ἐθέως καλίφεται καὶ ἀτελέσεται.

Papyrus Londinensis 46 ed. C. Wessely *Denkschr. Wien* XXXVI p. 127sq. et Kenyon *Greek Papyri in the British Museum* I p. 65sq.:

v. 97sq. (Wess):

σιήλη¹ τοῦ Ἰέου τοῦ ζωγράφου εἰς τὴν ἐπιστολήν.

σὲ² καλῶ τὸν ἄζεφαλον τὸν κτίσαντα νύκτα καὶ ἡμέρας, σὲ τὸν κτίσαντα φῶς καὶ σκότος, σὲ εἰ σοφοῦτος φρεν, ἂν οὐδεις εἶδε πρόποτε, σὲ εἰ ἰαβας, σὲ εἰ ἰαλιος, σὲ διέκρινας τὸ δικαίον καὶ τὸ ἄδικον, σὲ ἐποίησας θῆλην καὶ ἄρρεν, σὲ ἔδειξας σπορὰν καὶ καρπούς, σὲ ἐποίησας τοὺς ἀνθρώπους ἀλλήλοφιλεῖν καὶ ἀλληλομισεῖν. ἐγὼ εἰμι Μωυσῆς ὁ προσηγῆτις σου, ᾧ παρέδωκας τὰ μυστήριά σου, τὰ στυλιόμενα Ἰσραήλ, σὲ ἔδειξας ἔγγρὸν καὶ ξηρὸν καὶ πᾶσαν τροφήν· ἐπάκουσόν μου, ἐγὼ εἰμι ἄγγελος τοῦ φερῶ σοφοῦτος φρεν, τοῦτ' ἐστὶν σοι τὸ ἄνομα τὸ ἀληθινόν, τὸ παραδιδόμενον τοῖς προσηγῆταις Ἰσραήλ. ἐπά-

¹ In margine adscriptum est ζ et ρ in ligatura: ζαίμουσ?

² In marg. script. est Θ· μοι (α supra τ) κ (η supra κ): Θεός μετστα καλούμενος?

κουσόν μου αρβαθιαω ρειβεταθελεβερεσηθ αβλαθα αλβενεβενφι¹,
 χιασοη² ιβθιαω. εισάκουσόν μου και απόστρεψον τὸ δαιμόνιον
 τοῦτο, επικαλοῦμαι σε τὸν ἐν τῷ κενῷ πνεύματι, δεινὸν και
 ἀόρατον θεὸν αρογογορο βραωσογον μοδοριω φραλαραρχαω οσοαπε.
 Ἄκέραλε, ἀπάλλαξον τὸν δεῖνα ἀπὸ τοῦ συνέχοντος αὐτὸν δαι-
 μονος βοιβριαω μαριωδαμ βαλββαβαωθ ασασδιωαι αρυιαω ιαω
 θωληθ αρβασαξ αρωω. ισχυρὸς Ἄκέραλε, ἀπάλλαξον τὸν δεῖνα
 ἀπὸ τοῦ συνέχοντος αὐτὸν δαίμονος μαβαρραω ιωηλ κοθα αθο-
 ρηβαλω αρβραωθ, ἀπάλλαξον τὸν δεῖνα αωθ αβαωθ βασυμι Ἰσὰκ
 Σαβαῶθ ιαω. οὗτός ἐστιν ὁ κύριος τῶν θεῶν, οὗτός ἐστιν ὁ
 κύριος τῆς οἰκουμένης, οὗτός ἐστιν ὃν οἱ ἄνεμοι φοβοῦνται,
 οὗτός ἐστιν ὁ ποιήσας φωνήν, προστάγματι ἑαυτοῦ πάντα. κύριε,
 βασιλεῦ, δυνάστα, βοηθὲ σῶσον ψυχὴν Ἰέου πυρ ιου πυρ ιαωτ
 ιαω ιο ου αρβασαξ σαβριαμ οο τυ ευ οο τυ αδωναιε ρδεδνεεν,
 ἄγγελος τοῦ θεοῦ ανηλαλα λαϊ γαῖα απα διαχανα χορον, ἐγὼ
 εἰμι ὁ Ἄκέραλος Δαίμων ἐν τοῖς ποσὶν ἔχων τὴν ὕρασιν, ισχυρὸς,
 τὸ πῦρ τὸ ἀθάνατον, ἐγὼ εἰμι ἡ ἀλήθεια, ὁ μισῶν ἀδικήματα
 γίνεσθαι ἐν τῷ κόσμῳ, ἐγὼ εἰμι ὁ ἀστράπτων³ αιχαιω . . .
 ια ηα ηι ωω ηαιη ουε τω ιωηραυ αερνωτωψ, και βροητων, ἐγὼ
 εἰμι, οὗ ἐστιν ὁ ἰδρὼς ὄμβρος ἐπιπίπτων ἐπὶ τὴν γῆν, ἵνα ὀχεύῃ,
 ἐγὼ εἰμι, οὗ τὸ στόμα καίεται δι' ὄλου, ἐγὼ εἰμι ὁ γεννῶν και
 ἀπογεννῶν, ἐγὼ εἰμι ἡ χάρις τοῦ αἰῶνος, ὄνομά μοι· καρδία
 περιεζωσμένη ὕφιν. ἔξελθε και ἀκολούθησον. τελετὴ τῆς προ-
 κειμένης ποιήσεως. γράψας τὰ ὀνόματα εἰς καινὸν χαρτάριον⁴
 και διατείνας ἀπὸ κροτάφου εἰς κρόταφον σεαυτοῦ ἐντύχναε
 πρὸς βορέαν τοῖς ξ ὀνόμασι λέγων· ὑπόταξόν μοι πάντα τὰ
 δαιμόνια, ἵνα μοι ᾔην ἐπλήκοος πᾶς δαίμων οὐράνιος και αἰθέ-
 ριος και ἐπίγειος και ὑπόγειος και χερσαῖος και ἔνδρος και
 πᾶσα ἐπιπομπὴ και μάστιξ θεοῦ, και ἔσται σοι τὰ δαιμόνια
 πάντα ὑπήκοα.

Papyrus Londinensis 121 ed. C. Wessely *Denkschr. Wien.*
 XLII (1893) 39 sqq. et Kenyon l. s. p. 83 sqq.

¹ Supra σ scriptum est χ.

² Supra σ scriptum est γ.

³ Post litteras magicas script. videmus in pap.: γ^ϑ μθ (= γράμματα
 μθ) ψηρ = θε ψθ τὸ ἐν τῇ ἀναζωπυρήσει (αλλαζωπυρησει pap.) τοῦ και-
 θάρου γδ μθ ζητ (= ζήτει) οὐκ ἔτοῦν.

⁴ In margine iuxta χαρ legimus ψαν: quid sibi velit hoc siglum,
 non intellego.

v. 589 sqq. (Wess.):

φυλακτήριον σομαιοσφίλας πρὸς δαίμονας, πρὸς φαντάσματα, πρὸς πάσαν νόσον καὶ πάθος ἐπιγροαζόμενον ἐπὶ χουσίῳ πετάλον, ἢ ἀργυρέον, ἢ κασσιτερίνον, ἢ εἰς ἱεραϊκὸν χάριτιν φοροῦμενον σιραιωπικῶς ἐστίν· ἐστὶν γὰρ διτάμειος ὄνομα τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ σιραγίς. ἐστὶν δὲ ὡς ἐλαστικαί· κηρῆς κηρῆς ἰαεω ἰαεω αεῖ ἰαεω οσκαίων ἰαεω φαρσινε μων οδὴ λαρικ ρυριαενεαι φριχικρα λιθαντομαε νερισαβω και. ταῦτα τὰ ὀνόματα. τὸν δὲ χαρακτῆρα οὕτως· ἔστω¹ ὁ δράζων ἀφορῶρας, τὰ δὲ ὀνόματα μέσον τοῦ δράζοντος καὶ οἱ χαρακτῆρες οὕτως ὡς ἐπὶ κείται: sequuntur figurae; τὸ δὲ σχῆμα ὅλον οὕτως ὡς ἐπὶ κείται ὅτι διασφύλασσέ μου τὸ σῶμα τὴν ψυχὴν ἀλόκιρον ἐμοῦ τοῦ δεῖνα. καὶ τελέσας φόρει. Sequitur σχῆμα ὅλον.

Papyrus Parthey I ed. G. Parthey *Abhandl. d. Königl. Akad. d. Wissensch. zu Berlin* 1865 p. 120 sqq.

V. 246 sqq. magnam vim lauri folia habere contenditur; itaque si quis Apollinem invocet, hoc phylacterium commendatur: τοῦτο γὰρ μέγιστον σώματος φυλακτικόν, ἐν ᾧ πάντες ἐπιτάσσομαι, καὶ θάλασσα καὶ πέτραι φρίσσοσι καὶ δαίμονες φυλακτῆρον² τὴν θεῖαν ἐνέργειαν ἤνπερ μέλλεις ἔχειν.

Lucianus, Timon 41.

Timon dicit: ἄγε, ὦ δίκηλλα, νῦν μοι ἐπιρροῶσον σεαυτὴν καὶ μὴ κάμῃς ἐκ τοῦ βιάθους τὸν θρησαρὸν ἐς τοῖμαρες προκαλουμένη. ὦ Ζεῦ τεράστιε καὶ φίλοι Κορῶβαντες καὶ Ἐρμη κερδῶε, πόθεν τοσοῦτον χουσίον:

Parasitus 1 sq. parasitus interrogatus, quam artem exer- ceat, respondet τὴν παρασιτικὴν.

Τυχιάδης. κἄτα εἰ μὴ μαίνοιά τις, ὦ Σίμων. τέχνην ταύτην φαίη ἄν.

Παρ. ἔγωγε· εἰ δέ σοι μαίνεσθαι δοκῶ, τοῦ μηδεμίαν ἄλλην ἐπίστασθαι τέχνην αἰτίαν εἶναί μοι τὴν μαίαν δόκει καὶ με τῶν ἐγκλημάτων ἤδη ἀφίει. φασὶ γὰρ τὴν δαίμονα ταύτην τὰ μὲν ἄλλα χαλεπὴν εἶναι τοῖς ἔχουσι, παραιτεῖσθαι δὲ τῶν ἀμαρτημάτων αὐτοῖς ὥσπερ διδάσκαλον ἢ παιδαγωγὸν τούτων ἀναδειχόμενην εἰς αὐτὴν τὰς αἰτίας.

¹ ἔσω legit Wessely, ἔστω Kenyon.

² Addit Kroll. *Analecta Graeca*, Progr. Gryph. 1901 p. 13.

Philopseudes 15 sqq.

Ion dicit Tycheiadae: γέλοια ποιεῖς . . . ἀπιστῶν ἄπεισιν. ἐγὼ οὖν ἂν ἐροίμην σε, τί περὶ τούτων φησ. ὅσοι τοὺς δαιμονῶντας ἀπαλλάττουσι τῶν δειμάτων οὕτω σαφῶς ἐξέδοντες καὶ τὰ φάσματα. καὶ ταῦτα οὐκ ἐμὲ χροὶ λέγειν, ἀλλὰ πάντες ἴσασι τὸν Σέρον τὸν ἐκ τῆς Παλαιστίνης, τὸν ἐπὶ τούτων σοφιστήν, ὅσους παραλαμβάνον καταπίπτοντας πρὸς τὴν σελήνην καὶ τὸ ὄφθαλμῶν διασιρόφροντας καὶ ἀφροῦ πιμπλαμένους τὸ στόμα ὅμως ἀνίστησι καὶ ἀποπέμπει ἀρτίους ἐπὶ μισθῷ μεγάλῳ ἀπαλλάξας τῶν δειτῶν. ἐπειδὴν γὰρ ἐπιστῆ κειμένοις καὶ ἔρχεται ὅθεν εἰσεληλυθασιν εἰς τὸ σῶμα, ὁ μὲν νοσῶν αὐτὸς σιωπᾷ, ὁ δαίμων δὲ ἀποκρίνεται ἑλληγίζων, ἢ βαρβαρίζων, ἢ ὅθεν ἂν αὐτὸς ᾖ, ὅπως τε καὶ ὅθεν ἐπλήθην ἐς τὸν ἄνθρωπον. ὁ δὲ ὄρκους ἐπάγων, εἰ δὲ μὴ πεισθεῖν, καὶ ἀπειλῶν ἀπειλάει τὸν δαίμονα. ἐγὼ γοῦν καὶ εἶδον ἐξίστνια μέλανα καὶ κληνώδη τὴν χροάν. οὐ μέγα, ἦ ὃ ἐγὼ, τὰ τοιαῦτα ὄραν, ὦ Ἴων. ἦ γε καὶ αἱ ἰδέαι αὐταὶ φαίνονται, ἄς ὁ πατήρ ἡμῶν Πλάτων δείκνυσιν, ἀμαρόν τι θέαμα ὡς πρὸς ἡμᾶς τοὺς ἀμβλυόπτοντας. μόνος γὰρ Ἴων, ἔφη ὁ Εὐζράτης, τὰ τοιαῦτα εἶδεν, οὐχὶ δὲ καὶ ἄλλοι πολλοὶ δαίμοσιν ἐντετυγχασιν. οἱ μὲν νύκτωρ, οἱ δὲ καθ' ἡμέραν; ἐγὼ δὲ οὐχ ἴταξ, ἀλλὰ νυκτῆς ἤδη τὰ τοιαῦτα τεθέαμαι· καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἑισρατιόμην πρὸς αὐτά, γῆν δὲ ὑπὸ τοῦ ἔθους οὐδὲν τι παραλόγον ὄραν μοι δοκῶ, καὶ γῆν μάλιστα, ἐξ ὧν μοι τὸν δαιτύλιον ὁ Ἰραψ ἔδωκε σιδήρον τοῦ ἐκ τῶν σταυρῶν πεποιημένον καὶ τὴν ἐπφθῆν ἐδίδαξε τὴν πολυώνυμον, ἐκτός εἰ μὴ καὶ μοὶ ἀπιστίσεις, ὦ Τυχεῖδι.

Epigr. 15 = Anthol. Palat. XI 427:

δαίμονα πολλὰ λαλῶν ὀζόστομος ἐξορκιστῆς
ἐξέβαλ', οὐχ ὄρκων, ἀλλὰ κόπρον δυνάμει.

Ptolemaeus, Tetrab. 47 r 21:

Luna efficit, ut nascantur θεόληπτοι, ὄνειροζοῖται, ἐξορκισταί.

Pollux, Onomastic. I 19:

θεόληπτος, φοιβόληπτος, νυμφόληπτος, μουσόληπτος, ἐκ Πανὸς κάτοχος ἢ κατεχόμενος.

Cyranides ed. de Mély et Ruelle *Les lapidaires grecs* (Paris 1898) p. 1 sqq., liber quidam Marci Aurelii aetate conscriptus (de Mély l. s. p. IX):

I 3, 10 = de Mély 13, 25:

ἐπιθυμιωμένη δὲ ἡ ῥίζα (i. e. γλυκυσίδα) ἢ ποιζομένη δαίμονας ἀπελαίνει καὶ φαντάσματα πάντα φροσιμένη.

I 5, 9 = de Mély 17, 8:

εἰς δὲ τὸν ἐνάνθη λίθον τὸν πάγχροσον γλήμια Ἐφροδίη, τὰς τρίχας καὶ τοὺς πλοκάμους τῆς κεφαλῆς ἀναθεσιμωμένη, καὶ ἐποβάλλεται ῥίζα τῆς βοτάνης (i. e. εὐζώμιον) καὶ ἀνδρόνος εἰζοῆ γλῶσσα, καὶ κατακλείσας φόρει. καὶ ἔση πᾶσιν ἀνθρώποις φιλίῳς καὶ γνωστός καὶ ἰδιόλαλος οὐ μόνον ἀνθρώποις, ἀλλὰ καὶ θηρίοις καὶ δαίμοσιν. πᾶν δὲ θηρίον φεῖξεται σε.

I 7, 2 = de Mély 18, 16:

ἰρύγγιος βοτάνη ἐστὶν ὡς κάλαμος φρομένη, ἀκανθώδης, ἢ καὶ γοργόνιος λέγεται, δυνάμειος ἔχειται τοιαῦδε· ἐὰν γὰρ τις τὴν ῥίζαν φροῇ, δαίμονος πείραν οὐχ ἔξει ποτέ.

I 7, 19 = de Mély 22, 7:

ἐὰν δὲ καὶ λύζου τὸν δεξιὸν ὀφθαλμὸν ἐμβάλῃς τοῖς προειρημένοις (mixtioni cuidam magicae) καὶ φροεῖς, ἔση εἰς πάντα ἀκαταγώνιστος, νιζῶν εἰς πᾶν πρῶγμα καὶ ἐπιτηγάνων· φεῖξεται γὰρ σε πᾶς δαίμων καὶ πᾶν θηρίον, καὶ ἔση δὲ πᾶσιν εἰδαμονῶν, καὶ ἄνοσον δὲ διαφνλάξει σε.

I 7, 20 = de Mély 22, 11:

ἐγὼ δὲ καὶ τὴν πυτίαν τῆς φώκης ἔμιξα καὶ ἐνίκων πάντας τοὺς ἀντιδίκους μου καὶ ἀήτιτος ἦμιγ· ὁ γὰρ φροῶν τοῦτο τὸ γυλακτήριον ἔξει ἀγαθὰ, ὅσα οὐ προσδοκᾷ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, καὶ ἔστιμ ἔντιμος πανταχοῦ, νιζῶν δὲ πᾶσιν ἔργοις καὶ λόγοις, ἠνόμενος ἀπὸ παντὸς κινδύνου καὶ δαίμονος καὶ φαρμακείας καὶ πάσης κακουργίας, καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν πάντα τὰ κατὰ ἀποσιρέφει, πάντα δὲ ἀγαθὰ προξενεῖ.

I 24, 12 = de Mély 47, 11:

περὶ δὲ τοῦ κοινοῦ σκορπίου οὐχ ἀποκρούσω διὰ τὴν πλάνην τῶν ἀσφρων. πλάνη γὰρ ἐστὶν ἐν ἀέρι φροσιμένη. ἐὰν γὰρ βάλλῃς τὸν κοινὸν σκόρπιον εἰς ἐλαίου κοτύλην μίαν ἐν ἀλοκρούσει σελήνης καὶ ἔχῃς ἀποκείμενον, συγχρίσις δὲ τινος ῥάχιν καὶ ἄκρον ποδῶν καὶ χειρῶν, τὴν δὲ ῥάχιν χρίῃς ἐπάνωθεν ἐκ τοῦ σπονδύλου ἄχρι ἕως καὶ τὸ μέτωπον καὶ τὴν κεφαλὴν πρὸ τῆς ὥρας τῆς ἐπισημασίας, τριατίον, τεταρτεῖον καὶ ἀμνημερινὸν τύπον ἰάσεις· κουφίσεις δὲ καὶ σεληγιαζομένους καὶ δαίμονιζομένους.

I 24, 15 = de Mély 47, 22:

κέντρον δὲ τοῦ σκορπιῶν καὶ τῆς ὠκίμου βοτάνης τὸ ἄκρον, ἐν ᾧ ἔστιν τὸ σπέρμα, καὶ χελιδῶνος καρδίαν περιάπτει ἐν ἑλαφίῳ δέσματι· σελιγνιαζομένους τῆς μανίας ἀπαλλάττει. τοῦτο δὲ γυλακτῆριον ἐξελαίνει καὶ τοὺς ἀπειθοῦντας ἐξέλθειν δαίμονας.

II 11, 3 = de Mély 65—66, 25:

ὁ δὲ ὀφθαλμὸς λάθρα αὐτοῦ (τοῦ λύκου) ὁ δεξιὸς φορούμενος ἔνδοθεν λάθρα μεγίστης πράξεις ποιεῖ. φεύζεται ἀνὰ μέσον ἀντιπάλων, καὶ οὐδεὶς αὐτὸν ὕψεται. ποιεῖ δὲ ἐπὶ πάσης δίχης νικητικόν, καὶ φάντασμα φεύζεται τὸν φοροῦντα, καὶ πᾶν τετράποδον ἄγχιόν τε καὶ ἡμερον.

II 15, 1 = de Mély 69, 16:

ὄνος πᾶσι γνωστός· ἔχει δὲ δυνάμεις τοιαύτας· ἐκ τοῦ ὄνυχος αὐτοῦ ἐκ προσθίου δεξιοῦ ποδὸς εἰ ποιήσεις δακτύλιον ἢ κρικίον καὶ δώσεις φορεῖν δαιμονιζομένῳ, σωθήσεται.

II 15, 6 = de Mély 69, 26:

τὸ δὲ κρικίον τοῦ χαλινῶ αὐτοῦ τὸ μικρὸν ὁ ποιήσας δακτύλιον καὶ φορῶν φεύζεται δαίμονας καὶ ἀποστρέψει πυρετούς.

II 17, 2 = de Mély 71, 9:

τοῖτου (τοῦ ῥινόκερω) ὁ εὐρισκόμενος ἔνδον τῆς ῥινόδος ἢ τοῦ κέρατος λίθος καὶ φορούμενος δαίμονας ἀποδιώκει.

II 20, 10 = de Mély 75, 22:

εἰ δὲ τοὺς δύο ὀφθαλμοὺς ζώσης τῆς θάινης ἐξέλης καὶ περιάψῃς τοῖς δυσὶ βραχίουσιν ἐν πορφυρῷ ῥάκει, ἀποδιώξεις πάντα φόβον νυκτερινὸν καὶ τὴν Γελλοῦν τὴν πνίγουσαν τὰ βρέφη καὶ τὰς λοχὰς ἐνοχλοῦσαν, καὶ πᾶν δαιμόνιον φεύζεται.

II 21, 1 = de Mély 76, 24:

γῶκη ζῆν ἔστι τετράπον, ἔνυδρον, ἀμφίβιον. γεννᾷ ὡσπερ τὰ τετράποδα· ἔχει δὲ δυνάμεις πολλὰς. ὁ γὰρ ἐγκέφαλος αὐτῆς πινόμενος δαίμονας ἀποδιώκει.

III 1, 5 = de Mély 81, 17:

ἔσθιόμενον δὲ τὸ στρουθίον ὅπτιν σὺν τοῖς περσοῖς δαιμονιῶντας ἴσται. ἐν οἴκῳ δὲ κείμενον μάχας στρέφει.

III 1 = de Mély 82, 30:

supra oculos aquilae in superciliis inveniuntur duo lapides, unus in unoquoque supercilio, qui ligati in pelle, sive in corio lupi, vel phocae, vel hyaenae, seu aquilae, et ad collum gestati conservant portantem ab omni iniquitate et

nocumento ferarum et insidiis daemonum ac hominum omneque bonum affert.

Ibid. = de Mély 85, 32:

assata vero tota avis (alcedo hispida) cum pennis suis et comesta daemoneiacos sedat.

III 3, 5 = de Mély 87, 1:

εἶτα ἡ καρδία αὐτοῦ (τοῦ γυλός) ἐν δέρματι δεθεῖσα πᾶσαν αἰμορραγίαν ἴστησι. φεῦξεταί πᾶς δαίμων τὸν φοροῦντα καὶ ἴησται καὶ θηρία.

III 19, 4 = de Mély 97, 23:

τὸ δὲ αἷμα αὐτοῦ (τοῦ ταῦνος ὀρνέου) ποθὲν δαίμονας ἀποδιώκει.

III 22, 18 = de Mély 101, 1:

ἡ δὲ τοῦ ἀγρίου χηνός κόπρος θυμωμένη δαίμονας ἀπελάττει καὶ ληθαργὸν ἴαται καὶ ἐστρεμλὴν πριγάδα.

III 23, 2 = de Mély 101, 14:

τούτου (τοῦ ψιττακοῦ) τὸ στόμα φορούμενον δαίμονας ἀποδιώκει καὶ πᾶν ῥιγοπύρετον καὶ δύναται ὕσα καὶ ὁ χίγ.

IV 1, 4 = de Mély 103, 9:

γλάνος ἰχθύος ἐστὶν ποτάμιος καὶ λιμναῖος. τούτου τὰ δστέα καιόμενα δαίμονας ἀποδιώκει.

IV 9, 6 = de Mély 111, 10:

τούτου (τοῦ ἰούλου ἰχθύος) οἱ δδόντες φορούμενοι δαίμονας καὶ φαντασίας διώκουσιν.

IV 10, 6 = de Mély 112, 2:

τούτου (τοῦ κυπρίνου ἰχθύος) τὸ στέαρ καὶ τὸ ἴπαρ δαίμονας φρυγαδεύει καπνίζόμενα.

IV 21, 3 = de Mély 121, 3:

τὸ δὲ δέρμα αὐτῆς (τῆς φώκης) γὰρ ἐν οἴκῳ καὶ ἐν πλοίῳ ἀποκέχται ἢ φορεῖται, οὐδὲν ἐπιλέσεται εἰς τὸν φοροῦντα κελόν· ἀποστρέφει γὰρ κεραινοὺς, κινδύνους, βασκανίαν, δαίμονας, ἴηστας καὶ νικτερινὰ συναντήματα.

IV 21, 9 = de Mély 121, 13:

φώκης ὁ ἐγκέφαλος πινόμενος δαίμονας διώκει καὶ ἱερὰν νόσον θεραπεύει.

Xenophon, Ephesiaca I 5:

Ad Anthiam amore insanientem arcessuntur μάντις καὶ ἱερεῖς . . . οἱ δὲ ἐλθόντες ἔθρονόν τε ἱερεῖα καὶ ποικίλα ἐπέσπενδον

καὶ ἐπέλεγον φωνὰς βαρβαρικός, ἐξιλάσασθαι τινὰς λέγοντες δαίμονας, καὶ προσεποιούντο, ὡς εἶη τὸ δεινὸν ἐκ τῶν ἑποχθονίων θεῶν.

Philostratus, vit. Apoll. III 38:

Apollonius cum Brachmanis colloquitur: μεταξὺ δὲ τῶν λόγων τούτων ἐφίσταται τοῖς σοφοῖς ὁ ἄγγελος Ἰνδοὺς ἄγων σωτηρίας δεομένους. καὶ παρήγγε γύναιον ἰκετεύον ὑπὲρ παιδός, ὃν ἔφασκε μὲν ἐκκαίδεκα ἔτη μὲν γεγονέναι, δαμιονῶν δὲ δύο ἔτη, τὸ δὲ ἦθος τοῦ δαίμονος εἴρωνα εἶναι καὶ ψεύστην. ἐρομένου δὲ τινος τῶν σοφῶν, ὁπόθεν λέγοι ταῦτα, τοῦ παιδός τούτου, ἔφη, τὴν ὕψιν εὐπρεπεστέρου ὄντος ὁ δαίμων ἐρᾷ καὶ οὐ ξυγχωρεῖ αὐτῷ τοῦν ἔχειν, οὐδὲ ἐς διδασκάλου βαδίσαι ἐξ ἧ τοξότου, οὐδὲ οἴκοι εἶναι, ἀλλ' ἐς τὰ ἔρημα τῶν χωρίων ἐκτρέπει, καὶ οὐδὲ τὴν φωνὴν ὁ παῖς τὴν ἑαυτοῦ ἔχει, ἀλλὰ βαρὺ φθέγγεται καὶ κοῖλον, ὥσπερ οἱ ἄνδρες, βλέπει δὲ ἑτέροις ὀφθαλμοῖς μᾶλλον ἢ τοῖς ἑαυτοῦ, καὶ νοθεύω τὸν νῆδον, ὁπόσα εἰκός, ὁ δὲ οὐκ οἶδέ με. διανοουμένης δέ μου τὴν ἐπιταῦθα ὁδόν, τουτὶ δὲ πέρυσσι διενόηθην, ἐξηγόρευσεν ὁ δαίμων ἑαυτὸν ὑποκριτῆ χρώμενος τῷ παιδί, καὶ δήτα ἔλεγεν εἶναι μὲν εἰδωλον ἄνδρός, ὃς πολέμῳ ποτὲ ἀπέθανεν, ἀποθανεῖν δὲ ἐρῶν τῆς ἑαυτοῦ γυναικός, ἐπεὶ δὲ ἡ γυνὴ περὶ τὴν εἰνὴν ἵβρισε τριταῖοι κειμένον γαμηθεῖσα ἑτέρῳ, μισῆσαι μὲν ἐκ τούτου τὸ γυναικῶν ἐρᾶν, μεταρροῦναι δὲ ἐς τὸν παῖδα τούτου. ἐπισχεῖτο δέ, εἰ μὴ διαβάλλοιμι αὐτὸν πρὸς ὑμᾶς, δώσειν τῷ παιδί πολλά ἐσθλά καὶ ἀγαθά. ἐγὼ μὲν δὲ ἑπαθὸν τι πρὸς ταῦτα, ὁ δὲ διάγει με πολὺν ἴδῃ χρόνον καὶ τὸν ἑμὸν οἶκον ἔχει μόνος οὐδὲν μέτριον οὐδὲ ἀληθῆς φρονῶν. ἤρετο οὖν ὁ σοφὸς πάλιν, εἰ πλησίον εἶη ὁ παῖς, ἡ δὲ οὐκ ἔφη, πολλὰ μὲν γὰρ ὑπὲρ τοῦ ἀφικέσθαι αὐτὸν προᾶξι, ὁ δὲ ἀπειλεῖ κρημνοὺς καὶ βάραθρα καὶ ἀποκτενεῖν μοι τὸν νῆδον, εἰ δικαζοίμην αὐτῷ δεῦρο. θάρσει, ἔφη ὁ σοφός, οὐ γὰρ ἀποκτενεῖ αὐτὸν ἀναγνοὺς ταῦτα, καὶ τινὰ ἐπιστολὴν ἀνασπάσας τοῦ κόλπου ἔδωκε τῇ γυναικί, ἐπέσταλτο δὲ ἄρα ἡ ἐπιστολή, πρὸς τὸ εἰδωλον ξὺν ἀπειλή καὶ ἐκπλήξει.

Ibid. IV 20:

Apollonius, qui Athenis versatur, de sacrificando loquitur; μειράκιον quoddam, quod advenit, κατεσκέδασε τοῦ λόγου πλατῶν καὶ ἀσελγῆ γέλωτα. ὁ δὲ ἀναβλέψας εἰς αὐτὸ οὐ σύ, ἔφη, ταῦτα ἐβροίξεις, ἀλλ' ὁ δαίμων, ὃς ἐλαύνει σε οὐκ εἰδότα. ἐλελήθει δὲ ἄρα δαμιονῶν τὸ μειράκιον· ἐγέλα τε γὰρ ἐφ' οἷς οὐδεὶς ἕτερος

καὶ μετέβαλλεν ἐς τὸ κλέειν αἰτίαν οὐκ ἔχον, διελίγειό τε πρὸς
 ἑαυτὸν καὶ ἑῷδε. καὶ οἱ μὲν πολλοὶ τὴν τεθνητα σιγιστῶσαν φωνὴν
 ἐκφέρειν αὐτὸ ἐς ταῦτα, ἃ δ' ἐλεγκρίνειτο ἄρα τῷ δαίμονι καὶ
 ἐδόκει παρσινεῖν, ἃ ἐλαφρόναι τότε, ὁρῶντός τε ἐς αὐτὸ Ἀπολλο-
 λωνίου, δεδοικότες τε καὶ ὀργίως φωνῆς ἤρην τὸ εἶδωλον,
 ὁπόσαι καομένων τε καὶ σιρεβλουμένων εἰσίν, ἀρέξασθαι τε τοῦ
 μειράκιον ὤμην καὶ μηδενὶ ἀνθρώπων ἐμιμνῆσθαι. τοῦ δὲ
 οἶον δεσπότην πρὸς ἀνδράποδον ποιχίον παροῦργόν τε καὶ
 ἀναιδῆς καὶ τὰ τοιαῦτα ξὺν ὀργῇ λέγοντος καὶ κελύοντος αὐτῷ
 ξὺν τεκμηρίῳ ἀπαλλάττεσθαι τὸν δεῖνα, ἔρη, καιαβαλῶ ἀνδραγῆνα,
 δεῖξας τινὰ τῶν περὶ τὴν Βασιλείον σιόαν, πρὸς ἧ ταῦτα ἐτραί-
 τετο. ἔπει δὲ ὁ ἀνδριάς ἐπεκινήθη πρῶτον, εἴτα ἔλασε, τὸν
 μὲν θόρυβον τὸν ἐπὶ τούτῳ, καὶ ὡς ἐκρόνισαν ἐλὸ θαύματος τί
 ἂν τις γράφοι; τὸ δὲ μειράκιον, ὅσπερ ἀντηπίστων τοῖς τε ὀφ-
 θαλμοῖς ἔτριψε καὶ πρὸς τὰς ἀγῆς τοῦ ἡλίου εἶδεν αἰδῶ τε
 ἐπεσπᾶσαι πάντων ἐς αὐτὸ ἐστραμμένων, ἀσελγῆς δὲ οὐκέτι
 ἐφαινετο, οὐδὲ ἀγασκον βλέπον ἀλλ' ἐπανήλθεν ἐς τὴν ἑαυτοῦ
 γύσειν μείον οὐδέν, ἢ εἰ φαρμακοποσία ἐκέχητο, μειαβάλον τε
 τῶν χλανιδίων καὶ ληθίων καὶ τῆς ἄλλης σιβαρίδος ἐς ἔρπον
 ἦλθεν αὐχμοῦ καὶ τρίβωνος καὶ ἐς τὰ τοῦ Ἀπολλωνίου ἦδη
 ἀπεδύσαστο.

vit. sophist. II 27, 5:

Hippodromus postquam Smyrnam advenit, ad Megistiam
 se confert et dicit illi: ἀντιῶμεν ἀλλήλοις τὴν ἐσθῆτα . . .
 ἦν δὲ ἄρα τῷ μὲν Ἰπποδρόμῳ χλαμῆς, τῷ δὲ αὐτῷ διμυροζικὸν
 ἱμάτιον. καὶ τίνα σοι νοῦν ἔχει τοῦτο; ἢ δ' ὁ Μεγιστίας. ἐλί-
 δεξιν, ἔφη, σοὶ μελέτης ποιήσασθαι βοῦλομαι. δαίμονων μὲν
 οὐδ' αὐτὸν φήθη ταῦτα ἐπαγγέλλαντα καὶ τὴν γνώμην ἐλαίνεσθαι,
 τὰς βοῦλας δὲ ἀνασκοπῶν τῶν ἱματίων καὶ ὁρῶν αὐτὸν ἔννοιον
 καὶ καθεστηχότα, ἀντιέδωκε τὴν ἐσθῆτα.

Manetho, apotelesmat. ed. Koechly V v. 300sqq.:

ἦν δὲ τ' ἔχη σύνδεσμον ἐν' Ἠελίῳ ποτε Μῆνη,
 ἐκ πενήτης πλουτεῖ τε καὶ εἰς πενήτην ἀνακίμναι.
 δόξαν ἔχει τέχνης Ἑκατησίον εἶνεκα κέρδους
 καὶ μαγικῇ συνέσει πέλιθεν τὰ πνεύματα φεύγειν
 καὶ κρηρίμας βίβλους ἐπαγαλλόμενος περιεῖργει.

Alexander Aphrodisiensis, problem. II 46:

Sole et luna deficientibus κινῶσι χαλκὸν καὶ σιδηρὸν ἄν-
θρωποι πάντες ὡς τοὺς δαίμονας ἀπελαύνοντες.

Timaeus, lexic. s. v. κορυβαυῖαν:

παρεμυμῖνεσθαι καὶ ἐνθουσιαστικῶς κινεῖσθαι.

Plotinus, enn. ed. Kirchhoff XXX 14 de gnosticis:

καθαίρεσθαι δὲ νόσων λέγοντες αὐτοὺς λέγοντες μὲν ἂν σω-
φροσύνη καὶ κοσμίᾳ διαίτῃ ἔλεγον ἂν ὀρθῶς, καθάπερ οἱ φιλόσο-
φοι λέγουσι· νῦν δὲ ἔποσιτησάμενοι τὰς νόσους δαιμόνια εἶναι
καὶ ταῦτα ἐξαιρεῖν λόγῳ γάσκοιτες δύνασθαι καὶ ἐπαγγελλόμενοι
σεμνότεροι μὲν ἂν εἶναι δόξαιεν παρὰ τοῖς πολλοῖς, οἱ τὰς παρὰ
τοῖς μέγαις δυνάμεις θαυμάζουσι, τοὺς μέντοι εἰς φρονοῦντας
οὐκ ἂν πείθοιεν ὡς οὐχ αἱ νόσοι τὰς αἰτίας ἔχουσι.

Porphyrius, ad Marcellam ed. Nauck p. 281, 24:

οὐδ' αὖ ἄλλος κακοδαίμων ἄνθρωπος ἢ ὁ πονηρῶν δαι-
μόνων ἐνδαιτύματα τὴν ψυχὴν κατασκευάσας.

De philosophia ex oraculis haurienda ed. G. Wolff p. 147 sq.:

τοὺς δὲ πονηροὺς δαίμονας οὐκ εἰκὴ ἐπὶ τὸν Σάραπιν ἔπο-
πτεῖομεν, οὐδ' ἐκ τῶν συμβόλων μόνον ἀναπεισθέντες, ἀλλ' ὅτι
τὰ μελίγματα καὶ τὰ τοῦτων ἀλοτροπῆα πρὸς τὸν Πλούτωνα
γίνεται, ὡς ἐν τῇ πρώτῃ ἐδείκνυμεν. ὁ αὐτὸς δὲ τῇ Πλούτωνι
ὁ θεός, καὶ διὰ τοῦτο μάλιστα δαιμόνων ἄρχων καὶ σύμβολα
διδοὺς πρὸς τὴν τοῦτων ἔλασιν. οὗτος γοῦν καὶ τοῖς ἰκέταις
ἐδήλωσεν, ὡς πᾶσι ζήτοις ὁμοιωμένοι προσίασι τοῖς ἀνθρώποις·
ὕθην καὶ παρ' Αἰγυπτίους καὶ παρὰ Φοίνιξι καὶ ὅλως παρὰ τοῖς
τὰ θεῖα σοφοῖς ἱμάντες ἐν τοῖς ἱεροῖς ἐπιροήσονται, καὶ ζῆνα
προσοιδίζονται πρὸ τῆς θρησκείας τῶν θεῶν· ἐξελαυνόντων τῶν
ιερέων τοῦτους (τοὺς δαίμονας) διὰ τοῦ δοῦναι πνεῦμα, ἦτοι
αἷμα ζῆτων, καὶ διὰ τῆς τοῦ ἀέρος πλήρης· ἵνα τοῦτων ἀπελθόν-
των παρουσία τοῦ θεοῦ γένηται. καὶ οἶκος δὲ πᾶς μεστὸς (δαι-
μόνων) καὶ διὰ τοῦτο προκαθαίρουσι (τὸν οἶκον) καὶ ἀποβάλλουσι
τοῦτους (τοὺς δαίμονας), ὅταν θεὸν κατακαλῶσι. καὶ τὰ σώματα
τοῖνων μετὰ ἀπὸ τοῦτων· καὶ γὰρ μάλιστα ταῖς ποιαῖς τροφαῖς
χαίρουσι. σιτουμένων γὰρ ἱμῶν προσίασι καὶ προσιζάνουσι τῇ
σώματι καὶ διὰ τοῦτο αἱ ἀγνῆαι, οὐ διὰ τοὺς θεοὺς προηγου-
μένως, ἀλλ' ἵν' οὗτοι ἀποστῶσι. μάλιστα δ' αἵματι χαίρουσι
καὶ ταῖς ἀκαθαρσίαις, καὶ ἀπολαίουσι τούτων, εἰσδύοντες

τοῖς χρομένοις. ὅπως γὰρ ἡ ἐπίστασις τῆς πρὸς τι ἐπιθυμίας, καὶ ἡ τοῦ πνεύματος τῆς ὁρέξεως ὁρμηὶ ἀλλάχθην οὐ σφοδρύνεται ἢ ἐκ τῆς τούτων παρουσίας· οἱ καὶ εἰς ἀσίμους φθόγγους καὶ φύσας ἀναγκάζουσι τοὺς ἀνθρώπους ἐμπλιτεῖν διὰ τῆς συναπολαίσεως τῆς μετ' αὐτῶν γιγνομένης. ὅπου γὰρ πνεύματος πλείονος ὄλη, ἢ τῆς γαστρὸς ἐξ ἰδευλαθείας πεπληρωμένης, ἢ τῆς προθυμίας δι' ἰδονῆς ἐλίτασιν ἐκρησώσῃς καὶ πολὺ τὸ ἔξωθεῖσπώσῃς, ἐκεῖ παρουσία τῶν τοιούτων πνευμαίων δηλοῖσθω.

Hermias, in Platonis Phaedr. p. 105:

εἰσὶ καὶ πανόληπτοι καὶ μεγαλόληπτοι καὶ χορηγαντισμοί.

Firmicus Maternus, mathes. ed. Kroll et Skutsch III 4, 27:

erunt autem omnibus daemonibus terribiles et quorum adventum pravi daemonum spiritus fugiant et qui sic laborantes homines non vi verborum, sed sola sui ostensione liberent, et quamvis sit violentus daemon, qui corpus hominum animumque quatiat, sive ille aërius sit, sive terrenus, sive infernus, istius hominis iussione fugiet et praeceptis eius cum quadam veneratione terretur: hi sunt, qui a vulgo exorcistae dicuntur. sed talis erit, si in nono loco . . . habuerit Martem.

VIII 9:

in nono loco ab horoscopo Mercurius cum Sole partiliter constitutus faciet exorcistas et qui laborantes daemonum incursione homines remediis liberent, ut his artibus maxima illis vitae substantia conferatur.

Synesius, de provid. 136 B:

ὁ στρατηγὸς νύκτωρ ἐδεματοῦτο, Κορυβάντων, οἶμαι, προσβαλλόντων αὐτῷ, καὶ πανικοὶ θόρυβοι μεθ' ἡμέραν τὸ στρατεύμα καταλέμβανον.

Quintus Smyrnaeus, V 479sq. Aias dicit:

ὣς ἄρ' ἔφη δολύεντα μετὰ κταμένοις Ὀδυσῆα
κεῖσθαι οἴομενος μεμορηγμένον αἴμασι πολλῶν·
καὶ τότε οἱ Τριτωνὶς ἀπὸ φρενὸς ἰδέε καὶ ὕσων
ἐσκέδασεν Μανίην βλοσυρήν, πνείονσαν ὕλεθρον.
ἡ δὲ θοῶς ἔκανε ποτὶ Στυγὸς αἰπὰ ῥέεθρα.

Nonnus, Dionys. XXX 54sq.:

καὶ οὐταμένῳ περιβαίνων (i. e. Eurymedonti)

*οἷα περὶ σκύμοισι λέων, βουχίσατο λαιμῶ
χείλει λυσσῶντι χέων Κορυβαντίδα φωνήν.*

Vegetius, *mulomedicina* ed. Lommatzsch I 20:

est et alia compositio suffimentorum ad morbos prohibendos, sumptuosior quidem, sed ut putatur utilior. sulfuris vivi libr. I, bituminis Iudaici libr. I, opopanacis unc. VI, acanthi unc. VI, galbani selib., aeris crudi unc. VI, salis Hammoniaci unc. II, salis Cappadoci unc. III, cornu cervini, lapidis gagatis masculi, lapidis gagatis feminae ana unc. III, lapidis haematitis unc. II, lapidis sideritis, lapidis argyritis ana unc. I, equuleos id est caballiones marinos numero VII, caudas marinas, ungues marinos ana numero VII, uvae marinae unc. III, medullae cervinae, cedriae, picis liquidae ana pondera III, ossa sepiae numero VII, auri semunciam, bal-lucae siliquam: et haec universa commixta atque succensa odore suo morbis tam hominum quam animalium resistunt et daemones fugant, grandines prohibere et aerem defecare dicuntur. sed si memoratos lapides aut invenire nequiveris, aut enormitate pretii ab emptione cessaveris, reliqua efficaciter prosunt.

III 12:

suffimentorum compositio fascinum pellit, lustrat animal, fugat daemones, submovet morbos. odoris namque fumus ac spiritus per os ac nares ingrediens penetrat ad viscerum omnes recessus ac curat saepius loca, quae potiones non potuerunt curare; sic tussis etiam in hominibus suffimentorum vapore praecipue sanatur talis est compositio: sulfuris vivi libr. I, bituminis Iudaici libr. I, opopanacis selib., galbani selib., castorei selib., aeris crudi selib., albitis selib., salis Hammoniaci unc. III, rasurae cornu cervini unc. III, lapidis gagatis masculi unc. III, lapidis gagatis feminae unc. III, lapidis galactitis unc. I, lapidis haematitis unc. III, lapidis sideritis unc. I, lapidis argyritis unc. I, caballiones marinos VII, scillas marinas VII, pilas marinas VII, caudas marinas VII, ungues marinos VII, uvae marinae unc. III, medullae taedae pineae lib. III, cedriae lib. III, picis liquidae lib. III, ossa sepiae VII: haec siccata pariter deteruntur atque miscentur;

ex quibus unum cochleare, si opus fuerit, vivis carbonibus asperges et aperto capite, ut fumum per os naresque suscipiat, animal suffis. quod suffimentum, praeter curam iumentorum sanat et incursantes hominum passiones grandinemque depellit, daemones abigit et umbras fugat.

Hesychius, lexic. s. v. *ζοριζαντισμός*: *ζάδαρος* *μαρίας*.

Ioannes Lydus, de mensibus ed. Wünsch p. 68:

ὁ δὲ Ἐλπιδιανὸς ἐν τῷ περὶ ἐορτῶν σιγήσει τὴν ἑτάειαν τῆ Σαβίνων φωνῆ λέγεσθαι φησι, δι' ἣν φύλλα δάφνης ἐλείδισιο· ἑγναστικὸν δὲ τὸ φυτόν. οὐδὲ γὰρ ἱερὰ νόσος, ἢ δαίμων βαρὺς ἐνοχλήσει τῷ τόπῳ, ἐν ᾧ δάφνη ἐστίν, ὥσπερ οὐδὲ κεραννός, ὅπου συκῆ, ὅτι σκεδαστικὴ φαρμάκων ἐστί.

Damascius, vita Isidori (a Photio excerpta) ed. Cobet (una cum Diogene Laërtio) 55sq. de Hierode quodam:

γυναῖκα παιδοποιὸν ἄγεται. ὡς δ' οὐκ ἐλείθειο τὸ δαιμόνιον τῆς γυναικὸς ἐξέλθειν λόγοις ἡμερωτέροις, ὅρῳ αὐτὸ ἐπηγάγκαζεν ὁ Θεοσέβιος, καίτοι οὔτε μαγεύειν εἰδώς, οὔτε θεουργισμὰ τι μελετήσας. ὥρριζε δὲ τὰς τοῦ ἡλίου προτείων ἀκτῖνας καὶ τὸν Ἑβραίων θεόν. ὁ δὲ ἀπελήλατο ὁ δαίμων, ἀνακαρῶν ἐλλαβεῖσθαι μὲν τοὺς θεοὺς, ἀσχύρεσθαι δὲ καὶ αὐτόν.

Paulus Aegineta, epitom. ed. Kühn p. 120:

vulgo autem memoriae proditum est, quicumque speciem quandam e fonte i. e. effigiem nymphae viderint, furendi non fecisse finem, quos Graeci *νυμφολήπτους* vocant, Latini lymphaticos appellant.

Geoponica, XI 2, 5:

ἔθεν καὶ ἀπεχθάνεται (ἢ δάφνη) δαίμοσι, καὶ ἔνθα ἐν ἧ δάφνη, ἐκ ποδῶν δαίμονες.

Ibid. 7:

οὐδὲ γὰρ ἢ ἱερὰ νόσος, ἢ δαίμων παρενοχλεῖ τῷ τόπῳ, ἐν ᾧ δάφνη ἐστίν, ὥσπερ οὐδὲ κεραννός, ὅπου συκῆ.

Medicina Plinii, opus quoddam medio aëvo conscriptum, cf. Rose *Hermes* VIII (1874) 48, III 18 p. 270 (ap. R. Heim *Fleckais. Jahrb. Suppl.* XIX 1893 502):

/ad/ ¹ daemones effugandos hoc dieis physicum: ocoopo OXF. e. Γ. e. I, daemones ad lunaticum accedant, herbam

¹ *daemones fugandos* cod., *ad suppl.* Heim l. s.

pioniam idem ad collum suspende. daemonium sive t des-
sion¹ ne noceat, herbam heliotropium legis luna XVI et supra
linen ponis et² in ventrali uteris³. daemone ne occurras
nocte⁴ quocumque⁵ loco timueris hoc dicis: „daemonia quoque
in publico cadunt“; dicis illi ad aurem: „recede daemon,
teleteni⁶ veniunt“. daemoniosis et lunaticis. bitumen⁷ tri-
tum, pondera III in vino, quae⁸ dabis luna VI et VII, et
XVII; die Iovis⁹ dabis.

Codex Bonnensis 218 (66a) undecimo p. Chr. n. aevo
conscriptus, ex monasterio Beatae Mariae ad lacum, fol. 83^r
(apud Heimium l. s. p. 552):

humanum genus ignorat, quantam vim virtutis vultur in
se habeat quantamque hominibus medelam praestet. ea hora,
quando eum aliquis comprehendit, habeat pro gladio cannam
acutam, qua eum occidat solusque sit, qui eum occiderit et
antequam eum decollet, dicat ei: „angelus adone (i. e. Ἀδωνάι:
Heim l. s.) Abraham, propter vos sermo impletur“. et dum
eum aperueris, melius facies, si iterum verba praedicta dixe-
ris cor eius si in leonis aut lupi pelle ligaveris,
omnes a te daemones effugabis.

Ibid. fol. 85^r (Heim l. s.):

eraclea. si quis in via tutus ambulare voluerit, latrones
timere non curet, quia fugat eos et pro unius viatoris persona
multae personae videntur insidiantibus. precatio: adiuro te
per virtutes omnes, quae in te sunt, et per illum, qui tibi
dedit multas virtutes, ut non mihi deneges de omnibus vir-
tutibus ullam, ubicumque te portavero. antequam maturescat
flos eius, tollas eam ante solis ortum plenilunio dextra manu
sine ferro laevaue absconsa. — parthenicon, caristellum, bu-
bastes, artemisia. si quis item facit in ambulando et in manu
portaverit, non sentit laborem itineris, fugat daemonia, pro-
hibet maleficia, venena discutit, avertit oculum malum. cum

¹ t desision explicat v. d. Radermacher apud Heimium l. s. per τὸ
δεξιόν i. e. ἐν γήμῳς faustum, ut Erinyes appellantur Εὐμενίδες.

² ponis et et cod.

³ utatur cod., uteris Heim.

⁴ noctae cod.

⁵ quocumque cod.

⁶ vocabulum teleteni derivatum esse putat Heim a voce teleta τελετή.

⁷ vitumen cod.

⁸ que cod.

⁹ iobis cod., corr. R. Wuensch.

radice et semine tolle ante lucem solis. pone in domum. ut intrans (it- ram cod.: terram coni. R. Wuensch) tangat.

II. Testimonia Christiana

Evangelium sec. Matth. IV 24:

καὶ ἀπῆλθεν ἡ ἀκοὴ αὐτοῦ εἰς θλίην τὴν Συρίαν· καὶ προσήγγεζαν αὐτῷ πάντας τοὺς κακῶς ἔχοντας λοιμικίας νόσους καὶ βασάνους στυγερούμενους καὶ δαιμονιζομένους καὶ σεληνιαζομένους καὶ παραλυτικούς καὶ ἐθεράπευσεν αὐτούς.

VIII 16:

ὁψίας δὲ γενομένης προσήγγεζαν αὐτῷ δαιμονιζομένους πολλοὺς· καὶ ἐξέβαλεν τὰ πνεύματα λόγῳ καὶ πάντας τοὺς κακῶς ἔχοντας ἐθεράπευσεν.

ibid. 28 sqq.:

καὶ ἐλθόντος αὐτοῦ εἰς τὸ πέραν εἰς τὴν χώραν τῶν Γαδαρηνῶν, ἐπήντησαν αὐτῷ δύο δαιμονιζόμενοι ἐκ τῶν μηνιῶν ἐξερχόμενοι χαλεποὶ λίαν, ὥστε μὴ ἰσχύειν τινὰ παρελθεῖν διὰ τῆς ὁδοῦ ἐκεῖνης. καὶ ἰδοὺ ἔκραξαν λέγοντες· τί ἡμῖν καὶ σοί, υἱὲ τοῦ Θεοῦ; ἤλθες ἄθε καίροῦ βασανίσει ἡμᾶς; ἢ δὲ μακρὰν ἄπ' αὐτῶν ἀγέλην χοίρων πολλῶν βοσκομένην. οἱ δὲ δαίμονες παρεκάλουν αὐτὸν λέγοντες· εἰ ἐξβάλλεις ἡμᾶς, ἀπόστειλον ἡμᾶς εἰς τὴν ἀγέλην τῶν χοίρων. καὶ εἶπεν αὐτοῖς· ἔπάγετε. οἱ δὲ ἐξεληθόντες ἀπῆλθον εἰς τοὺς χοίρους. καὶ ἰδοὺ ὤρμησεν πᾶσα ἡ ἀγέλη κατὰ τοῦ κρημοῦ εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἀπέθανον ἐν τοῖς ὕδασι.

IX 32 sqq.:

ἰδοὺ προσήγγεζαν αὐτῷ κωφὸν δαιμονιζόμενον. καὶ ἐκβλήθεις τοῦ δαιμονίου ἐλάλησεν ὁ κωφός . . . οἱ δὲ Φαρισαῖοι ἔλεγον· ἐν τῷ ἄρχοντι τῶν δαιμονίων ἐκβάλλει τὰ δαιμόνια.

XII 22 sqq.:

τότε προσημέθη αὐτῷ δαιμονιζόμενος τυφλὸς καὶ κωφός· καὶ ἐθεράπευσεν αὐτόν, ὥστε τὸν κωφὸν λαλεῖν καὶ βλέπειν. . . οἱ δὲ Φαρισαῖοι ἀκούσαντες εἶπον· οὗτος οὐκ ἐκβάλλει τὰ δαιμόνια εἰ μὴ ἐν τῷ Βεελζεβοὺλ ἄρχοντι τῶν δαιμονίων.

ibid. 43 sqq.:

ὅταν δὲ τὸ ἀκάθαρτον πνεῦμα ἐξέλθῃ ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου,

διέρχεται δι' ἀνύδρων τόπων ζητοῦν ἀνάπαισιν καὶ οὐχ εἰρίσκει. τότε λέγει· εἰς τὸν οἶκόν μου ἐπιστρέψω ὅθεν ἐξῆλθον· καὶ ἐλθὼν εἰρίσκει σχολάζοντα καὶ σεσαρωμένον καὶ κεκοσμημένον. τότε πορεύεται καὶ παραλαμβάνει μεθ' ἑαυτοῦ ἑπτὰ ἕτερα πνεύματα πονηρότερα ἑαυτοῦ, καὶ εἰσελθόντα κατοικεῖ ἐκεῖ.

XVII 14sqq.:

καὶ ἐλθόντων πρὸς τὸν ὄχλον προσήλθεν αὐτῷ ἄνθρωπος γονυπετιῶν αὐτὸν καὶ λέγων· κύριε, ἐλέησόν μου τὸν εἶόν, ὅτι σελιγιάζεται καὶ κακῶς ἔχει· πολλάκις γὰρ πίπτει εἰς τὸ πῦρ καὶ πολλάκις εἰς τὸ ὕδωρ. καὶ προσήνεγκα αὐτὸν τοῖς μαθηταῖς σου, καὶ οὐκ ἠδυνήθησαν αὐτὸν θεραπεῦσαι. ἀποκριθεὶς δὲ ὁ Ἰησοῦς εἶπεν· φέρετέ μοι αὐτὸν ὧδε. καὶ ἐπειμήσεν αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς, καὶ ἐξῆλθεν ἀπ' αὐτοῦ τὸ δαιμόνιον, καὶ ἔθεραπεύθη ὁ παῖς ἀπὸ τῆς ὥρας ἐκείνης. τότε προσελθόντες οἱ μαθηταὶ τῷ Ἰησοῦ καὶ ἰδὼν αὐτὸν εἶπον· διὰ τί ἡμεῖς οὐκ ἠδυνήθημεν ἐκβαλεῖν αὐτό; ὁ δὲ λέγει αὐτοῖς· διὰ τὴν ὀλιγοπιστίαν ὑμῶν. . . . τοῦτο δὲ τὸ γένος οὐκ ἐκπορεύεται, εἰ μὴ, ἐν προσευχῇ καὶ νηστείᾳ.

sec. Marc. I 23sqq.:

καὶ εὐθὺς ἦν ἐν τῇ συναγωγῇ αὐτῶν ἄνθρωπος ἐν πνεύματι ἀκαθάρτῳ. καὶ ἀνέκραξεν λέγων· τί ἡμῖν καὶ σοί, Ἰησοῦ Ναζαρητέ; ἦλθες ἀπολέσαι ἡμᾶς. οἶδά σε τίς εἶ, ὁ ἄγιος τοῦ Θεοῦ. καὶ ἐπειμήσεν αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς· φημιόθητι καὶ ἐξέλθε ἐξ αὐτοῦ. καὶ σπαράξαν αὐτὸν τὸ πνεῦμα τὸ ἀκάθαρτον καὶ φωνήσαν φωνῇ μεγάλῃ ἐξῆλθεν ἐξ αὐτοῦ.

III 11sq.:

καὶ τὰ πνεύματα τὰ ἀκάθαρτα, ὅταν αὐτὸν ἐθεώρουν, προσέπιπτον αὐτῷ καὶ ἐκραζόν λέγοντα ὅτι σὺ εἶ ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ. καὶ πολλὰ ἐπειμίμα αὐτοῖς ἵνα μὴ αὐτὸν φανερὸν ποιήσωσιν.

V 1sqq. (cf. Matth. VIII 28sqq.):

καὶ ἦλθον εἰς τὸ πέραν τῆς θαλάσσης εἰς τὴν χώραν τῶν Γαλασηῶν. καὶ ἐξελθόντος αὐτοῦ ἐκ τοῦ πλοίου, εὐθὺς ἐπήγγησεν αὐτῷ ἐκ τῶν μηνυμένων ἄνθρωπος ἐν πνεύματι ἀκαθάρτῳ, ὃς τὴν κατοίκησιν εἶχεν ἐν τοῖς μνημασιν, καὶ οὐδὲ ἄλσει οὐκέτι οὐδεὶς ἐδύνατο αὐτὸν δῆσαι διὰ τὸ αὐτὸν πολλάκις πέδαις καὶ ἄλσεσιν δεδέσθαι καὶ διεσπᾶσθαι ἐπ' αὐτοῦ τὰς ἄλσεις καὶ τὰς πέδας συντετριφῆναι, καὶ οὐδεὶς ἴσχυεν αὐτὸν δαμῆσαι· καὶ

διὰ παντός νεκρὸς καὶ ἡμέρας ἐν τοῖς μνήμασιν καὶ ἐν τοῖς
 ὄρεσιν ἦν κράζων καὶ καιακόλιων ἐαυτὸν λίθοις· καὶ ἰδὼν τὸν
 Ἰησοῦν ἀπὸ μακροῦθεν ἔδραμεν καὶ προσεκύνησεν αὐτὸν καὶ
 κράζας φωνῇ μεγάλῃ λέγει· τί ἐμοὶ καὶ σοί, Ἰησοῦ υἱὸς θεοῦ
 τοῦ ὑψίστου; ὀρρίζω σε τὸν θεόν, μὴ με βασανίσῃς. ἔλεγεν γὰρ
 αὐτῷ· ἔξελθε τὸ πνεῦμα τὸ ἀκάθαρτον ἐξ τοῦ ἀνθρώπου, καὶ
 ἐπιρώτα αὐτόν· τί ὄνομά σοι; καὶ λέγει αὐτῷ· λεγίων ὄνομά μοι,
 ὅτι πολλοὶ ἔσμεν. καὶ παρεκάλει αὐτὸν πολλά, ἵνα μὴ αὐτὸς
 ἀποστείλῃ ἔξω τῆς χώρας. ἦν δὲ ἐκεῖ πρὸς τῷ ὄρει ἀργεῖ χοίρων
 μεγάλη βοσκομένη· καὶ παρεκάλεισεν αὐτὸν λέγοντις· κέμψοι
 ἡμᾶς εἰς τοὺς χοίρους, ἵνα εἰς αὐτοὺς εἰσέλθωμεν. καὶ ἐπι-
 τρεψεν αὐτοῖς.

IX 14sq. (cf. Matth. XVII 14sq.):

καὶ ἐλθόντες πρὸς τοὺς μαθητὰς εἶδον ὄχλον πολὺν περὶ
 αὐτοὺς καὶ γραμματεῖς συνζητοῦντας πρὸς αὐτούς. καὶ εὐθὺς
 πᾶς ὁ ὄχλος ἰδόντες αὐτὸν ἐξεθαμβήθησαν καὶ προσιρόχοντες
 ἰσπάζοντο αὐτόν. καὶ ἐπιρώτησεν αὐτούς· τί συνζητεῖτε πρὸς
 αὐτούς; καὶ ἀπεκρίθη αὐτῷ εἰς ἐκ τοῦ ὄχλου· διδάσκαλε, ἦνεγκα
 τὸν υἱόν μου πρὸς σέ, ἔχοντα πνεῦμα ἀλλόλον· καὶ ὄλον ἐἶν
 αὐτὸν καταλάβῃ, ὀρίσσει αὐτόν, καὶ ἀρρίξει καὶ τριῖξει τοὺς ὀδόντας
 καὶ ξηραίνεται· καὶ εἶπα τοῖς μαθηταῖς σου, ἵνα αὐτὸ ἐκβάλω-
 σιν . . . καὶ οὐκ ἴσχυσαν. ὁ δὲ ἀποκριθεὶς αὐτοῖς λέγει· ὃ
 γενεὰ ἄπιστος, ἕως πότε πρὸς ἡμᾶς ἔσομαι; ἕως πότε ἀνέξομαι
 ὑμῶν; φέρετε αὐτὸν πρὸς με. καὶ ἦνεγκα αὐτὸν πρὸς αὐτόν.
 καὶ ἰδὼν αὐτὸν τὸ πνεῦμα εὐθὺς σενεσπάραξεν αὐτόν, καὶ πεισθὼν
 ἐπὶ τῆς γῆς ἐκνέκρωσεν αὐτόν. καὶ ἐπιρώτησεν τὸν παιέρα
 αὐτοῦ· πόσος χρόνος ἐστίν, ὡς τοῦτο γέγονεν αὐτῷ; ὁ δὲ εἶπεν·
 ἐκ παιδιόθεν· καὶ πολλάκις εἰς πῦρ αὐτὸν ἔβαλεν καὶ εἰς ὕδατα,
 ἵνα ἀπολέσῃ αὐτόν· ἀλλ' εἴ τι δύνη, βοήθησον ἡμῖν σπλαγχνισθεὶς
 ἐφ' ἡμᾶς. ὁ δὲ Ἰησοῦς εἶπεν αὐτῷ τὸ εἰ δύνη, πάντα δυνατὰ
 τῷ πιστεύοντι . . . ἰδὼν δὲ ὁ Ἰησοῦς, ὅτι ἐπισυντρέχει
 ὄχλος, ἐπειτίμησεν τῷ πνεύματι τῷ ἀκαθάρτῳ λέγων αὐτῷ· τὸ
 ἄλλολον καὶ κωφὸν πνεῦμα, ἐγὼ ἐπιτάσσω σοι, ἔξελθε ἐξ αὐτοῦ
 καὶ μηκέτι εἰσέλθῃς εἰς αὐτόν. καὶ κράζας καὶ πολλὰ σιμαράζας
 ἔξῆλθεν· καὶ ἐγένετο ὡσεὶ νεκρός, ὥστε τοὺς πολλοὺς λέγειν,
 ὅτι ἀπέθανεν. ὁ δὲ Ἰησοῦς κρατήσας τῆς χειρὸς αὐτοῦ ἦγειρεν
 αὐτόν, καὶ ἀνέστη.

ibid. 38sq.:

ἔφη αὐτῷ ὁ Ἰωάννης· διδάσκαλε, εἶδομέν τινα ἐν τῷ ὀνόματί σου ἐκβάλλοντα δαιμόνια, ὅς οὐκ ἀκολουθεῖ ἡμῖν. καὶ ἐκωλύομεν αὐτόν, ὅτι οὐκ ἠκολούθει ἡμῖν. ὁ δὲ Ἰησοῦς εἶπεν· μὴ κωλύετε αὐτόν.

sec. Luc. IV 33sqq.:

Quae hoc loco narrantur, ad verbum paene consentiunt cum iis, quae legimus apud Marc. I 23sqq.

VIII 1sq.:

καὶ ἐγένετο ἐν τῷ καθεξῆς καὶ αὐτὸς διώδενεν κατὰ πόλιν καὶ κώμην κηρύσσων καὶ ἐξαγγελιζόμενος τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. καὶ οἱ δώδεκα σὺν αὐτῷ καὶ γυναῖκές τινες, αἱ ἴσαν τεθεραπευμέναι ἀπὸ πνευμάτων πονηρῶν καὶ ἀσθενειῶν, Μαρία ἡ καλουμένη Μαγδαληνή, ἀφ' ἧς δαιμόνια ἑπτὰ ἐξεληλύθει.

Ibid. 26sqq., consentiunt cum Marc. V 1sqq.; IX 49sq., consentiunt cum Marc. IX 38sq.; XI 14sq. (cf. Matth. IX 32sqq.):

καὶ ἦν ἐκβάλλον δαιμόνιον, καὶ αὐτὸ ἦν κωφόν· ἐγένετο δὲ τοῦ δαιμονίου ἐξεληθόντος ἐλάλησεν ὁ κωφός· καὶ ἐθαύμασαν οἱ ὄχλοι· τινὲς δὲ ἐξ αὐτῶν εἶπαν· ἐν Βεελζεβοὺλ τῷ ἄρχοντι τῶν δαιμονίων ἐκβάλλει τὰ δαιμόνια.

Act. Apostol. V 16:

De apostolorum operatione: συνήροχετο δὲ καὶ τὸ πλῆθος τῶν πέριξ πόλεων Ἱερουσαλήμ, φέροντες ἀσθενεῖς καὶ ὄχλουμένους ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων, οἵτινες ἐθεραπεύοντο ἅπαντες.

VIII 7:

πολλοὶ γὰρ τῶν ἐχόντων πνεύματα ἀκάθαρτα βοῶντα φωνῇ μεγάλη ἐξήροχοντο.

XVI 16sqq.:

ἐγένετο δὲ πορευομένων ἡμῶν εἰς τὴν προσεχῆν παιδίσην τινὰ ἔχουσαν πνεῦμα πύθωνα ὑπαντήσα ἡμῖν, ἣτις ἐργασίαν πολλὴν παρεῖχεν τοῖς κερτοῖς αὐτῆς μαντιομένη. αὕτη κατακολουθοῦσα τῷ Παύλῳ καὶ ἡμῖν ἔκραζεν λέγουσα· οὗτοι οἱ ἄνθρωποι δοῦλοι τοῦ Θεοῦ τοῦ ὑψίστου εἰσίν, οἵτινες καταγγέλλουσιν ἡμῖν ὁδὸν σωτηρίας. τοῦτο δὲ ἐποίει ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας. διαπληθεύεις δὲ Παῦλος καὶ ἐπιστρέψας τῷ πνεύματι εἶπεν· παραγγέλλω σοι ἐν ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐξελεθεῖν ἀπ' αὐτῆς· καὶ ἐξήλθεν αὐτῇ τῇ ὥρᾳ.

XIX 13 sqq.:

ἐπεχείρησαν δὲ τινες καὶ τῶν περιορχομένων Ἰουδαίων ἑξορκιστῶν ὀνομάζειν ἐπὶ τοὺς ἔχοντας τὰ πνεύματα τὰ πονηρὰ τὸ ὄνομα τοῦ κυρίου Ἰησοῦ λέγοντες· ὀρκίζω ἡμᾶς τὸν Ἰησοῦν, ὃν Παῦλος κηρύσσει. ἦσαν δὲ τινος Σκενᾶ Ἰουδαίου ἀρχιερέως ἐπιτεταμένοι τοῦτο ποιοῦντες. ἀποκριθὲν δὲ τὸ πνεῦμα τὸ πονηρὸν εἶπεν αὐτοῖς· τὸν Ἰησοῦν γινώσκω καὶ τὸν Παῦλον ἐπίσταμαι· ἡμεῖς δὲ τίνες ἐστέ; καὶ ἐγαλόμενος ὁ ἄνθρωπος ἐπ' αὐτούς, ἐν ᾧ ἦν τὸ πνεῦμα τὸ πονηρὸν, κατακρωπίσας ἀριστέρων ἴσχυσεν κατ' αὐτῶν, ὥστε γυμνοὺς καὶ τετραυματισμένους ἐκφυγεῖν ἐκ τοῦ οἴκου ἐκείνου.

Iustinus Martyr, apol. I 18 (Migne, Patrologia Graeca, VI p. 350):

νεκρομαντεῖαι μὲν καὶ αἱ ἀδιαφθόρων παιδῶν ἐποπτεῦσεις καὶ ψυχῶν ἀνθρωπίνων κλήσεις καὶ οἱ λεγόμενοι παρὰ τοῖς μάγοις ὄνειροπομοτοὶ καὶ πάρεδροι καὶ τὰ γινόμενα ἐπὶ τῶν ταῦτα εἰδότεων πεισάτωσαν ἡμᾶς, ὅτι καὶ μετὰ θάνατον ἐν αἰσθήσει εἰσὶν αἱ ψυχαί· καὶ οἱ ψυχῆς ἀποθανόντων λαμβανόμενοι καὶ ἔπιτούμενοι ἀνθρώποι, οὓς δαιμονιολήπτους καὶ μαινομένους καλοῦσι πάντες κτλ.

II 6 (M. VI p. 455):

Ἰησοῦς δὲ καὶ ἀνθρώπου καὶ σωτῆρος ὄνομα καὶ σημασίαν ἔχει. καὶ γὰρ καὶ ἀνθρώπος, ὡς προέφημεν, γέγονε κατὰ τὴν τοῦ Θεοῦ καὶ πατρὸς βουλὴν ἀποκριθεὶς ἐπὶ τῶν πιστευόντων ἀνθρώπων καὶ καταλύσει τῶν δαιμόνων. καὶ νῦν ἐκ τῶν ἐπ' ὕψιν γινομένων μαθεῖν δύνασθε, δαιμονιολήπτους γὰρ πολλοὺς κατὰ πάντα τὸν κόσμον καὶ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ πόλει πολλοὶ τῶν ἡμετέρων ἀνθρώπων τῶν Χριστιανῶν ἐπορχίζοντες κατὰ τοῦ ὀνόματος Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ σταυρωθέντος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου ἐπὶ τῶν¹ ἄλλων πάντων ἐπορχιστῶν καὶ ἐπαστῶν καὶ φαρμακευτῶν μὴ ἰαθέντας ἴσασαντο καὶ ἔτι νῦν ἰώνται καταρογόντες καὶ ἐκδιώκοντες τοὺς κατέχοντας τοὺς ἀνθρώπους δαίμονας.

II 8 (M. VI p. 457):

εἰ γὰρ ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων ἴδη διὰ τοῦ ὀνόματος Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡγιῶνται (οἱ δαίμονες), δίδαγμα ἔστι τῆς καὶ μελλούσης αὐτοῖς . . . ἐν πυρὶ αἰωνίῳ κολάσεως.

¹ ὑπὸ τῆς ἄλλων M., quod correxi.

Dial. c. Tryph. Iud. XXX (M. VI p. 540):

βοηθὸν γὰρ ἐκείνον καὶ λιτρωτὴν (τὸν Χριστὸν) καλοῦμεν· οὐ καὶ τὴν τοῦ ὀνόματος ἰσχὴν καὶ τὰ δαιμόνια τρέμει, καὶ σήμερον ἐξορκιζόμενα κατὰ τοῦ ὀνόματος Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ σταυρωθέντος ἐπὶ Πορτίου Πιλάτου, τοῦ γενομένου ἐπιτρόπου τῆς Ἰουδαίας, ἑποτάσσειται.

II (M. VI p. 585):

νοῦσαι δύνασθε ὅτι κορυφαία δύναμις τοῦ Θεοῦ γέγονε τῷ σταυρωθέντι Χριστῷ, ὃν καὶ τὰ δαιμόνια φοβήσεται καὶ πᾶσαι ἀπλῶς αἱ ἀρχαὶ καὶ ἐξουσίαι τῆς γῆς.

LXXVI (M. VI p. 653):

καὶ νῦν ἡμεῖς οἱ πιστεύοντες ἐπὶ τὸν σταυρωθέντα ἐπὶ Πορτίου Πιλάτου Ἰησοῦν κύριον ἡμῶν τὰ δαιμόνια πάντα καὶ πνεύματα ποιηρὰ ἐξορκίζοντες ἑποτασσόμενα ἡμῖν ἔχομεν.

LXXXV (M. VI p. 676):

De Iesu Christo: ὃς καὶ ἀρέστη ἐκ νεκρῶν καὶ ἀνῆλθεν εἰς τὸν οὐρανόν, . . . ὡς καὶ νῦν ἐκ τῶν ὑπ' ὕψιν γινομένων ῥῆσιν ἡμᾶς πεισοῦνται, ἐὰν θέλητε. κατὰ γὰρ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ τοῦτου τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ πρωτοτότου πάσης κτίσεως καὶ διὰ παρθένου γεννηθέντος καὶ πατρὸς γενομένου ἀνθρώπου καὶ σταυρωθέντος ἐπὶ Πορτίου Πιλάτου ἐπὶ τοῦ λαοῦ ἡμῶν καὶ ἀποθανόντος καὶ ἀναστάντος ἐκ νεκρῶν καὶ ἀναβάντος εἰς τὸν οὐρανόν πᾶν δαιμόνιον ἐξορκιζόμενον νικάται καὶ ἑποτάσσειται. ἐὰν δὲ κατὰ παντὸς ὀνόματος τῶν παρ' ἡμῖν γεγεννημένων, ἢ βασιλείων, ἢ δικαίων, ἢ προφητῶν, ἢ πατριαρχῶν ἐξορκίζετε ἡμεῖς, οὐχ ἑποταγήσεται οὐδὲν τῶν δαιμονίων. ἀλλ' εἰ ἄρα ἐξορκίζοι τις ὑμῶν κατὰ τοῦ Θεοῦ Ἰβραὴμ καὶ Θεοῦ Ἰσὰκ καὶ Θεοῦ Ἰακώβ, ἴσως ἑποταγήσεται. ἴδι μόντοι οἱ ἐξ ὑμῶν ἐπορκισταὶ τῇ τέχνῃ, ὥσπερ καὶ τὰ ἔθνη, χρώμενοι ἐξορκίζουσι καὶ θημιάμασι καὶ καταδεσμοῖς χροῦνται.

Tatianus, orat. adv. Graec. XVI (M. VI p. 840):

δαίμονες δὲ οἱ τοῖς ἀνθρώποις ἐπιπάττοντες οὐκ εἰσὶν αἱ τῶν ἀνθρώπων ψυχαί. πῶς γὰρ ἂν γένοιτο δραστικαὶ καὶ μετὰ τὸ ἀποθανεῖν; χωρὶς εἰ μὴ ὁ ζῶν μὲν ἄνθρωπος ἀνόητος καὶ ἀδύνατος γένοιτο, νεκρὸς δὲ γενόμενος λοιπὸν δραστικωτέρας πιστεύουσι μεταλαμβάνειν δυνάμεως;

Minucius Felix, Octav. ed. H. Boenig (1903) XXVII
1 sqq.:

isti igitur impuri spiritus [daemones]¹, ut ostensum magis ac² philosophis [et a Platone]³, sub statuis et imaginibus consecratis⁴ delitescunt et adflatu suo auctoritatem, quasi praesentis numinis, consequuntur, dum inspirantur interim vatibus⁵, dum fanis immorantur, dum nonnumquam extorum fibras ammant, avium volatus gubernant, sortes regunt, oracula efficiunt falsis pluribus involuta . . . sic a caelo deorsum gravant et a deo vero ad materias avocant, vitam turbant, omnes⁶ inquietant, inrepentes etiam corporibus occulte ut spiritus tenues morbos fingunt, terrent mentes, membra distorquent, ut ad cultum sui cogant . . . hi sunt⁷ et furentes, quos in publicum videtis excurrere; vates et ipsi absque templo sic insaniant, sic bacchantur, sic rotantur, par et in illis instigatio daemonis, sed argumentum dispar furoris . . . haec omnia sciunt plerique⁸ pars vestrum ipsos daemones de semetipsis confiteri, quotiens a nobis tormentis verborum et orationis incendiis de corporibus exiguntur, ipse Saturnus et Serapis et Iuppiter et quicquid daemonum colitis victi dolore, quod sunt, eloquuntur: nec utique in turpitudinem sui nonnullis praesertim vestrum assistentibus mentiuntur, ipsis testibus esse eos daemones credite fassis⁹, adiurati enim per deum verum et solum inviti miseri corporibus inhorrescunt: et vel exsiliunt statim, vel evanescent gradatim, prout fides patientes adiuvat. . . sic Christianos de proximo fugitant, quos longe a coetibus per vos lacessant¹⁰, ideo inserti mentibus imperitorum odium nostri serunt occulte per timorem: naturale est enim odisse, quem timeas.

¹ secl. Ursinus. ² a cod., ac Dombart.

³ secl. Usener.

⁴ consecrati cod., corr. Balduinus.

⁵ inspirant interim vates coni. Dombart.

⁶ somnos coni. Ursinus.

⁷ hi sunt cod., inspirant coni. Boenig.

⁸ pleraque coni. Davisius.

⁹ fassis eras. in cod. et supra scriptum de se verum confidentibus.

¹⁰ in coetibus per vos lacessebant cod., corr. Vahlen.

Irenaeus, ed. Stieren I 16, 3:

De Marci gnostici discipulis: καὶ ἡ πλεον δισχυρίζονται καὶ χαίρουσιν ἐπὶ τοῖς παρενρήμασιν αὐτῶν, ταύτη μᾶλλον εἶδέναι πλεον αὐτοὺς ἐνεργεῖσθαι ὑπὸ τῆς ὁδοῦδος τῶν πονηρῶν πνευμάτων.

II 6, 3:

altissimi et omnipotentis appellatione omnia subiecta sunt; et huius invocatione etiam ante adventum domini nostri salvabantur homines et a spiritibus nequissimis et a daemoniis universis et ab apostasia universa . . . et propter hoc Iudaei usque nunc hac ipsa adfatione daemones effugant, quando omnia timeant invocationem eius, qui fecit ea.

II 31, 2:

nec enim caecis possunt donare visum (Simonis et Carpocratis discipuli), neque surdis auditum, neque omnes daemones effugare praeter eos, qui ab ipsis immittuntur, si tamen et hoc faciunt; neque debiles aut claudos aut paralyticos curare vel alia quadam parte corporis vexatos.

II 31, 4sq.:

διὸ καὶ ἐν τῷ ἐκείνῳ ὀνόματι οἱ ἀληθῶς αὐτοῦ μαθηταὶ παρ' αὐτοῦ (τοῦ Χριστοῦ) λαβόντες τὴν χάριν ἐπιτελοῦσιν ἐπ' ἐνεργεσία τῇ τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων, καθὼς εἰς ἕκαστος αὐτῶν τὴν δωρεὰν εἴληφε παρ' αὐτοῦ. οἱ μὲν γὰρ δαίμονας ἐλαύνουσι βεβαίως καὶ ἀληθῶς, ὥστε πολλαῖς καὶ πιστεύειν αὐτοὺς ἐκείνους τοῖς καθαρισθέντας ὑπὸ τῶν πονηρῶν πνευμάτων καὶ εἶναι ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ . . . nec invocationibus angelicis facit aliquid (Christianus) nec incantationibus nec reliqua prava curiositate, sed munde et pure et manifeste orationes dirigens ad dominum, qui omnia fecit.

Tertullianus, de idol. ed. Öhler XI:

quo ore Christianus turarius, si per templa transibit, quo ore fumantes aras despuet et exsufflabit, quibus ipse prospexit? qua constantia exorcizabit alumnos suos, quibus domum suam cellarium praestat? ille quidem, si excluserit daemonium, non sibi placeat de fide. neque enim inimicum exclusit. facile debuit de eo impetrare, quem quotidie pascit.

Apologeticus XXII:

nunc de operatione eorum (daemonum) satis erit exponere.

operatio eorum est hominis eversio. sic malitia spiritualis a primordio auspicata est in hominis exitium. itaque corporibus quidem et valetudines infligunt et aliquos casus acerbos, animae vero repentinos et extraordinarios per vim excessus. suppetit illis ad utramque substantiam hominis adendum subtilitas et tenuitas sua.

XXXIII: edatur hic aliqui ibidem sub tribunalibus vestris, quem daemone agi constet. iussus a quolibet Christiano loqui spiritus ille tam se daemonem confitebitur de vero, quam alibi dominum de falso. . . . si altera parte vere dei sunt, cur sese daemones mentiuntur? an ut nobis obsequantur? iam ergo subiecta est Christianis divinitas vestra.

XXXII: ceterum daemones, id est genios, adiurare consuevimus, ut illos de hominibus exigamus, non deierare, ut illis honorem divinitatis conferamus.

De cor. XI Tert. quaerit, num Christianus stipendia facere possit:

et excubabit pro templis, quibus renuntiavit? . . . et quos interdum exorcismis fugavit, noctibus defensabit, incumbens et requiescens super pilum, quo perfossum est latus Christi?

Ad Scapul. II:

daemones . . . non tantum respuimus, verum et revincimus et cottidie traducimus et de hominibus expellimus, sicut plurimis notum est.

IV: nam et cuiusdam notarius, cum a daemone praecipitaretur, liberatus est et quorundam propinquus et puerulus et quanti honesti viri — de vulgaribus enim non dicimus — aut a daemoniis aut valetudinibus remediati sunt!

De anim. LVII:

itaque invocantur quidem aori et biaethanati sub illo fidei argumento, quod credibile videatur eas potissimum animas ad vim et iniuriam facere, quas per vim et iniuriam saevus et immaturus finis extorsit, quasi ad vicem offensae. sed daemones operantur sub obtentu earum; et hi vel maxime, qui in ipsis tunc fuerunt, cum adviverent, quique illas in huiusmodi impigerant exitus. nam et suggessimus nullum paene hominem carere daemone, et pluribus notum est daemoniorum quoque opera et immaturas et atroces effici mortes, quas incursibus deputant. hanc quoque falla-

ciam spiritus nequam sub personis defunctorum delitescens, nisi fallor, etiam rebus probamus, cum in exorcismis interdum aliquem se ex parentibus hominis sui affirmat, interdum gladiatorum, vel bestiarum, sicut et alibi deum. . . . et tamen ille daemon. postquam circumstantes tentavit, instantia divinae gratiae victus id, quod in vero est, invitus confitetur.

Theophilus, ad Autolye. II 8 (M. VI p. 1061sq.):

ἐκ τούτων δὲ σαφῶς δείκνυται, εἰ καὶ οἱ δαίμονες ἐπίστε καὶ μέχρι τοῦ δεῦρο ἐξορκίζονται κατὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ὄντος θεοῦ καὶ ὁμολογεῖ αὐτὰ τὰ πλάνα πνεύματα εἶναι δαίμονες, οἱ καὶ τότε ἐς ἐκείνους ἐνεργήσαντες (Theophilus loquitur de poëtis et vatibus paganorum).

Ps. Clemens¹, epist. ad virgin. I 12 (M. I p. 408sq.):

honorabile etiam, aequum praeclarumque est, ut fratres in Christo visitent exagitatos a spiritibus malis, pro eis exorcismos adhibeant, prudenterque orationem fundant deo acceptabilem, non verborum elegantia, copia, dispositione ac praeparatione: venantes eloquentiae famam, aut memoriam suam ostentantes; qui enim ita sunt comparati similes fiunt aeri sonanti aut cymbalo tinnienti: multiloquio suo nihil prosunt exorcizatis, quantumvis in astantibus pavorem excitent terribilibus verbis; non enim agunt cum recta fide et iuxta doctrinam domini, qui dixit: hoc genus daemoniorum non eicitur nisi per orationem et ieiunium.

Recognitiones II 71 (M. I p. 1281) Petrus dicit Clementi:

hoc enim pro certo scire te volo, quia omnis, qui idola coluit aliquando et eos, quos pagani nominant deos, adoravit vel de immolatis eorum degustavit, spiritu immundo non caret; conviva enim factus est daemonum et participium sumpsit eius daemonis, cuius in mente sua speciem vel timore vel amore formavit. et per haec mundus non est a spiritu immundo et ideo purificationem indiget baptismi, ut exeat ab eo spiritus immundus, qui interiores animae ipsius insedit affectus.

¹ Duas epistulas ad virgines et recognitiones et homilias, quae Clementis episcopi Romani nomen prae se ferunt, ineunte tertio p. Chr. n. saeculo conscriptas esse probavit A. Harnack *Dogmengeschichte*³ (Tübingen 1894—97) I p. 294 et *Theol. Litt. Zeit.* 1891 p. 145.

Ibid. 72 (M. I p. 1281 sq.):

amant enim isti spiritus immundi inhaerere corporibus hominum, ut ipsorum ministerio cupiditates suas expleant et ad ea, quae ipsi desiderant, inclinantes animae motus suis eos parere libidinibus cogant, ut efficiantur ex integro vasa daemonum.

IV 13 (M. I p. 1320):

perversae autem et erraticae religiones introducuntur, quibus se plurima pars hominum per occasionem feriarum et solemnitatuum dederunt potus instaurantes et convivia, tibiasque ac fistulas et citharas ac diversa genera musicorum sectantes et semetipsos per omnia temulentiae ac luxuriae propinantes, hinc omnis error accepit originem, hinc lucos et aras, hinc coronas et victimas repperere et post ebrietatem quasi lymphaticis motibus agi; ex hoc iam potestas daemoneis data ingrediendi huiusmodi mentes, ut choros ducere insanos et Baccho furere viderentur; hinc fremere dentibus et mugire de profundis visceribus inventum, hinc terribiles vultus et feras in hominibus aspectus, ut is, quem temulentia subverterat ac daemon instigaverat, numine repletus a deceptis et errantibus crederetur.

Ibid. 16 (M. I p. 1321):

daemones autem habere desiderium immergendi se corporibus hominum haec causa est. spiritus sunt habentes propositum conversum ad malitiam; per cibos ergo et potus immoderatos ac libidinem perurgent homines ad peccatum, eos tamen, qui peccandi propositum gerunt, qui dum videntur necessaria naturae velle implere, non tenentes modum per nimietatem, ingrediendi in semetipsos daemonibus faciunt locum, donec autem naturae mensura servatur et modus legitimus custoditur, dei clementia ingrediendi in homines non eis tribuit facultatem.

Ibid. 17 (M. I p. 1321 sq.):

sed et ipsi daemones quanto viderint fidem crescere in homine, tanto ab eo refugiunt in ea solum parte residentes, in qua adhuc aliquid infidelitatis resederit; ab his vero, qui plena fide credunt, absque ulla remotione discedunt.

Hom. IX 8 (M. II p. 248) ad paganos:

ἐάν μὲν οὖν τὰ ἰμῆτερα ἐλίσσῃτε, οὐ μόνον δαίμονας καὶ τὰ ἐξ

δαιμόνων πάθῃ φηγεῖν δυνήσεσθε, ἀλλὰ αὐτοὶ αὐτὰ φρυγαδεύοντες καὶ ἰζετεύμενοι ἐπ' αὐτῶν καὶ τῶν εἰσαεὶ ἔσομένων ἀγαθῶν ἀπολαύσετε.

Ibid. 10 (M. II p. 248sq.):

τὸ δὲ τοὺς δαίμονας γλίχασθαι εἰς τὰ τῶν ἀνθρώπων εἰσδύνειν σώματα, αἰτία αἴτι· πνεύματα ὄντες καὶ τὴν ἐπιθυμίαν ἔχοντες εἰς βρωτὰ καὶ ποτὰ καὶ σενουσίαν, μεταλαμβάνειν δὲ μὴ δυνάμενοι διὰ τὸ πνεύματα εἶναι καὶ δεῖσθαι ὀργάνων τῶν πρὸς τὴν χρῆσιν ἐπιτηδείων. εἰς τὰ ἀνθρώπων εἰσάσιν σώματα, ἴνα, ὥσπερ ἔπουροῦντων ὀργάνων τυχόντες, ὧν θέλουσιν ἐπιτυχεῖν δυνατοὶ ὦσιν, εἴτε βρωτῶν διὰ τῶν ἀνθρώπου ὀδόντων, εἴτε σενουσίας διὰ τῶν ἐκείνου αἰδοίων. ὅθεν πρὸς τὴν τῶν δαιμόνων φρυγὴν ἡ ἔνθεια καὶ ἡ νησιεία καὶ ἡ καζουχία οἰκειότατόν ἐστι βοήθημα.

Ibid. 11 (M. II p. 249):

αὐτοὶ οἱ δαίμονες εἰδότες ὧν ἐπικρατοῦσι τῆς πίστεως τὴν ποσότητα ἀναλογούσαν ἐπιμετροῦσιν αὐτῶν τὴν ἐπιμονήν. διὰ τοῦτο τοῖς ἀπιστοῦσιν ἐπιμένουσιν, τοῖς δὲ δεσπίστοις ἐμβραδύνοσιν, τοῖς δὲ παντάλασι πιστεύουσι καὶ εἰ πράττουσιν οὐδὲ πρὸς ὅσπιν ὥρας συνεῖναι δύνανται.

Ibid. 12 (M. II p. 249):

ἐπὶ μὲν οὖν τῶν ταῖς ψυχαῖς αὐτῶν ἐνδομυχούτων δαιμόνων ἐπιδίδοται αὐτοῖς ἐπιθυμείσθαι ὡς οὐ δαίμονος ἐνοχλοῦντος, ἀλλὰ σωματικῆς νόσου, οἷον ἢ ἕλης δριμείας, ἢ χολῆς, ἢ φλέγματος, ἢ αἵματος ἀμετρίας, ἢ μύριγγος φλεγμονῆς, ἢ ἄλλον τινός. εἰ δὲ καὶ τοῦτο ἦν, οὐδ' αὐτὸ ἀπ' ἄλλακται δαίμονος εἶδος εἶναι.

Ibid. 16 (M. II p. 253):

οὐ γὰρ εἴ τι ματεύεται, θεός ἐστιν· ὅτι καὶ πύθωνες ματεύονται, ἀλλ' ἔφ' ἡμῶν ὡς δαίμονες ἐκρίζομενοι φρυγαδεύονται.

Ibid. 19 (M. II p. 256):

ἐν δὲ τῷ παρόντι ἀενάῳ ποταμῷ ἢ πηγῇ ἐπεὶ γε κἂν θαλάσση ἀπολοισάμενοι ἐπὶ τῇ τρισμακαρίῳ ἐπονομασίᾳ οὐ μόνον τὰ ἐνδομυχοῦντα ἡμῖν πνεύματα ἀπελάσαι δυνήσεσθε, ἀλλ' αὐτοὶ μηκέτι ἁμαρτιάνοντες καὶ θεῷ ἀνευδοιάστως πιστεύοντες τὰ ἄλλων κακὰ πνεύματα καὶ δαιμόνια χαλεπὰ σὺν τοῖς δεινοῖς πάθεσιν ἀπελάσετε. ἐνίοτε δὲ μόνον ἐνιδόντων ἡμῶν φεύζονται. ἴσασι γὰρ τοὺς ἀποδεδωκότας ἑαυτοὺς τῷ θεῷ.

Hippolytus, refutat. ed. Dunker et Schneidewin IX 14 de Alcibiade et discipulis eius:

οἷτοι καὶ μαθηματικοῖς καὶ ἀστρολογικοῖς καὶ μαγικοῖς προσέχουσιν ὡς ἀλλήθεσι, καὶ τοῦτοις χρώμενοι ταράσσουσι τοὺς ἄφρονας νομίζουσιν αὐτοὺς λόγῳ δυνατοῦ μετέχειν ἑλασιδᾶς τε καὶ ἐπιλόγουσ τινὰς διδάσκουσι πρὸς τε κτηνοδύχτοις καὶ δαιμονῶντας καὶ ἑτέροις νόσοις κατεχομένους.

Ibid. 16:

ἕτερα δὲ πλείωσια γλῆναρεῖ ταῦτα (paulo ante explicatum est, quomodo ii. qui a canibus morsi sunt, sanari possint) καὶ ἐπὶ θρησκευτικῶν ἐπιλέγειν διδάσκων καὶ βαπτίζεσθαι ἐν ψυχρῶν τεσσαρακοντάκις ἐπὶ ἡμέρας ἐπὶ ὁμοίως καὶ ἐν δαιμονῶντας.

Origenes, contra Celsum ed. Koetschau I 6:

μετὰ ταῦτα οὐκ οἶδα πόθεν κινούμενος ὁ Κέλσος ἡγίστῳ δαιμόνων τινῶν ὀνόμασι καὶ κατακλήσει δοκεῖν ἰσχύειν Χριστιανούς, ὡς οἶμαι αἰνισσόμενος τὰ περὶ τῶν κατεπαρόντων τοῖς δαίμονας καὶ ἐξελευνόντων. ἔοικε δὲ σαφῶς συκοφαντεῖν τὴν λόγον. οὐ γὰρ κατακλήσεισιν ἰσχύειν δοκοῦσιν, ἀλλὰ τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ μετὰ τῆς ἀπαγγελίας τῶν περὶ αὐτὸν ἱστοριῶν. ταῦτα γὰρ λεγόμενα πολλάκις τοῖς δαίμονας πεποιήκεν ἀνθρώπων χωρισθῆναι, καὶ μάλιστα ὅταν οἱ λέγοντες ἀπὸ διαθέσεως ἕνεκα καὶ πεπιστευτικῆς γνησίως αὐτὰ λέγωσι. τοσοῦτον μὲν γε δύναται τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ κατὰ τῶν δαιμόνων, ὡς ἔσθ' ὅτε καὶ ἐπὶ φαύλων ὀνομαζόμενον ἀνείνῃ ὑπερ διδάσκων ὁ Ἰησοῦς ἔλεγε τό πολλοὶ ἔροῦσί μοι ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρῃ κτλ. (Matth. VII 22).

Ibid. 22:

τοῦ δ' Ἀβραάμ τὸ ὄνομα οὐ Μωϋσῆς ἀναγράφει μόνος, . . . ἀλλὰ . . . καὶ πολλοὶ τῶν ἐπαρόντων δαίμονας χρωῶνται ἐν τοῖς λόγοις αὐτῶν τῷ ὁ θεὸς Ἀβραάμ . . . τὰ δὲ αὐτὰ λεκτέον καὶ περὶ τοῦ Ἰσαὰκ καὶ περὶ τοῦ Ἰακώβ καὶ περὶ τοῦ Ἰσραήλ. ἕνεκα ὁμολογομένου Ἐβραϊᾶ ὄντα ὀνόματα πολλαχού τοῖς Αἰγυπτίοις ἐπαγγελλομένοις ἐνεργεῖαν τινα ἐνέσπασται μαθήμασι.

Ibid. 24:

τόν ἔροῦμεν ὅτι τὸ μὲν Σαβαῖθ ὄνομα καὶ τὸ Ἄδωναι καὶ ἄλλα παρ' Ἐβραίοις μετὰ πολλῆς σεμνολογίας παραδιδόμενα οὐκ ἐπὶ τῶν τυχόντων καὶ γεννητῶν κείται πραγμάτων ἀλλ' ἐπὶ τινος θεολογίας ἀπορρήτου, ἀναφερομένης εἰς τὴν τῶν ὄλων διμιοουργόν. διὸ καὶ δύναται ταῦτα τὰ ὀνόματα, λεγόμενα μετὰ τινος τοῦ σεμφοῦς αὐτοῖς εἰρημοῦ. ἄλλα δὲ κατὰ Αἰγυπτίαν φερόμενα ἡγῶν ἐπὶ τινῶν δαιμόνων, τῶν τὰδε μόνον δυναμένων καὶ ἄλλα

κατὰ τὴν Περσῶν διάλεκτον ἐπὶ ἄλλων δυνάμεων καὶ οὕτω καθ' ἕναστον τῶν ἔθνων εἰς χρείας τινὰς παραλαμβάνεσθαι. καὶ οὕτως εὐρεθίσεται τῶν ἐπὶ γῆς δαυμόνων λαχόντων διαφόρους τόπους φέρεσθαι τὰ ὀνόματα οἰκείως ταῖς κατὰ τόπον καὶ ἔθνος διαλέκτοις.

Ibid. 25:

ὅταν δὲ τὰ περὶ ὀνομάτων τις δύνηται τὰ ἐν ἀπορρήτοις φιλοσοφεῖν, πολλὰ ἂν εὖρη καὶ περὶ τῆς ἐπικλήσεως τῶν ἀγγέλων τοῦ Θεοῦ· ὃν ὁ μὲν τις Μιχαήλ, ἕτερος δὲ Γαβριήλ καὶ ἄλλοις Ψαφαήλ καλεῖται φερωνύμως τοῖς πράγμασιν, ἃ διακονοῦνται κατὰ βούλημα τοῦ Θεοῦ τῶν ὄλων ἐν τῇ παντί. τῆς δ' ὁμοίας ἔχεται περὶ ὀνομάτων φιλοσοφίας καὶ ὁ ἡμέτερος Ἰησοῦς, οὗ τὸ ὄνομα μυστικός ἤδη ἐναργῶς ἐώραται δαίμονας ἐξείλασαν ψυχῶν καὶ σωμάτων, ἐνεργῆσαν εἰς ἐκείνους, ἃς ὡς ἀπηλάθισαν. ἔτι δ' εἰς τὸν περὶ ὀνομάτων τόπον λεκτέον, ὅτι οἱ περὶ τὴν χρῆσιν τῶν ἐπρωδῶν δεινοὶ ἱστοροῦσιν, ὅτι τὴν αὐτὴν ἐπρωδὴν εἰπόντα μὲν τῇ οἰκείᾳ διαλέκτῳ ἔστιν ἐνεργῆσαι ὕπερ ἐπαγγέλλεται ἡ ἐπρωδή· μεταλαβόντα δὲ εἰς ἄλλην οἰανδιποτοῦν φωνὴν ἔστιν ἰδεῖν ἄστονον καὶ οὐδὲν δυναμένην.

Ibid. 46:

καὶ ἔτι ἴχνη τοῦ ἁγίου ἐκείνου πνεύματος ὁρθέντος ἐν εἶδει περιστερᾶς παρὰ Χριστιανοῖς σφύεται. ἐξεπέδουσι δαίμονας καὶ πολλὰς ἰάσεις ἐπιτελοῦσι.

Ibid. 67:

καὶ ἔτι γε τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ ἐξοτάσεις μὲν διαοίας ἀνθρώπων ἀρίστησι καὶ δαίμονας ἤδη δὲ καὶ νόσους.

Ibid. 68:

καὶ εὐθέως κοινοποιεῖ (ὁ Κέλσος) αὐτὰ (τὰ τοῦ Χριστοῦ θαύματα) πρὸς τὰ ἔργα τῶν γοήτων ὡς ἐπισχυομένων θαυμασιώτερα καὶ πρὸς τὰ ἐπὶ τῶν μαθόντων ἀπὸ Μηνυαίων ἐπιτελούμενα ἐν μέσῃς ἀγοραῖς ὀλίγων ὀβολῶν ἀποδομένων τὰ σεμνὰ μαθήματα καὶ δαίμονας ἀπὸ ἀνθρώπων ἐξελαινόντων καὶ νόσους ἀποστρεφόντων καὶ ψυχὰς ἰσθῶν ἀνακαλοῦντων καὶ ἴν ἂν ὁμοια, εἰ μέχρι ἀποδείξεως ὁμοίως τοῖς μαγχανέουσιν ἐφθανε δείξας· νυνὶ δὲ οὐδεὶς μὲν τῶν γοήτων, δεῦ ὡς ποιεῖ, ἐπὶ τὴν τῶν ἰσθῶν ἐπανόρθωσιν καλεῖ τοὺς Θεασαμένους . . . ἅτε καὶ αὐτοὶ πλήρεις ὄντες αἰσχίστων καὶ ἐπιρρηγοτήτων ἁμαρτημάτων.

IV 33:

σαφές δὲ ὅτι καὶ γενεαλογεῖται Ἰουδαῖοι ἀπὸ τῶν τριῶν πατέρων τοῦ Ἀβραάμ καὶ τοῦ Ἰσαάκ καὶ τοῦ Ἰακώβ· ὃν ἰσοπίον δύναται τὰ ὀνόματα συναλιτόμενα τῇ τοῦ Θεοῦ προσήγορίᾳ, ὡς οὐ μόνον τοὺς ἀπὸ τοῦ ἔθνους χοῦσθαι ἐν ταῖς ἀρχαῖς θεῶν ἐσχάτῃς καὶ ἐν τῇ κατεπύθειν δαίμονας τῶν ὁ Θεὸς Ἀβραάμ καὶ ὁ Θεὸς Ἰσαάκ καὶ ὁ Θεὸς Ἰακώβ, ἀλλὰ γὰρ σχεδὸν καὶ πάντας τοὺς τὰ τῶν ἐπωθῶν καὶ μαγικῶν πραγματευομένους, ἐφύσκειται γὰρ ἐν τοῖς μαγικοῖς συγγράμμασι πολλαχοῦ ἢ τοιαῦτη τοῦ Θεοῦ ἐπίκλησις καὶ παράληψις τοῦ Θεοῦ ὀνόματος, ὡς οἰκτίον τοῖς ἀνδράσιν τοῖτοις εἰς τὰ κατὰ τῶν δαιμόνων.

Ibid. 34:

ἀλλὰ γὰρ καὶ ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραὴλ καὶ ὁ Θεὸς τῶν Ἑβραίων καὶ ὁ Θεὸς ὁ καταπονώσας ἐν τῇ ἐρηθρῇ Θαλάσῃ τὸν Αἰγυπτίων βασιλεία καὶ τοὺς Αἰγυπτίους πολλὰκις ὀνομάζεται παραλαμβάνόμενος κατὰ δαιμόνων ἢ τινῶν πονηρῶν δυνάμεων.

V 45:

καὶ ἐὼν μὲν ὁ καλῶν ἢ ὁ ὁρκῶν ὀνομάζει θεὸν Ἀβραάμ καὶ θεὸν Ἰσαάκ καὶ θεὸν Ἰακώβ, τόδε τι ποιῆσαι ἔν ἤτοι διὰ τὴν τοῦτων τῶν ὀνομάτων φέσει, ἢ καὶ δύναιμι αὐτῶν καὶ δαιμόνων νικωμένων καὶ ὑποταττομένων τῶν λέγοντι ταῦτα· ἐὼν δὲ λέγει· ὁ Θεὸς πατὴρ ἐκλεκτοῦ τῆς ἡχοῦς καὶ ὁ Θεὸς τοῦ γέλωτος καὶ ὁ Θεὸς τοῦ πτεριστοῦ, οὕτως οὐδὲν ποιεῖ τὸ ὀνομαζόμενον ὡς οὐδ' ἄλλο τι τῶν μηδεμίαν δύναμις ἐχόντων.

VI 39:

εἶτα πρὸς τοὺς χρομένους, ὡς φησι (Κέλσος), μαγία τινὲ καὶ γοιτεία καὶ καλοῦντας ὀνόματα βαρβαρικὰ δαιμόνων τινῶν τοιαῦτα, ὅτι ὅμοιον οὗτοι πράττουσι τοῖς ἐπὶ τοῖς αἰτοῖς ὑποκειμένοις τερατιομένοις πρὸς τοὺς μὴ εἰδίους ἄλλα μὲν αὐτῶν εἶναι τὰ ὀνόματα παρ' Ἑλλήσιν, ἄλλα δὲ παρὰ Σκύθαις . . . εἶτα πάλιν φέρων τὰ ἀπὸ τῆς μαγικῆς γοιτείας καὶ προσάπτων τάχα μὲν οὐδὲν τῶ μὴ εἶναι τοὺς μαγικῶν προφάσει τῆς κατὰ τὸν χαρακίρα τοῦτον Θεοσεβείας, τάχα δὲ τισὶ καὶ πρὸς τοὺς ἐνεξαπατήτους χρομένοις τοιοῦτοις, ἵνα δοκοῖεν θεία δύναμις τι ποιεῖν, ἐκίθειαι τινὰ λέγων· τί με δεῖ καταρθεῖν, ὅσοι καθαρμούς ἐδίδαξαν ἢ λητιρίους φέδας ἢ ἀποπομπίμους φωνῆς ἢ ἐκτύπους ἢ δαιμονίους σχηματισμούς, αἰσθητῶν, ἢ ἀρεθμῶν, ἢ λίθων, ἢ φητῶν, ἢ ῥιζῶν καὶ ὕλης παντοδαπῶν χρομάτων.

Ibid. 40:

ἔφησεν (ὁ Κέλσος) ἑωρακῆναι παρά τισι πρεσβυτέροις τῆς ἡμετέρας δόξης τεγγάνουσι βιβλία βάρβαρα δαιμόνων ὀνόματα ἔχοντα καὶ τερατείας· καὶ ἔφρασε· τούτους (τοὺς διῆθεν πρεσβυτέροις τῆς ἡμετέρας δόξης) οὐδὲν μὲν χρηστὸν ἐπισχεῖσθαι, πάντα δ' ἐπ' ἀνθρώπων βλάβαις.

VII 4:

εἰ δ' ἐξίσταται καὶ οὐκ ἐν ἑαυτῇ ἔστιν ἡ Πενθία, ὅτε μαντεύεται, ποδαπὸν νομιστέον πνεῦμα τὸ σκότον καταχῆαν τοῦ νοῦ καὶ τῶν λογισμῶν, ἢ τοιοῦτον, ὁποῖόν ἐστι καὶ τὸ τῶν δαιμόνων γένος, οὓς οὐκ ὀλίγοι Χριστιανῶν ἀπελαύνουσι τῶν πασχόντων σὺν οὐδενὶ περιέργῳ καὶ μαγικῷ ἢ φαρμακευτικῷ πράγματι, ἀλλὰ μόνῃ εὐχῇ καὶ ὀρκώσεσιν ἀπλοιστέραις καὶ ὅσα ἂν δύναιτο προσάγειν ἀπλούστερος ἄνθρωπος; ὥς ἐπίπαν γὰρ ἰδιῶται τὸ τοιοῦτον πράττεισι παριστάσης τῆς ἐν τῷ λόγῳ Χριστοῦ χάριτος τὸ τῶν δαιμόνων ἐντελὲς καὶ ἀσθενὲς οὐ πάντως δεόμενον πρὸς τὸ ἡτηθῆναι καὶ εἶξαι ἐπεξελθεῖν ἀπὸ ψυχῆς ἀνθρώπου καὶ σώματος σοφοῦ τινος καὶ δυνατοῦ ἐν ταῖς λογικαῖς περὶ τῆς πίστεως ἀποδείξειν.

Ibid. 67:

καὶ τοσοῦτόν γε ἀποδέομεν τοῦ θεραπέειν δαίμονας, ὥστε καὶ ἀπελαύνειν αὐτοὺς εὐχαῖς καὶ τοῖς ἀπὸ τῶν ἱερῶν γραμμάτων μαθημασιν ἀπὸ τῶν ἀνθρωπίνων ψυχῶν καὶ ἀπὸ τῶν τόπων, ἐν οἷς αὐτοὺς ἰδρύκασιν ἐσθ' ὅτε δὲ καὶ ἀπὸ τῶν ζήνων.

VIII 43:

οὐ βλασημιούνας οὐκ ἀλλ' ἀπελαύνοντας ἀπὸ τῶν ξοάνων καὶ τῶν ἀνθρωπίνων σωμάτων καὶ ψυχῶν Χριστιανοὺς ἀμύνεσθαι νομίζουσιν οἱ δαίμονες. μὴ νοῶν γὰρ τὸ γινόμενον ἀληθές τι κατὰ τὸν τόπον ὁ Κέλσος εἶρηκεν. ἀληθές γὰρ τὸ φάτων δαιμόνων πληρομένους τὰς τῶν καταδικαζόντων Χριστιανοὺς ψυχὰς καὶ τῶν προδιδόντων καὶ τῶν εἰδοκούντων Χριστιανοῖς προσπολεμῆν.

De principatu III 2, 1 (M. XI p. 305):

per haec igitur omnia docet nos scriptura esse quosdam invisibiles hostes dimicantes adversus nos et praecipit armari nos debere contra eos. unde et simpliciores quique domino Christo credentium existimant, quod omnia peccata, quaecumque commiserint homines, ex istis contrariis virtutibus

mentem delinquentium perurgentibus fiant pro eo, quod in certamine isto invisibili superiores inveniuntur potestates, quod si, verbi causa, diabolus non esset, nemo hominum omnino delinqueret.

III 3, 4 (M. XI p. 317):

manifeste ergo et ex multis iudiciis demonstratur, quod humana anima, dum in hoc est corpore, recipere potest . . . energias, id est, operationes spirituum malorum. . . . tunc cum penitus ex integro eorum possederint mentem, ita ut nihil omnino eos, quos obsederint, intellegere vel sentire permittant, sicut exemplo sunt hi, quos vulgo energumenos vocant, quos amentes et insanos videmus, quales illi erant, qui in evangelio a salvatore curati esse referuntur.

Ibid. 5 (M. XI p. 318):

et rursus e contrario manifeste ostenditur ab adversariis spiritibus quosdam a prima statim aetate possessos, id est, nonnullos cum ipso daemone esse natos, alios vero a puero divinasse historiarum fides declarat, alii a prima aetate daemone, quem Pythonem nominant, id est, ventriloquum passi sunt.

In exod. hom. VI 8 (M. XII p. 337):

quid timent daemones? quid tremunt? sine dubio crucem Christi, in qua triumphati sunt . . . timor ergo et tremor cadet super eos, cum signum in nobis viderint crucis fideliter fixum et magnitudinem brachii illius, quod dominus expandit in cruce . . . non te ergo aliter timebunt, nec aliter tremor tuus veniet super eos, nisi videant in te crucem Christi.

In num. hom. VI, 3 (M. XII p. 608):

non enim potest spiritus sanctus consortium pati et societatem spiritus mali. certum est enim peccati tempore adesse in corde uniuscuiusque spiritum malum et agere partes suas, cui utique cum locus datur et recipitur a nobis per cogitationes malas et concupiscentias pessimas, contristatus et, ut ita dicam, coangustatus fugatur de nobis spiritus sanctus.

hom. XXVII 8 (M. XII p. 789):

possident enim cunctos, qui in ignorantia vivunt: et non solum illos, qui adhuc in ignorantia sunt, sed ingerunt se saepe etiam iis, qui agnoverunt deum et rursus in iis opera

ignorantiae conantur operari. neque enim sine ipsis consummatur omne peccatum. nam cum adulterium quis committit, non est utique sine daemone; vel cum ira immoderate raptatur, vel cum diripit aliena: et qui sedens adversus proximum suum detrahit et adversum filium matris suae ponit scandalum, non est sine daemone.

In Iosua hom. XV 5 (M. XII p. 902sq.):

mihi videtur esse infinitus quidam numerus contrariarum virtutum, pro eo, quod per singulos paene homines sunt spiritus aliqui diversa in iis peccatorum genera molientes. verbi causa, est aliquis fornicationis spiritus, est irae spiritus alius: est avaritiae spiritus, alius vero superbiae. et si eveniat esse aliquem hominem, qui his omnibus malis aut etiam pluribus agitur, omnes hos, vel etiam plures in se habere inimicos putandus est spiritus. unde et per singulos plures esse credendi sunt, quia non singula singuli homines habent vitia, vel peccata committunt, sed plura ab unoquoque videntur admitti. et iterum non est putandum, quod unus fornicationis spiritus seducat eum, qui, verbi gratia, in Britannis fornicatur et illum, qui in India, vel in aliis locis, neque unum esse irae spiritum, qui diversis in locis diversos homines agitet: sed puto magis principem fornicationis spiritum unum esse, innumeros vero esse, qui in hoc ei officio pareant et per singulos quosque homines diversi spiritus sub eo principe militantes ad eiusmodi eos peccata sollicitent.

hom. XXIV 1 (M. XII p. 939sq.):

Amorrhaeus interpretatur amarus vel amaritudo. habitantes ergo in Elom, quae interpretatur arietantes, vel in Salamis, quod interpretatur pacifici, permanent et habitant amaritudines in arietantibus et pacificis . . . in quo tale aliquid intellegere possumus, quia dicit: permansit habitare Amorrhaeus in ipsis. verbi gratia, si inimica virtus daemonis ex amaritudinis turba veniens obsideat alicuius corpus, perturbet ac decipiat mentem, adhibeantur autem multae orationes, multa ieiunia, multae exorcistarum invocationes et ad haec omnia surdus daemon in obsessio corpore permaneat et persistat tolerabilius ferens exorcistarum poenas et adhibita sibi ex dei nominis invocatione tormenta, quam discedere ab

homine, quem impudenter obsidet et nequiter: ita etiam hic intellegendum est in istis, qui dicuntur Amorrhæi, qui permanent et persistunt habitare in Elom et Salamin. et ut vere ostenderet scriptura, quia perferentes poenas et flagella persistunt. dicit: „et gravis effecta est super eos manus Ephrem“. quomodo autem gravis efficitur manus Ephrem super Amorrhæos? vel exorcistarum, ut dicimus, manus impositione vehementius imposita gravari dicitur super immundos spiritus manus Ephrem vel quia boni actus vel bona opera gravant et affligunt daemonum genus contrariasque virtutes. quanto enim nos meliora egerimus et quanto in optimis conversamur, tanto illis molesta haec efficiuntur et gravia. gratum vero illis est et acceptum et voluptates eis quodammodo exhibet, qui in turpitudine et flagitiis vivit. qui vero in bonis actibus manum suam gravaverit super eos, etiam si penitus eos expellere non potuerit, certe tributarios eos faciet et subiectos.

In Indices hom. III 4 (M. XII p. 905):

valde infirmus esset adversum nos (diabolus), nisi nos eum fortem peccando faceremus, nisi per peccata nostra locum introeundi et dominandi inveniret in nobis.

Select. in Ierem. XXIII 24 (M. XIII p. 572):

καὶ ὅμως καὶ πάντα πληρῶν (ὁ θεός) σὲ πληροῖ τῶν ἁμαρτωλῶν· πνευμάτων γὰρ ἀκαθάρτων πεπλήρωται καὶ τὸν τοιοῦτον ἀδύνατον ὑπὸ θεοῦ πληρωθῆναι μὴ τῶν ἄλλων τῶν πληρούντων ἀπὸ πλάγμενον.

Comment. in Matth. XIII 6 (M. XIII p. 1105sq.):

ἤδη οὖν παραστῶμεν καὶ τῇ λέξει καὶ ζῆτισώμεν πρότερον. πῶς σελιγιάζεσθαι λέγεται ὁ ὑπὸ τινος πνεύματος ἀκαθάρτου καὶ κωφοῦ καὶ ἀλάλου σκοπούμενος καὶ καταβαλλόμενος, καὶ διὰ τί παρώνυμόν ἐστι τὸ σελιγιάζεσθαι ἀπὸ τοῦ μεγάλου ἐν οὐρανῷ καὶ δευτέρου μετὰ τὸν ἴλιον ἠωστῆρος, ὃν ἔταξεν ὁ θεός εἰς ἀρχὰς τῆς νυκτός. ἰατροὶ μὲν οὖν φυσιολογείωσαν, ἅτε μηδὲ ἀκάθαρτον πνεῦμα εἶναι νομίζοντες κατὰ τὸν τόπον. ἀλλὰ σωματικὸν σύμπτωμα, καὶ φυσιολογούντες τὰ ἔργα λεγέτωσαν κινεῖσθαι τὰ ἐν τῇ κεφαλῇ κατὰ τινι συμπίπτειαν τὴν πρὸς τὸ σελιγιακὸν φῶς ἔχον φύσιν· ἡμεῖς δὲ οἱ τῇ εὐαγγελίῳ πιστεύοντες, ὅτι τὸ νόσημα τοῦτο ἀπὸ πνεύματος ἀκαθάρτου, ἀλάλου καὶ

κωφοῦ ἐν τοῖς πάσχουσιν αὐτὸ θεωρεῖται ἐνεργούμενον, ὁρῶντες δὲ ὅτι καὶ οἱ εἰθισμένοι παραπλησίως τοῖς ἑσαιοδοῖς τῶν Αἰγυπτίων ἐπαγγέλλεσθαι τὴν κατὰ τοὺς τοιοῦτους Θεραπείαν δοκοῦσί ποτε ἐπιτυχάνειν ἐν αὐτοῖς, φήσομεν ὅτι . . . τὸ ἀκάθαρτον τοῦτο πνεῦμα ἐπιτηρεῖ τινὰς σχηματισμοὺς τῆς σελήνης καὶ οὕτως ἐνεργεῖ, ἵν' ἐκ τῆς τηρήσεως τοῦ κατὰ τὸν τοιοῦτον τῆς σελήνης σχηματισμὸν πάσχειν τοὺς ἀνθρώπους τὴν αἰτίαν δόξῃ τοῦ τηλικούτου κακοῦ μὴ τὸ ἄλλαν καὶ κωφὸν λαμβάνειν δαιμόνιον, ἀλλὰ μέγας ἐν οὐρανῷ φωστήρ, ὁ τεταγμένος εἰς ἀρχὰς τῆς νυκτὸς καὶ μηδεμίαν ἔχων ἀρχὴν τῆς τοιαύτης ἐν ἀνθρώποις νόσου. . . . εἰκὸς δὲ ὅτι, ὡσπερ τοῦτο τὸ ἐνεργοῦν τὸν καλούμενον σεληριασμὸν πνεῦμα ἀκάθαρτον ἐπιτηρεῖ τοὺς τῆς σελήνης σχηματισμοὺς, ἵνα ἐνεργήσῃ εἰς τὸν διὰ τινος αἰτίας παραδιδόμενον αὐτῷ καὶ μὴ ποιήσαντα ἑαυτὸν ἄξιον φρονησᾶς ἀγγελικῆς, οὕτως καὶ ἄλλα πνεύματα καὶ δαιμόνια πρὸς τινὰς σχηματισμοὺς τῶν ἄλλων ἀστέρων. ἵνα μὴ μόνον σελήνη, ἀλλὰ καὶ οἱ λοιποὶ λοιδορηθῶσιν ἀστέρες ἐπὶ τῶν ἀδικιῶν εἰς τὸ ἔψος λαλοῦντων. ἔστι γοῦν ἀκοῦσαι τῶν γενεθλιαλῶν τὴν αἰτίαν πάσης μανίας καὶ παντὸς δαιμονιασμοῦ ἀναφερόντων ἐπὶ τοῖς τῆς σελήνης σχηματισμοῖς. ὅτι μὲν οὖν οἱ τὸν καλούμενον σεληριασμὸν πάσχοντες ἐνίοτε εἰς τὸ ὕδωρ πίπτοισι διγλόν ἐστιν· ὅτι δὲ καὶ εἰς τὸ πῦρ, σπανιώτερον μὲν, πλὴν καὶ αὐτὸ συμβαῖνόν ἐστι, καὶ ὅτι δυσίατόν ἐστι τὸ νόσημα τοῦτο, ὡς καὶ τοὺς ἔχοντας χάριν Θεραπεύειν δαιμονίωντας ὅτε μὲν ἀπανθᾶν πρὸς τοῦτο, ὅτε δὲ μετὰ νηστειῶν καὶ προσευχῶν καὶ πλειόνων καμάτων ἐπιτυχάνειν. ζητήσεις δέ, εἰ, ὡσπερ ἐν τοῖς ἀνθρώποις, οὕτω καὶ ἐν τοῖς πνεύμασι τοιαῦτα συμπτώματα, ὡς τινὰ μὲν αὐτῶν λαλεῖν, τινὰ δὲ ἄλλα εἶναι· καὶ τινὰ μὲν ἀκοῦειν, ἕτερα δὲ κωφεῖσθαι· ἐρεθίσεται γὰρ ὡσπερ ἐν αὐτοῖς ἡ αἰτία τοῦ εἶναι ἀκάθαρτα, οὕτως καὶ διὰ τὸ αὐτεξούσιον αὐτῶν καταδικασθᾶν αὐτὰ τὸ εἶναι ἄλλα καὶ κωφά.

Ibid. 7 (M. XIII p. 1112):

προσχωμέν δὲ καὶ τῷ· τοῦτο τὸ γένος οὐκ ἐκπορεύεται εἰ μὴ ἐν προσευχῇ καὶ νηστείᾳ, ἵν' εἴ ποτε δέοι περὶ Θεραπείαν ἀσχολεῖσθαι ἡμᾶς τοιοῦτόν τι πεπονθότος τινός, μὴ ὀρκίζωμεν, μηδὲ ἐπερωτῶμεν, μηδὲ λαλῶμεν ὡς ἀκούοντι τῷ ἀκαθάρτῳ πνεύματι, ἀλλὰ σχολάζοντες προσευχῇ καὶ νηστείᾳ ἐπιτύχωμεν προσευχόμενοι περὶ τοῦ πεπονθότος καὶ τῆ· ἑαυτῶν νηστεία ἀπώσωμεν ἀπ' αὐτοῦ τὸ ἀκάθαρτον πνεῦμα.

Cyprianus, ad Donat. ed. Hartel V:

quantum illuc (in pectus) fidei capacis adferimus, tantum gratiae inundantis haurimus. inde iam facultas datur, immundos et erraticos spiritus, qui se expugnandis hominibus inmerserint, ad confessionem minis increpantibus cogere, ut recedant duris verberibus arguere, conflictantes, eiulantes, gementes incremento poenae propagantis extendere, flagris caedere, igne torrere.

Quod idola dii non sint VII:

Quae hoc loco exponit Cyprianus, ad verbum paene consentiunt cum Minuc. Fel. Octav. XXVII (supra pag. 33).

De lapsis XXIV C. compluribus exemplis illustrat, quam graves poenas deus repetat ex lapsis:

alia in balneis constituta . . . illic ab immundo spiritu immunda correpta laniavit dentibus linguam, quae fuerat vel pasta impie vel locuta. postquam sceleratus cibus sumptus est, in perniciem suam rabies oris armata est. ipsa sui carnifex exstitit nec diu superesse postmodum potuit, dolore ventris et viscerum cruciata defecit.

XXVI: quam multi (lapsi) cottidie immundis spiritibus adimplentur, quam multi usque ad insaniam mentis excordes dementiae furore quatiuntur!

Ad Demetr. XV:

o si audire eos velis et videre, quando adiurantur (dii) a nobis, torquentur spiritalibus flagris et verborum tormentis de obsessis corporibus eiciuntur, quando eiulantes et gementes voce humana et potestate divina flagella et verbera sentientes venturum iudicium confitentur. veni et cognosce vera esse, quae dicimus; et quia sic deos colere te dicis, vel ipsis crede, quos colis. aut si volueris et tibi credere, de te ipso loquetur audiente te, qui nunc tuum pectus obsedit, qui nunc mentem tuam ignorantiae nocte caecavit. videbis nos rogari ab eis, quos tu rogas, timeri ab eis, quos tu adoras: videbis sub manu nostra stare vinctos et tremere captivos, quos tu suspicis et veneraris ut dominos. certe vel sic confundi in istis erroribus tuis poteris, quando conspexeris et audieris deos tuos quid sint interrogatione nostra statim prodere et praesentibus licet vobis praestigias illas et fallacias suas non posse celare.

Sentent. episcop. I:

Caecilius a Biltha dixit: . . . sic enim scriptum est: una fides, una spes, unum baptisma. non aput haereticos, ubi spes nulla est et fides falsa, ubi exorcizat daemonicus etc.

VIII Crescens a Cirta dixit: . . . censeo ego omnes haereticos et schismaticos, qui ad catholicam ecclesiam voluerint venire, non ante ingredi, nisi exorcizati et baptizati prius fuerint.

XXXI Leucius a Thebeste dixit: haereticos blasphemos . . . execrandos censeo et ideo exorcizandos et baptizandos.

XXXVII Vincentius a Thibari dixit: haereticos scimus esse peiores quam ethnicos. si conversi ad dominum redire voluerint, . . . primo per manus inpositionem in exorcismo, secundo per baptismi regenerationem, tunc possunt ad Christi pollicitationem pervenire, alias autem non debere.

Epist. LXIX 15:

hodie etiam geritur, ut per exorcistas voce humana et potestate divina flagelletur et uratur et torqueatur diabolus, et cum exire se et homines dimittere saepe dicat, in eo tamen quod dixerit, fallat . . ., cum tamen ad aquam salutarem adque ad baptismi sanctificationem venit, scire debemus et fidere, quia illic diabolus opprimitur et homo dicatus deo divina indulgentia liberatur.

Epist. LXXV 10 Firmilianus quidam scripsit:

volo autem vobis et de historia, quae apud nos facta est exponere. ante viginti enim et duos fere annos temporibus post Alexandrum imperatorem multae istic conflictationes et pressurae acciderunt vel in commune omnibus hominibus vel privatim Christianis . . . Serenianus tunc fuit in nostra provincia praeses, acerbus et dirus persecutor. in hac autem perturbatione constitutis fidelibus et huc atque illuc persecutionis metu fugientibus et patrias suas relinquentibus atque in alias regionum partes transeuntibus . . ., emerit illic subito quaedam mulier, quae in extasin constituta propheten se praeferreret et quasi sancto spiritu plena sic ageret. ita autem principalium daemoniorum impetu ferebatur, ut per longum tempus sollicitaret et deciperet fraternitatem, admirabilia quaedam et portentosa perficiens et facere se terram

moveri polliceretur: non quod daemone tanta esset potestas, ut terram movere aut elementum concutere vi sua valeret, sed quod nonnumquam nequam spiritus praesciens et intellegens terrae motum futurum id se facturum esse simularet, quod futurum videret. quibus mendaciis et iactationibus subegerat mentes singulorum, ut sibi oboedirent et quocumque praeciperet et duceret sequerentur, faceret quoque mulierem illam cruda hieme nudis pedibus per asperas nives ire nec vexari in aliquo aut laedi illa discursione, diceret etiam se in Iudaeam et Hierosolymam festinare fingens tamquam inde venisset. hic et unum de presbyteris Rusticum, item et alium diaconum fefellit, ut eidem mulieri commiscerentur: quod paulo post detectum est. nam subito apparuit illi unus de exorcistis vir probatus et circa religiosam disciplinam bene semper conversatus, qui exhortatione quoque fratrum plurimorum, qui et ipsi fortes ac laudabiles in fide aderant, excitatus erexit se contra illum spiritum nequam revincendum: qui subtili fallacia etiam hoc paulo ante praedixerat venturum quendam aversum et temptatorem infidelem. tamen ille exorcista inspiratus dei gratia fortiter restitit et esse illum nequissimum spiritum, qui prius sanctus putabatur, ostendit.

Ps. Cyprianus, de spectac. IV:

ceterum sciat (Christianus) haec omnia (spectacula) daemoniorum esse, non dei. impudenter in ecclesia daemonia exorcizat, quorum voluptates in spectaculis laudat.

Canones Hippolyti ed. Achelis *Texte u. Unters. zur Geschichte d. Altchristlichen Literatur, herausgeg. v. O. v. Gebhardt u. A. Harnack* VI 4 (1891)¹ c. XVII sq. (postquam episcopus creatus est, omnes orent pro eo):

tribue etiam illi, o domine, episcopatum et spiritum clementem et potestatem ad remittenda peccata; et tribue illi facultatem ad dissolvenda omnia vincula iniquitatis daemonum et ad sanandos omnes morbos et contere satanam sub pedibus eius.

CVIII: die autem sabbati episcopus convocet eos, qui

¹ C. H. inter secundum et quartum decennium tertii p. Chr. n. saeculi compositos esse probavit Achelis l. s. p. 237.

baptizandi sunt et moneat eos, ut genua flectant capitibus ad orientem conversis et manus super eos expandat orans, ut malignum spiritum ab omnibus membris eorum expellat.

CX: postquam autem finivit adiurationes eorum, in facies eorum sufflet signetque pectora et frontes, aures et ora eorum.

CCXLVII: signa frontem tuam ad vincendum satanam et ad gloriandum propter fidem tuam.

Pistis sophia ed. Petermann¹, CCCLXVI sqq. de quinque archontibus, qui versantur in via medii:

Παραπλήξ, *ἄρχων* est *μορφή* feminae, cuius capillus descendit ad eius pedes. sunt 25 *ἀρχιδαιμόνια* sub eius *ἐξουσία*, *ἄρχοντα* super multa alia *δαιμόνια*, et haec *δαιμόνια* sunt ista, quae intrant in homines, ut irascantur, ut convitientur et ut *καταλαλώσιν*, et ista auferunt *ψυχὰς στερεσίμως*, ut eiciant eas suo fumo caliginis et suis *κολάσεσιν πονηραῖς* secunda *τάξις* est *Αἰθιοῦθ* Aethiopica; *ἄρχων* femina, nigra penitus, habens etiam 14 *δαιμόνια* sub se, *ἄρχοντα* super multos alios *δαίμονας* et *δαιμόνια* illa, quae sub *Αἰθιοῦθ* Aethiopica; ista intrant in homines incendiarios, usque dum excitaverint *πόλεμους*, ut caedes fiant, ut dent duritiem eorum cordi et iram ad efficiendas caedes tertiae *τάξις*, quam vocant *Ἐκάτην*, tribus faciebus praeditam, sunt etiam 27 *δαιμόνια* sub eius *ἐξουσία*. ista sunt, quae intrant in homines, ut faciant eos peiurare et uti dicant mendacia et ut ament hoc, quod non est iis quarta *τάξις*, quam vocant *Παρέδρωνα Τύφωνα*, qui est *ἄρχων* fortis, cuius sub potestate sunt triginta duo *δαιμόνια*. ista sunt haec, quae intrant in homines, ut faciant eos *ἐπιθυμῆν* et *πορνεύειν*, ut committant adulteria, ut sint facientes *συνουσίαν* constanter quintae *τάξεως* *ἄρχοντα* vocant *Ἰαναχθαναβας*, qui *ἄρχων* fortis est, habens sub se multa alia *δαιμόνια*. ista sunt, quae intrant in homines, ut faciant eos esse accipientes personam, *ἀδικοῦντας δικαίους* et accipientes personam peccatorum, sumentes *δῶρον* adversus iudicium rerum, corruptentes id, obliviscentes horum, qui pauperes et indigentes, augentes oblivionem *ψυχῶν* suarum et curam

¹ Opus gnosticum ab A. Harnack *Texte u. Unters.* VII 2 p. 95 sqq. alteri tertii saeculi parti attributum.

horum, in quibus nullum lucrum, ne faciant recordationem vitae suae, ut, quum egressi sint e *σώματι*, auferantur *στειροσίμως*.

Lactantius, div. instit. II 15 (M. VI p. 332sq.):

hi, ut dico, spiritus contaminati ac perditī (daemones) per omnem terram vagantur et solatium perditionis suae perdendis hominibus operantur qui quoniam sunt spiritus tenues et incomprehensibiles, insinuant se corporibus hominum et occulte in visceribus operati valetudinem vitiant, morbos citant, somniis animos terrent, mentes furoribus quatunt, ut homines his malis cogant ad eorum auxilia decurrere.

Ibid. 16 (M. VI p. 334sq.):

nocent illi quidem (daemones), sed iis, a quibus timentur, quos manus dei potens et excelsa non protegit, qui profani sunt a sacramento veritatis. iustos autem, i. e. cultores dei, metuunt, cuius nomine adiurati de corporibus excedunt, quorum verbis tamquam flagris verberati, non modo daemones se esse confitentur, sed etiam nomina sua edunt, illa, quae in templis adorantur, et quod plerumque coram cultoribus suis faciunt; non utique in opprobrium religionis et honoris sui, quia nec deo, per quem adiurantur, nec iustis, quorum voce torquentur, mentiri possunt. itaque maximis saepe ululatus editis verberari se et ardere et iam iamque exire proclamant: tantum habet dei cognitio ac iustitia potestatis. cui ergo nocere possunt nisi iis, quos habent in sua potestate?

IV 27 (M. VI p. 531sq.):

quanto terrori sit daemonebus hoc signum (cruceis), sciet qui viderit, quatenus adiurati per Christum de corporibus, quae obsederint, fugiant. nam sicut ipse, cum inter homines ageret, universos daemones verbo fugabat hominumque mentes emotas et malis incursionibus furiatas in sensus pristinos reponerat: ita nunc sectatores eius eosdem spiritus inquinatos de hominibus et nomine magistri sui et signo passionis excludunt exponant igitur (poëtae et philosophi) nobis differentiam generis utriusque (daemonum ac deorum), ut sciamus, quid colendum, quid exsecrandum sit, habeantne inter se aliquod consortium, an vero inimici sint si autem sunt inimici, cur aut daemones deos non timent, aut dii daemones fugare non possunt? ecce aliquis instinctu daemonis

percitus dementit, effertur, insanit; ducamus hunc in Iovis optimi maximi templum vel, quia sanare homines Iupiter nescit, in Aesculapii vel Apollinis fanum. iubeat utriuslibet sacerdos dei sui nomine, ut nocens ille spiritus excedat ex homine: nullo id pacto fieri potest. quae igitur vis deorum est, si subiectos sibi daemones non habent? at vero iidem daemones adiurati per nomen dei veri protinus fugiunt. quae ratio est, ut Christum timeant, Iovem autem non timeant, nisi quod iidem sunt daemones, quos vulgus deos esse opinatur? denique si constituatur in medio et is, quem constat incursum daemonis perpeti, et Delphici Apollinis vates, eodem modo dei nomen horrebunt; et tam celeriter excedet de vate suo Apollo, quam ex homine spiritus ille daemoniacus, et adiurato fugatogue deo suo vates in perpetuum conticescet.

V 22 (M. VI p. 623):

non enim ipsi homines persequuntur (Christianos), qui causam, cur irascantur innocentibus, non habent: sed illi spiritus contaminati ac perdit, quibus veritas et nota est et invis, insinuant se mentibus et instigant nescios in furorem. hi enim, quamdiu pax est in populo dei, fugitant iustos et pavent; et cum corpora hominum occupant animosque divexant, adiurantur ab his et nomine dei fugantur. quo auditu tremunt, exclamant et uri se verberarique testantur; et interroganti, qui sint, quando venerint, quomodo in homines irrepserint, confitentur. sic extorti et excruciat, virtute divini nominis exsolantur. propter haec verbera et minas sanctos et iustos viros semper oderunt.

Psellus, de operat. daemon. XI (M. CXXII p. 843sq.):

Enumerantur sex genera daemonum: εἶναι δὲ πάντα ταῦτα τῶν δαιμόνων γένη θεομοσῆ καὶ ἀνθρώποις πολέμια, . . . τὸ δ' ἐποχθόνιον καὶ τὸ μισοφαεὺς ἐντὸς εἰ συγχωροῦνται προχωροῦντα, κατάρχοντα καὶ ἐπιλήπτους καὶ ἔκφρονας ἐργαζόμενα.

XIII (M. CXXII p. 849sq.):

εἰς οὓς (ἀνθρώπους) εἰσκρινόμενα (τὰ δαιμόνια) κλόνον οὐ μέτριον ἀπεργάζεται τῶν πόρων μὲν οἷς ἐνίδρυνται τὸ πνεῦμα τὸ ψυχικόν, κληρουμένων καὶ ἐπὶ τῆς τῶν ἐν αὐτοῖς σωμάτων παχύτητος στενουμένων τε καὶ διωθουμένων τοῦ πνεύματος· ἐξ οὗ συμβαίνει κραδαίνεσθαι τε τὰ σώματα καὶ τὰς ἡγεμονικάς

δυνάμεις κατοπραγεῖν, ἐμπλήκτους τε τὰς κινήσεις ἀποτελεῖσθαι καὶ πλημμελεῖς. κἄν μὲν τῶν ἐποχθονίων ὁ ἐνοσίφιας ἦ, κραδαίνει καὶ περιφθείρει τὸν κατεχόμενον καὶ φέγγεται δι' αὐτοῦ, καθάπερ ἰδίῳ χρώμενος ὄργανῳ τῆ τοῦ πάσχοντος πνεύματι. εἰ δέ τις τῶν λεγομένων μισοφῶν ἐπισφραγίσας λάθοι, πάρεσιν ἐπάγει καὶ ὅλως τὸν ἀλόγῳ παραπλήσιον ἀπεργάζεται· τοῦτ' ἐστὶ τὸ γένος, ὡς ἐν δαίμοσιν ἐσχατὸν ὄν, γεωδέστερόν ἐστι, ψυχρόν τε καὶ ξηρὸν ἐσχάτως καὶ ὅτι ἂν εἰσπέσῃ λάθον, πᾶσαν δύναμιν ψυχικὴν ἀμβλύνει καὶ ἀμαρτοῖ. ἀλόγιστον δὲ ὄν καὶ πάσης νοεράς θεωρίας ἀπολειπόμενον ἀλόγῳ τε διοικούμενον φαντασίᾳ, καθάπερ τῶν θηρίων τὰ δυναμῶδες, οὐ λόγων κατακοῦει, οὐκ ἐπιτίμησιν δέδοικεν καὶ διὰ τοῦτο παρὰ πολλοῖς ἐλλόγως ἀλαλον καὶ κωφὸν καλεῖται. καὶ τῶν ἀλόγων τις οὐκ ἂν ἄλλως ἀπαλλάττοιο, εἰ μὴ παρὰ δυνάμεως θείας προσερχῆ καὶ νησιεῖα προσγινομένης.

XIV (M. CXXII p. 852sq.):

ἀλλ' ἔτιρ' ἄττα πείθουσιν ἡμᾶς φρονεῖν ἰατρῶν παῖδες οὐ δαιμόνων ἔκγονα τὰ πάθῃ ταῦτα λέγοντες εἶναι, χυμῶν δὲ καὶ αἰχμῶν καὶ πνευμάτων μοχθηρῶς ἐχόντων. ἀμέλει φαρμάκοις καὶ διαιτήμασιν, ἀλλ' οὐκ ἐπρωδαῖς καὶ καθαρμοῖς ταῦτα θεραπεύειν ἀποπειρῶνται. καὶ οὐδὲν θανασιῶν . . . εἰ ταῦτα λέγοιεν οἱ ἰατροὶ μηδὲν εἰδότες ἔπερ τὴν αἴσθησιν, ἀλλ' εἰς μόνον τὰ σώματα παρακύπτουσι. πλὴν ἐκεῖνα καλῶς εἶχεν οἴεσθαι μοχθηρῶν ἔκγονα χυμῶν κάρους, κώματα, μελαγχολίας, φρενιτιδας, ἃ καὶ παύουσιν ἐπαντιλοῦντες ἢ κενοῦντες ἢ ἐπιπλάττοντες. ἐνοσησιασμοὺς δὲ καὶ μανίας καὶ κατοχάς, ἐν οἷς ὁ μὲν ἀλόγος οὐδὲν ἐστὶν οἶός τε ἐνεργεῖν οὔτε κατὰ νοῦν καὶ λόγον, οὔτε κατὰ φαντασίαν καὶ αἴσθησιν, ἕτερον δὲ ἐστὶ τὸ κινεῖν καὶ ἄγον, λέγον τε ἄπερ ὁ ληφθεὶς οὐκ οἶδε καὶ τι τῶν μελλόντων ἐστὶν ὅτε προαγορεῖον, πῶς ἂν ταῦτα φῶμεν ἕλης πλημμελεῖς κινήσεις;

XV (M. CXXII p. 853sq.):

ἀνὴρ τις ἐνεργοῦμενος δαιμονίῳ τῷ πολλὰ μὲν καὶ ἄλλα χρησιμολογῶν ἀπεφοίβαζεν . . . (interrogatus, unde vaticinandi facultatem acciperet) τάληθές ἐξείπεν. τελεσθῆναι μὲν γὰρ τὰ δαιμόνια ἔργα παρὰ τινος ἀλήτου λίβνος ἔφη· ὅς με νύκτωρ εἰς ὄρος ἀπαγαγὼν καὶ τινος βοτάνης μετασχεῖν κελεύσας ἐμπτύσας τέ μου τῷ στόματι καὶ ἐγγρίσματά τινα περιχρῖσας τὸ ὄφθαλμῶ παρέσχεν ὄραν δαιμονίων πληθῶς· ἐξ ὧν οἶον κόρακός τις

ἡσθόμεν ἐπιπτάντος καὶ τοῦ στόματος ὑποδύντος ἔνδον. ἐξ ἐκείνου δὲ καὶ εἰς δευρό μοι προλέγειν ἐπέρχεται περὶ ὧν ἂν καὶ ὁπότε βούληται τὸ κινεῖν.

XVI (M. CXXII p. 857) Timotheus quidam loquitur:

ἐτύγχανέ μοι πρεσβύτερος ἀδελφός, ὃς γυναικὶ συνῆν τᾶλλα μὲν σώφροσι, δυστόκῳ δὲ λίαν καὶ νόσους ἐξαλλαττομένη παντοδαπάς. αὕτη λεγώ ποτε γενομένη πονηρῶς εἶχε καὶ ἐσχάτως παρέκοπτε τὸν τε χιτῶνα περιρρηγνῦσα βάρβαρόν τινα γλῶσσαν ἐπιτρόχαζεν ἀλαλάζουσα. καὶ ἡ γλῶσσα τοῖς ἐκεῖ παρατυχοῦσιν οὐκ ἐπίδηλος ἦν. ἀμέλει καὶ πάντες ἐν ἀπορίᾳ περιεισιτήκεσαν οὐκ ἔχοντες ἐν ἀμηχάνῳ κακῇ τοσοῦτω θράσειν οὐδέν. γυναῖκες δὲ τινες (καὶ γὰρ εἰσι γένος εὐρετικὸν καὶ πρὸς τὸ συμπίπτον ἀνυσιμώτατον) ἄγονσιν ἄνδρα ξένον ἀναφαλαντίαν ἀκριβῶς πρεσβύτην, ὄυσσόν τὸ δέσμα καὶ διακεκαυμένον ἐς τὸ μελάντατον· ὃς γυμνὸν ἐσπασμένος ξίφος ἀγχοῦ παραστάς τῆς κλίνης δι' ὀργῆς τὴν νοσοῦσαν εἶχεν καὶ κατὰ τὴν ἐπιχώριον αὐτῷ γλῶσσαν (ἐξ Ἀρμενίων γὰρ ἦν) πολλὰ εἰς αὐτὴν ἀφύβριζεν. ἡ δὲ καὶ αὐτὴ κατ' αὐτὴν αὐτῷ τὴν γλῶσσαν ἡμείβετο. καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἀπεθρασύνετό τε καὶ τῆς κλίνης ἀφορμῶσα φιλονείκως εἶχεν· ὡς δ' ὁ βάρβαρος ἐπιπλέον τοῖς ἀφορμισμοῖς ἐχοῖτο καὶ οἷα μελαγχολῶν κεκραγὼς ἡπειλεῖτο παῖειν, ἐνταῦθα τὸ γύναιον συσταλὲν ἐπὶ τρομόν τε ἐγίνετο καὶ ταπεινὰ φθεγγόμενον εἰς ὕπνον κατέδαρθεν. ἡμεῖς δὲ τεθηπότες ἡμεν οὐκ ὅτι μεμῆνοι· τοῦτο γὰρ ὀρώμεν πανταχοῦ συμβαῖνον· ἀλλ' ὅτι κατ' Ἀρμενίους ἐφθέγγετο γυνὴ μηδέποτε μὴδ' εἰς ὕπνιν ἀφριμένη τούτοις, μὴδὲ θαλάμου καὶ κερκίδος εἰδυῖα πλέον οὐδέν.

CAPVT SECVNDVM

Quid Graeci de possessione crediderint

Graecorum de possessione opiniones ita exponere in animo habeo, ut in tria animum attendam: primum quaestionem pono, qui fuerint homines. in quos Graecorum superstitione numen intraverit; deinde, quae numina homines possederint; denique, quomodo ab eiusmodi divinis impetibus illi se liberaverint vel etiam defenderint. Accedet epimetrum de excedentium daemonum actionibus et de exorcistis. Iam ad singula.

I. De possessis

Ac primum quidem is a numine invasus habebatur, qui mente captus insaniebat. Hanc rem ita se habere saepius antiqui nos docent: Lyssa, insaniae numen, priusquam Herculem aggreditur, exclamat apud Euripid. Hercul. (supra p. 4) nec maris undas, nec terrae motum, nec fulminis ictum tam celeriter currere, quam se ipsam invadere *στέφρον εἰς Ἥρακλέους*. Quintus Smyrnaeus (supra p. 23) de Aiacis insania verba faciens inducit Tritonida, quae, postquam Aiax armenta mactavit, *ἀπὸ φρενὸς ἰδὲ καὶ ὕσσων ἐσκέδασεν Μανίην βλοσυρήν*. Insanientes autem a Graecis non modo appellabantur *μαιόμενοι*, sed etiam — usitatissima verba afferre sat est — *ἔνθεοι*: Phaedra delirans Hippolyti amore a choro dicitur *ἔνθεος*, quod explicat scholiastes, cum dicat *ἐνθέους* esse

eos, qui a larva quadam mente capti sint (p. 3 sq.); *κατεχόμενοι* vel *κάτοχοι*¹: idem scholiastes memorat *ἐνθέους* esse *κατεχομένους* a deo illo, qui speciem miserit; Plato contendit (p. 6 infra) bonum poëtam — de insania bacchantium, prophetarum, poëtarum, vulgo *ἱερὰ μανία* appellata, paulo infra verba faciam — *ἐνθεον* et *κατεχόμενον* esse oportere; a Plutarcho, Is. et Os. 35 ii, qui Dionysi sacra faciunt, appellantur *κάτοχοι τοῖς περὶ τὸν Διόνυσον ὄργιασμοῖς; δαιμονῶντες; δαιμονῶν* videtur Hippodromus ille apud Philostrat. (p. 21), quod miras quasdam res petit a Megistia; *δαιμονῶντες* appellantur a Socrate apud Xenoph. (p. 6) ii, qui de prophetia falso iudicent; idemque dicit Mnesilochus ille apud Aristoph. (p. 5) de se ipse, quod maximum cruciatum perpessus sit; *δαιμονιζόμενοι* (cf. H. Usener *Götternamen* p. 293): Plutarchus (p. 8) memorat Ephesia quae dicuntur grammata *δαιμονιζόμενους* sanare posse; in posterioris aetatis graecitate velut in Novo Testamento, cf. H. Cremer *Wörterbuch d. neutestamentl. Gräcität*⁹ (Gotha 1902) p. 280 et in papyris magicis (cf. pap. Par. p. 9 et 11) mente capti saepius appellantur *δαιμονιζόμενοι*. Etiam verbis *καχοδαιμονάω* et *καχοδαιμονέω* Graeci insaniam mentis significabant (cf. F. H. M. Blydes, in Aristoph. Plut. v. 372):

¹ Haec verba controversias pepererunt: ita etiam nominabantur homines quidam, qui in magno Serapeo prope Memphim sito versabantur. Hi autem *κατεχόμενοι* compluribus viris doctis — imprimis v. d. H. Weingarten *Der Ursprung des Mönchtums im nachkonstantinischen Zeitalter* Z. f. K.G. I 1 sqq. — non homines a numine invasi et possessi esse videbantur, sed, cum ii quoque *ἐν κατοχῇ* versari dicerentur, qui aliquo loco inclusi essent (cf. Reuvens *Lettres à Mr. Letronne sur quelques Papyrus bilingues et grecques*, Leyde 1830 p. 84 sqq.), eremitae, qui a coetu hominum frequentiaque in magnum Serapeum se recepissent ibique in solitudine viverent; nihil aliud esse magni Serapei *κατεχομένους* viri docti concluserunt nisi primos monachos, ex quibus posterioris aetatis monachi Christiani originem traxissent. Hanc conclusionem falsam esse nuper probavit v. d. E. Preuschen *Mönchtum und Serapiskult* (Gießen 1903), qui omnia documenta, quae papyri praebent, diligentissime perscrutatus ad hunc finem pervenit (l. s. p. 50), ut illi *κατεχόμενοι* fuerint eiusmodi homines, qui in fano Serapidis incubarent, ut de futuris rebus aut de sanando quodam morbo a deo docerentur, vel etiam, qui per magis vel minus longum tempus deo illi se dederent, ut pro aliis incubarent. Vide etiam A. Dieterich *Berl. Philol. Wochenschr.* 1905 p. 13 sqq.; Deubner *de incubatione* p. 6, 3.

Chremylus ille dicit apud Aristoph. (p. 5) Blepsidemum *κακοδαιμονᾶν*, quod interrogatus sit ab eo, num pecuniam suam surripuisset; idem dicit Socrates apud Xenoph. (p. 6) de moechis, qui, ut libidines suas expleant, maxima pericula subeant, Dinarchus (p. 7) de urbe Athenarum Demosthenis malignitate pessum data, Demosthenes denique de Byzantiis, quod infideli in Athenienses animo sint (p. 7); Plutarchus (p. 8) Mytilenaeos, quod Lucullo inimici sint, nominat *κακοδαιμονοῦντας*; nomen substantivum *κακοδαιμονία* saepius idem valet ac *μανία*: *κακοδαιμονίαν* esse totam vitam dicit Chremylus apud Aristoph. (p. 5), quod mali homines dites, boni pauperes sint; beneficia malefactis pensare *κακοδαιμονία* appellatur a Socrate apud Xenoph. (p. 6) eodemque vocabulo utitur Demosthenes, ut Philippi animum designet (p. 7).

Iam videamus, quales fuerint animi affectiones, quas Graeci vocibus supra memoratis significare solebant. Per se sane intellegitur huc pertinere omnes veras mentis alienationes, cuiuscumque generis sunt. Quibus in morbis praecipue memoratu digna mihi videtur epilepsia, quae ab antiquis saepius insania appellatur: Aretaeus ed. Kühn p. 72 (de epilepsia): *ἔτρεψε δέ κοτε καὶ γνώμην ἐς μανίαν*; Manetho, apotelesmat. IV 80 sqq.: *τηνίκα τοι θεόληπτος ὁ φῆς ἐν σχήματι τοίῳ | γίνεται ἐκπληκτός τε σέλγηιάζων τε νόσοισιν | καὶ μανίης ἀνάμεστος*; Iuvenus I 476 (de epilepsia): *lunae cursum comitata insania mentis*, cf. etiam W. H. Roscher *Selene u. Verwandtes, Studien z. griech. Mythol.* IV p. 69 sq.

At praeter has aegritudines Graeci complures alias conditiones insaniam nominabant, quae dementiae propinquae erant. In his primum afferendi sunt febris impetus, qui, ut aegrotus deliret, saepius efficiunt¹. Huius opinionis exemplum praebet Psellus (p. 54): femina quaedam, *δύστοκος λίαν*, quae partum edidit, febris puerperali corripitur et *ἑσχάτως παρέκοπτε τόν τε χιτῶνα περιρρηγνύσα βάρβαρόν τινα γλώσσαν ἐπετρόχαζεν ἀλαλάζουσα*. Armenius exorcista morbo ita medetur, ut vernacula lingua usus varia incantamenta ad-

¹ De ratione intercedente inter febrem et possessionis opinionem con-
feras velim A. Höfler *Zentralblatt f. Anthropologie* I (1900).

hibeat. Cum autem mulier illa subito Armenia lingua loqui incipiat, omnes, qui adsunt, valde obstupescunt, *ὄχ ὅτι μεμήνοι*, sed quod Armeniace scire videatur.

Insaniae species Graecis etiam videbatur subitupavor, qui homines bestiasque sine ulla causa occupat eosque praecipites dat, cf. Roscher, Ephialtes: *Abhandl. d. süchs. Ges. d. Wissensch.* XX p. 80sq. Hoc ita se habere nos docet Pausanias X 23, 7, cum loquatur de Gallis, qui anno a. Chr. n. 278 prope Delphos interierunt: *ἐν δὲ τῇ νυκτὶ φόβος σφίσιον ἐμπίπτει πανικός· τὰ γὰρ ἀπὸ αἰτίας οὐδεμιᾶς δαίματα ἐκ τούτου φασὶ γίνεσθαι καὶ ὀλίγοι τὸ κατ' ἀρχὰς ἐγένοντο οἱ παραχθέντες ἐκ τοῦ νοῦ μετὰ δὲ οὐ πολὺ καὶ ἐς ἄπαντας διέδρα ἢ ἄνοια. ἀναλαβόντες οὖν τὰ ὄπλα καὶ διαστάντες ἔκτεινον ἀλλήλους καὶ ἀνὰ μέρος ἐκτεινοντο οὔτε γλώσσης τῆς ἐπιχωρίου συνιέντες, οὔτε τὰς ἀλλήλων μορφὰς οὐδὲ τῶν θνητῶν καθορῶντες τὰ σχήματα. ἀλλὰ ἀμφοτέροις ταῖς τάξεσιν ὁμοίως ὑπὸ τῆς ἐν τῷ παρόντι ἀνοίας οἳ τε ἄνδρες οἳ ἀνθρωπίνους εἶναι σφίσιον Ἑλλήνες καὶ αὐτοὶ καὶ τὰ ὄπλα ἐπαίοντο καὶ Ἑλλάδα ἀφιέναι τὴν γωνίην, ἣ τε ἐκ τοῦ θεοῦ μανία πλείστον ἐξεργάσατο ὑπ' ἀλλήλων τοῖς Γαλάταις τὸν φόνον.* Deus, cuius hic mentio fit, est Pan, cf. Roscher, l. s.

Denique omnes ii mente alienati habebantur, qui aliqua ratione ab usitata vitam agendi norma aberraverant: ita, ut pauca exempla afferam, Eteocles et Polynices et Labdacidarum domus a tragicis poëtis *δαίμωνωντες* appellantur (ab Aeschylō p. 3 et ab Euripide p. 4), quod atrocissimis sceleribus maculati sunt; Phaedra est demens, quod immodico Hippolyti amore flagrat (p. 3); Luciani denique parasitus furibundus habetur (p. 15), quod nullam artem exercet nisi *τέχνην παρασιτικήν*.

Quamquam de ea quoque insania, quae ab antiquis *ἰερὰ μανία* appellari solebat¹, verba facere ab hac commentatione abhorreere concedo — de possessione enim, quoad in morborum numero habenda est, disserere in animo habeo —, tamen de ea amentiae specie pauca dicere operae pretium esse puto².

¹ Cf. E. Rohde, *Psyche* II⁴ (Tübingen 1907) p. 4 et 46.

² Locos ad hanc *ἰερὰν μανίαν* pertinentes in capite primo describere supervacaneum erat, quod eos collectos habemus apud E. Rohde l. l. p. 18sqq.

Ac primum quidem sacra illa insania ii correpti esse videbantur, qui orgiorum, qualia in Dionysi vel magnae Matris vel Sabazii sacris colebantur, participes erant et tamquam amēntes bacchabantur: ita a Plutarcho. de Is. et Os. 35 memorantur *οἱ κάτοχοι τοῖς περὶ τὸν Διόνυσον ὀργιασμοῖς* et Alex. 2 *ἔργοι τοῖς Ὀργητικοῖς καὶ τοῖς περὶ τὸν Διόνυσον ὀργιασμοῖς γυναῖκες*. Porphyrius apud Iamblich. de myst. III 9 verba facit de iis, qui sunt *ἡ Σαβαζῖω κάτοχοι*. Ut autem his orgiis effici veteres putabant, ut deus, in cuius honorem sacra illa fiebant, in hominem invaderet, ita omnia mysteria hoc spectasse et voluisse nemo est quin concedat, ut mystae aliqua ratione cum numine coniungerentur, cf. A. Dieterich *Mithrasliturgie* p. 93sq.

Deinde etiam vates, qui non tam ex avium volatu similibusque rebus, quam divino spiritu inflati futura prospiciebant, Graecorum opinione insanientes erant, de qua re cf. Eurip. Bacch. v. 289sq. de Libero: *μάντις ὁ δαίμων ὕδεν· τὸ γὰρ βακχεύσιμον | καὶ τὸ μανῶδες μαντικὴν πολλὴν ἔχει· ὅταν γὰρ ὁ θεὸς εἰς τὸ σῶμ' ἔλθῃ πολὺς, | λέγειν τὸ μέλλον τοῖς μαινότατος ποιεῖ*; Philon. de spec. leg. p. 343 M.: *ἐνθουσιᾷ γεγωνὸς ἐν ἀγνοίᾳ (ὁ προφήτης), μετανισταμένον μὲν τοῦ λογισμοῦ, ἐπιπεφρονηκότος δὲ καὶ ἐνφρηκότος τοῦ θεοῦ πνεύματος καὶ πᾶσαν τῆς φρονῆς ὀργανοποιῶν κρούοντος*. Quibus in vatibus multos fuisse nemo negabit, qui futuras res prospicere se posse confisi prophetabantur, alios vero, qui omnis generis praestigiis usi id unum spectabant, ut ex hominum credulitate lucrum facerent. Inter hos maxime excellabant ventriloqui, qui ex ventre suo deum quendam loqui hominibus persuadere studebant, cf. Schömann-Lipsius *Griech. Allertümer* II⁴ (Berlin 1902) p. 313 et Blaydes ad Aristoph. vesp. p. 371. Aristophanis et Platonis aetate Eurycles quidam tantopere collegis suis praestitit, ut, quicumque ex iis temporibus artem illam exercebat, Eurycles appellaretur, cf. Aristoph. vesp. v. 1016sq.: *μέμψασθαι γὰρ τοῖσι θεαταῖς ὁ ποιητής νῦν ἐπιθυμεῖ. | ἀδικεῖσθαι γὰρ φησὶν πρότερος πόλλ' αὐτοῖς ἐπ' ἀπεικῶς | τὰ μὲν οὐ φανερώς ἀλλ' ἐπικουρῶν κρούδην ἑτέροισι ποιηταῖς, | μιμησάμενος τὴν Εὐρυκλέους μαντείαν καὶ διάνοιαν, | εἰς ἀλλοτρίας γαστέρας ἐσθὲς κομωδικὰ πολλὰ διδάσκων;*

Schol. ad v. 1019: οἷτος ὡς ἐγγαστρίμυθος λέγεται Ἀθήνησι τάληθῆι μαντευόμενος διὰ τοῦ ἐνυπάρχοντος αὐτῷ δαίμονος; Platon. Soph. p. 252 C: ἐν τοῖς λόγοις οὐκ ἄλλων δέονται (οἱ μὴδὲν ἔωντες κοινωνία παθήματος ἑτέρου θάτερον προσαγορεύειν) τῶν ἐξελεγξόντων, ἀλλὰ τὸ λεγόμενον οἴκοθεν τὸν πολέμιον καὶ ἐναντιωσόμενον ἔχοντες, ἐντὸς ἑποφθεγγόμενον ὡσπερ τὸν ἄτοπον Εὐρυκλέα περιφέροντες αἰε πορεύονται; Scholia: Εὐρυκλῆς γὰρ ἐδόκει δαίμονά τινα ἐν τῇ γαστρὶ ἔχειν τὸν ἐγκλειόμενον περὶ τῶν μελλόντων λέγειν· ὕθεν καὶ ἐγγαστρίμυθος ἐκαλεῖτο, et: ἐγγαστρίμυθος μάντις, ἀφ' οὗ καὶ γένος τι μάντειων Εὐρύκλεις ἔλεγον. Exeunte antiquitate ventriloqui ex Pythone, antiquissimo illo divinationis numine (Rohde, l. s. I p. 132sq.), nomen traxerunt et Pythones appellabantur, cf. Plutarch. def. orac. IX: εὔθες γὰρ ἔστι καὶ παιδικὸν κομιδῆ τὸ οἶεσθαι τὸν θεὸν αὐτὸν ὡσπερ τοὺς ἐγγαστρίμυθους, Εὐρυκλέας πάλοι νυνὶ Πύθωνα προσαγορευομένους, ἐκδύομενον εἰς τὰ σώματα τῶν προφητῶν ἀποφθέγγεσθαι; Hesych. s. v. ἐγγαστρίμυθος· τοῦτον τινες ἐγγαστρίμαντιν, οἱ δὲ στεγνόμαντιν λέγουσι . . . , τοῦτον ἡμεῖς Πύθωνα νῦν καλοῦμεν; Suid. s. v. ἐγγαστρίμυθος· ἐγγαστρίμαντις, ὃν νῦν τινες Πύθωνα . . . , Πλάτων ὁ φιλόσοφος Εὐρυκλέα ἀπὸ Εὐρυκλέους τοιοῦτον μάντιος.

Denique omnis poëta, qui non certa artis praecepta, sed ingenium sequitur in versibus faciendis, a numine invasus habebatur; ita Plato contendit bonum poëtam esse ἐνθεον et κατεχόμενον (p. 6). Hanc poëticae possessionis opinionem iam dudum cum alia permixtam videmus. Cum quorundam fontium aquam homines inspirare posse antiquitus constaret — de qua re infra accuratius disserere in animo habeo —, poëtam a numine tangi fingebatur, dum ex sacro fonte bibit, quae imago in Graecorum et Romanorum litteris persaepe adhibetur. Primum eam invenimus apud Pindarum, qui dicit Isthm. VI 74: πῖσος σφε Δίρκας ἀγνὸν ὕδωρ, τὸ βαθύζωνοι κόραι χρυσοπέπλου Μναμοσύνας ἀνέτειλαν παρ' εὔτειχέσιν Κάδμου πύλαις, cf. Ol. VII 7: ἐγὼ νέκταρ χυτὸν, Μοισᾶν δόσιν, ἀεθλοφόροις ἀνδράσιν πέμπων et Nem. III 76: ἐγὼ τόδε τοι πέμπω μεμιγμένον μέλι λευκῶ σὺν γάλακτι, κίρναμένα δ' ἔερσ' ἀμφέπει, πόμ' αἰοδιμον Αἰολῆσιν ἐν προαΐσιν ἀδῶν. Poëtam e sacro fonte bibentem habemus etiam

apud Propert. III 1, 3sq.: *primus ego ingredior puro de fonte sacerdos | Itala per Graios orgia ferre choros.* Figura, de qua est quaestio, etiam ita amplificatur, ut poësis genus respiciat fontem, cuius aquam hausit poëta; ita Moschus. *ἑπιτάφιος Βίωνος* v. 76sq. dicit de Homero et Bione: *ἀμώτεροι παγαῖς πεφιλημένοι, ὃς μὲν ἔπινε | Παγασίδος κράνας, ὃ δ' ἔχεν πόμα τᾶς Ἀρεθοίσας,* et Propertius discrimen, quod est inter sua et Hesiodi carmina, ita definit, ut dicat II 10, 25sq.: *nondum etiam Ascræos norunt mea carmina fontes, | sed modo Permessi flumine lavit Amor.* Cf. Propert. III 3, 5sq.: *parvaeque tam magnis admoram fontibus ora, | unde pater sitiens Ennius ante bibit;* id. III 3, 51sq.: *talia Calliope lymphisque a fonte petitis | ore Philetæa nostra rigavit aqua.* Huc spectat etiam Ovid. am. I 15, 25sq.: *mihî flavus Apollo | pocula Castalia plena ministrat aqua;* id. III 9, 25sq.: *Mæoniden, a quo ceu fonte perenni | vatam Pieriis ora rigantur.* Cf. etiam adnotationem Rothsteinii ad Propert. II 10, 25.

Hucusque possessionem circumspeximus, quoad pertinet ad animi aegritudines, a Graecis voce *μανία* comprehensas; scimus autem corporis quoque molestias ita explicatas esse, ut numina in hominibus inesse putarentur. Apud Graecos enim ut apud omnes nationes inveterata erat opinio morbos ipsos esse numina, quae in terra vagantia quemcumque vellent aggrederentur — ita Hesiodus narrat op. v. 102sq.: *ροῦσοι δ' ἀνθρώποισιν ἐφ' ἡμέρη, αἱ δ' ἐπὶ νυκτὶ | αὐτόματοι φροῖῶσι κατὰ θνητοῖσι φέρονται;* Aeschyl. Prom. v. 275: *πλανωμένη πρὸς ἄλλοτ' ἄλλον πημονή προσιζάνει;* Soph. Philoct. v. 758sq. de Philoctetae morbo: *ἴκει γὰρ αὐτῆ διὰ χρόνον πλάνοις ἴσως | ὡς ἐξεπλήσθη* — et ex hominibus exirent vel sua sponte vel incantamentis similibusque rebus magicis coacta: Soph. Philoct. v. 766sq. de morbo Philoctetae: *λαμβάνει γὰρ οὖν | ἔπνος μ' ὅταν περ τὸ κακὸν ἐξίῃ τόδε,* cf. adnotationem Radermacheri ad Soph. Philoct. v. 759. Haec autem numina non solum recta via, sed etiam per cibum in homines intrant: Plinius (p. 7) nobis tradit opinionem fuisse in fabatis mortuorum animas versari, quod antiquissimae superstitionis esse verisimillimum est (Roscher, Ephialtes p. 28). Cum autem fabae semper graves ventri habitae sint (Roscher l. s. p. 27

locos ad hanc rem spectantes collegit, cf. etiam Boehm, De symbolis Pythagoreis, diss. Berol. 1905 p. 14sq.), superstitione a Plinio memorata ita optime explicatur, ut una cum fabis similibusque gravibus cibis daemones in homines intrare crederentur, qui εἰς ἀσέμους φθόγγους καὶ φύσας . . . τοὺς ἀνθρώπους ἐμπίπτειν (Porphyr., p. 22sq.) cogere alioque modo eos vexarent. Ex hac porro opinione profecta sunt et illud ieiunandi praeceptum, quod antiquis temporibus saepius datum videmus (Eurip. Ion. v. 150; Marin. vit. Procli 19; Cato, agric. 70, 2; 71; Plin. nat. hist. XXII 155; XXIV 181; Wissowa: P. W. s. v. castus) — huc spectat etiam symbolum, quo Pythagoreis praescribitur κάμων ἀπέχεσθαι (cf. Boehm l. s.; R. Wuensch *Das Frühlingsfest der Insel Malta* p. 31sq.) — et Porphyrii de daemonibus doctrina p. 22sq. (cf. A. Dieterich *Mithrasliturgie* p. 98) descripta: daemones gaudere hominum cibis, maxime autem sanguine et rebus immundis et ad illud cibi desiderium explendum hominum corpora intrare, quamobrem nemo a daemonibus liber sit; eo autem daemonum praesentiam probari, quod homines crepitus ventris reddant et malis libidinibus commoveantur.

II. De possessionis numinibus

Iam quaeramus, quae numina, si quidem nominatim appellantur¹, auctores fuerint possessionis. Per se sane intellegitur hunc morbum ab unoquoque deo effici potuisse, cuius rei exemplum habemus in Hippocratis de morbo sacro libro, ubi (p. 4), prout epilepsia apparet, vel Poseidon vel Apollon Nommios vel Ares vel Hecate et mortuorum animae eius auctores

¹ Iuxta adnotare volo veteres Graecos numen hominibus omnis generis mala infligens significare consuevisse voce δαίμων; ita, ut pauca exempla afferam (copiose loquitur de hac re Usener l. s. p. 293), Sophocles Oed. Colon v. 75sq. chororum loquentem facit de morbo i. e. de caecitate Oedipi: εἰ γενναῖος ὡς ἰδόντι πλὴν τοῦ δαίμονος; in Euripid. Alcest. v. 561 chorus Alcestis mortem respiciens quaerit ex Admeto: πῶς οἶν ἔκρουπτες τὸν παρόντα δαίμονα; cf. etiam Aeschyl. Sept. v. 802 de morte Eteoclis et Polynicis: οὕτως ὁ δαίμων κοινὸς ἔν ἀμφοῖν ἄμα; Soph. frg. 592 de graviditate non legitimo matrimonio orta: μὴ σπεῖρε πολλοὺς τὸν παρόντα δαίμονα.

esse dicuntur. Sin autem accuratius perspicimus, brevi invenimus pauca numina et singulari natura praedita fuisse, quae praecipue a Graecis apta habita sint ad movendam possessionem. Sequenti capite haec numina ex ordine enumerabo simulque breviter demonstrare conabor re vera eorum naturam convenire ad homines invadendos.

In his numinibus primum numerandi sunt morbi ipsi (cf. quae de morbis pro diis habitis exposui supra p. 61 sq.) Quantopere Graecis persuasum fuerit morbos esse personas divinas, optime probatur iis, quae Philostratus narrat vit. Apoll. IV 10: Ephesii pestilentia magnopere vexati Apollonium arcessunt; qui cum miro quodam modo in eorum urbem adveniret, Ephesios in theatrum conducit senemque ibi mendicantem ut pestilentiae daemonem lapidibus obruere eos iubet. Initio quidem inviti obtemperant Ephesii Apollonio, ὡς δὲ ἀκροβολισμῶ τινες ἐπ' αὐτῷ ἐχρίσαντο, καὶ ὁ καταμείνειν δοκῶν ἀνέβλεψεν ἀθρόον πρὸς τε μεστοὺς τοὺς ὀφθαλμοὺς ἔδειξε, ξυνῆξαν οἱ Ἐφέσιοι τοῦ δαίμονος καὶ καταλίθωσαν οὕτως αὐτόν, ὡς κολωνὸν λίθων περὶ αὐτόν χώσασθαι. διαλιπὼν δὲ ὀλίγον ἐκέλευσεν ἀρελεῖν τοὺς λίθους καὶ τὸ θηροῖον, ὃ ἀπεκτιόνασι, γνῶναι. γυμνωθέντος οὖν τοῦ βεβλήσθαι δοκοῦντος ὁ μὲν ἰφάριστο, κῶν δὲ τὸ μὲν εἶδος ὅμοιος τῇ ἐκ Μολοσιῶν, μέγεθος δὲ κατὰ τὸν μέγιστον λέοντα ξυντετριμμένος ὤφθη, ἐπὶ τῶν λίθων καὶ παραπτύων ἀθρόον, ὥσπερ οἱ λιππῶντες.

Ex his morbis in deorum numerum relatis praecipue dignae sunt, quae memorentur, insania, cuius numen appellabatur Mania: cf. locum supra (p. 55) ex Quinto Smyrnaeo allatum, ubi Tritonis fugat Maniam ab Aiace. Lyssa: in Eurip. Bacch. v. 977sq. chorus exclamat: ἴτε, θεοὶ Λύσσας κύνες, ἴ' εἰς ὕρος, | θίασον ἐνθ' ἔχουσι Κάδμου κόραι et in Herc. v. 843sq. Lyssa ipsa in scenam prodit (supra p. 55). Febris: Aristophanes certe respicit febris numina dicens vesp. v. 1037sq. se τοῖς ἡπιάλοις ἐπιχειροῦσαι πέρυσιν καὶ τοῖς περιτοῖσιν. | οἱ τοῖς πατέρας τ' ἦγγον νύκτωρ καὶ τοὺς πάππους ἀπέπνιγον. Didymum quoque hunc locum ita intellexisse probat Schol., cum adnotet: Δίδυμος δὲ φησι, δαίμων, ὃν Ἠπιάλιν καὶ Τίφην καὶ Εὐόπαν καλοῦσι, cf. Roscher, Ephialtes p. 26. A Romanis Febris pro dea colebatur, quod docet Plinius, nat. hist. II 15:

*nomina alia aliis gentibus et numina in iisdem innumerabilia invenimus inferis quoque in genera discriptis morbisque et multis etiam pestibus, dum esse placatas trepido metu cupimus. ideoque etiam publice Febris fanum in Palatio dicatum est. Cf. etiam Cic. de nat. deor. III 63; de legg. II 28. Febris numen etiam erat Mephitis, dea sulphureorum et noxiorum odorum, quam in luco (Tac. hist. III 33; Plin. nat. hist. II 88; Varro l. Lat. V 49) et in aede (Fest. p. 351 M.) Romani venerabantur; divini denique honores tribui solebant febribus quartanis, quae Saturni filiae habebantur, Preller-Jordan *Röm. Mythologie* II p. 240; K. Buresch *Klaros* (Leipzig 1889) p. 23 sq.; Wissowa *Rel. u. Kult. d. Römer* p. 197 sq.*

Pagina 58 sqq. exposui artissimo vinculo coniunctam esse insaniam cum ea condicione, in qua versabantur Dionysi vel magnae Matris mystae et vates et poëtae. Cum autem haec *ἑργά* quae dicebatur *μανία* maxime attribueretur vel Dionysi vel, postquam Dionysi religio cum Apollinea confusa est, etiam Apollinis numini, cf. Rohde l. s. II p. 52 sqq., magna Mater, quae etiam *Κυβέλη*, *Mā* similibusque nominibus appellabatur (Hepding *Attis* p. 129), praecipue auctor habebatur aegritudinis animi. Ita Phaedra, quae insanit amore Hippolyti, choro *ἔνθεος* videtur esse ex Cybela (p. 3) iique, qui eiusmodi morbis laborabant, vulgo *μικρόληπτοι* nominabantur (cf. Hermiam supra p. 23).

Ut Cybele ita etiam Corybantes, i. e. comites huius deae, quibuscum montanis organis sonantibus (Strabo X 3, 16 p. 470 C) pervagatur, cf. Immisch in Roscheri *Lex. der Myth.* II p. 1607 sqq., omnes homines, quibus irruunt, saevitia et furore perstringere solent. Hoc ita se habere nos docet Schol. ad Aristoph. vesp. v. 8, qui appellat Corybantes *μανίας καὶ θειασμοῦ ἐμποιητικούς* (p. 5); eum autem, qui a Corybantibus amens factus erat, *κορυβαντιῶν* dicebant veteres: Plato loquitur de hominibus, qui *ὥσπερ οἱ κορυβαντιῶντες οὐκ ἔμφρονες ὄντες ὀρχοῦνται* (p. 6), et Xanthias ille apud Aristoph. (p. 5) quaerit ex Sosia: *ἀλλ' ἦ παραφρονεῖς ἔτεδον ἢ κορυβαντιᾶς*, quod verbum explicat Schol. ad Aristoph. vesp. v. 8 (p. 5) et Timaeus (p. 22), cf. E. Norden *Fleckeis. Jahrb. Suppl.* XVIII (1891) 337 et add. 352.

At non solum homines perpetua insania afficiunt Corybantes, sed etiam omnium formidinum visionumque insolitarum auctores sunt: Synesius *πανικοίς θορούς* ab iis exercitui cuidam inlatos esse narrat (p. 23), et Nomus (p. 23 sq.) acrem clamorem *Κορυβαντίδα φωνήν* appellat, quod, si tecum reputas, quae supra exposui de ratione inter saevitiam et subitum pavorem intercedente, mirari non potes. Ita fit, ut, cum insueta species animum horrore perstringeret, hos tamquam averruncos et prodigiales invocare solerent antiqui (Lobeck *Aglaophamus* p. 641), velut illa in Aristoph. eccles. (p. 5) et Timon apud Lucianum (p. 15).

Denique *ιεράς* quoque *μανίας* auctores habebantur Corybantes; fuerunt enim vates, qui a Corybantibus se inspiratos esse profiterentur (Immisch l. s. p. 1615), qua de re verba facit Arrianus, frg. 47 Mueller: *ὅταν δὲ κατασχῆ, αἰτιούς τὸ θεῖον, ἔλαινόμενοι καὶ μέγα βοῶντες καὶ ὀρχοῦμενοι προσεπιζῶσι τὰ μέλλοντα, θεοφροῦμενοι καὶ μαινόμενοι*. Cf. etiam Lucian. Iupp. trag. XXX de Apolline, qui vaticinaturus est: *ὡς τὰ γε πρὸ τοῦ χρησμοῦ, ταῦτα ἴδι, φοβερὰ ἢ χροῖα τετραμμένα καὶ οἱ ὀρθαλοὶ περιφερεῖς καὶ κόμη ἀνασοβομένη καὶ κίνημα κορυβαντιῶδες καὶ ὅλως κατόχημα πάντα καὶ φρικώδη καὶ μυστικά*.

Deinde etiam nymphae *μανιώδεις* erant (Bloch in Roscheri *lex. myth.* III p. 514 sq.). Constabat enim antiquis temporibus inter omnes aquam aut spiritum ex quibusdam fontibus profluentem homines vel torpidos vel inebriatos vel mente captos reddere, quam rem significat Iamblichus, cum de iis, qui oracula edunt, dicit de myst. III 11: *οἱ δ' ἕδαω πίνοντες, καθάπερ ὁ ἐν Κολοφῶνι ἱερεὺς τοῦ Κλαρίου, οἱ δὲ στομίους παρακαθήμενοι, ὡς αἱ ἐν Δελφοῖς θεοπέζουσαι, οἱ δ' ἐξ ἕδατων ἀμιζόμενοι, καθάπερ αἱ ἐν Βραγχίδαϊς προφίτιδες*¹. Ob hanc causam insaniam ab antiquis saepius ita explicatam videmus, ut is, qui insaniret, nympham quandam vidisse diceretur, quae eum invasisset mentemque eius turbasset:

¹ Similiter de hac re scripserunt Ps. Aristoteles *περὶ κόσμον* IV (= III p. 633, 55 sqq. Didot); Antigonus Caryst. *hist. mir.* 145, 160, 164 (180); Sotion (apud Westermann, *Paradoxagr. Gr.* p. 183 sqq.) frg. 1, 17, 20, 25.

Paul. Aegin. (p. 25). Qui autem eiusmodi nympharum impetum perpressus erat, a Graecis appellari solebat *νυμφόληπτος*: Pollux (p. 16). Paul. Aeg. l. s.; a Romanis lymphatus: Varro l. Lat. VII 87, Paul. Fest. p. 120, 11 sqq., Placid. p. 62, 15 sqq. Deuerling.

Fieri sane non potuit, quin nymphae etiam prophetas inspirare crederentur (Bloch l. l. p. 513 sq.): Basis est *κατάσχετος ἐκ νυμφῶν* vel *μαεῖς ἐκ νυμφῶν* (Pausan. IV 27, 4; X 12, 11), conf. etiam Welcker *Götterlehre* III p. 55 sq.

In iis porro numinibus, quae a Graecis imprimis apta habebantur ad homines possidendos, etiam Pan numerandus est. Perpetuam insaniam a Pane effectam memorat chorus in Eurip. Hippol. (p. 3), qui Phaedram vocat *ἔνθεον ἐκ Πανός*, epilepsiam ei attributam esse clarum fit ex Eurip. Med. v. 1168 sqq., ubi legimus de Creusae morbo: *χοροῖαν γὰρ ἀλλάξασα λεγρία πάλιν | χωρεῖ τρέμονσα κῶλα καὶ μόλις φθάσει | θρόνοισιν ἐμπεισοῦσα μὴ χαμαὶ πεσεῖν. | καὶ τις γεραῖά προσπόλων δόξασά σου | ἢ Πανός ὄργας ἢ τιος θεῶν μολεῖν | ἀνωλόλυξε*. Hoc loco epilepsiam significari manifestum est (Roscher *Ephialtes* p. 77), quamobrem scholiasta adnotat ad verba: *ἢ Πανός ὄργας ἢ τιος θεῶν μολεῖν*, haec: *τοὺς ἐξαιφνης καταπίπτοντας ὄροντο τὸ παλαιὸν οἱ ἄνθρωποι ἐπὶ Πανός μάλιστα καὶ Ἐκάτης πεπλήχθαι τὸν νοῦν*. Subitum pavorem a Pane evocari tam vulgaris erat opinio, ut haec insaniae species ab eo etiam nomen acciperet et vulgo appellaretur *πανικὸν δέμμα*: Suidas s. v. *πανικῶ δέμματι*: *τοῦτο γίνεται ἀεὶ τῶν στρατοπέδων, ἡνίκα αἰφνίδιον οἱ τε Ἴπποι καὶ οἱ ἄνθρωποι ἐκτραχθῶσι, μηδεμιᾶς αἰτίας προσφωείσης . . . ἢ διὰ τὰ ἄνευ αἰτίας δέγματα τῷ Πανὶ ἀνετίθεσαν*. Vel *πανικὸς φόβος*, ut a Pausania (p. 58), vel *πανικὸς θόρυβος*, ut a Synesio (p. 23), cf. Roscher *Ephialtes* p. 70 sqq. et *Selene u. Verwandtes* p. 157 sq.

Quae cum ita sint, facile est intellectu, cur Pan etiam cum prophetia coniunctus sit, ut fit apud Iamblichum, qui de myst. III p. 122 Parthey *τῶν νυμφῶν καὶ Πανός ἐπιπνοίας* memorat, et apud Pausaniam, qui VIII 37, 11 mentionem facit nymphae cuiusdam, quae a Pane inspirata oracula ediderat.

Si quaeris ex me, quomodo factum sit, ut Pan *μανιώδης* (Hesych. s. v. *πανίῳ δαίμονι*: *μανιώδει δαίμονι*) fieret, respondeo

tibi: ab initio erat Pan numen custodum gregumque, cf. Roscherum in *lex. myth.* III p. 1382 sqq. quae antiquissima Panis natura brevi se expandit in multas partes, quarum mea quidem sententia duae in quaestionem veniunt. Ac primum quidem Pan confusus est cum daemone meridiano, cuius opinio, quae apud plurimas et antiquorum et nostrorum temporum nationes pervagata est, eo exstitit, quod in australibus regionibus praecipue meridiano tempore fervidi solis ictus noxiam illam vim habent, qua homines variis malis vel etiam morte afficiuntur, cf. Drexler in Roscheri *lex. myth.* II p. 2832 sqq. Eo autem factum est, ut Pan daemon meridianus haberetur, quod pastores, qui perpetuo sub divo versentur, illius daemonis impetum maxime sentire necesse est, cf. Roscher l. modo I. III p. 1397.

Deinde, quod Pan ex custodum gregumque numine factus est auctor Panici terroris, alicuius momenti est¹. Cum enim saepe accidat, ut pecus armentumque sine ulla causa pavore perstrictum subito se proripiat, non solum hic terror, sed omnis et hominum et bestiarum furor in Panem collatus est.

Sequuntur lunares deae, ex quibus hic memorandae sunt Selene etiam Mene appellata, cf. Roscher *Selene u. Verw.* p. 17; Hecate: de Hecata ut lunari dea scripsit Roscher l. s. p. 25 et in *lex. myth.* I p. 1888, 1900 sqq.; Artemis: Artemin lunarem deam esse probant exempli gratia Roscher *Selene u. Verw.* p. 25, Schreiber in Roscheri *lex. myth.* I p. 572, Preller-Robert *Griech. Myth.* I⁴ (Berlin 1894) p. 312, 2. Cum morbum comitiale a luna effici antiqui crederent², qua de causa epileptici saepissime appellabantur *σεληνιαζόντες, σεληνιαῶνες, σεληνιαζόμενοι, σεληνιόληπτοι*, lunatici (permulta exempla profert Roscher, l. modo s.), mirari non possumus, quod numina supra memorata auctores habebantur

¹ Hac una re utitur Roscher *Ephialtes* p. 70 sqq., cum explicare studeat, cur Pan *μανιώδης* factus sit.

² Haec opinio fluxisse videtur inde, quod singuli epilepsiae impetus ex quibusdam lunae signis pendere videbantur, cf. verbi causa Galen. IX 903 Kuehn: (ἡ σελήνη) τὰς τῶν ἐπιλήπιων τῆραι περιόδους; Lucian. Tox. 24: ἐλέγετο δὲ καὶ καταπίπτειν πρὸς τὴν σελήνην αἰξαναμένῃν. Roscher *S. u. V.* p. 69.

epilepsiae. Hecatae haec mentis alienatio attribuitur a scholiasta ad Eurip. Med. v. 1172: *τοὺς ἐξαιρῆνης καταπίπτοντας ἔροντο τὸ παλαιὸν οἱ ἄνθρωποι ὑπὸ Πανὸς μάλιστα καὶ Ἑκάτης πεπληχθῆναι τὸν νοῦν.* De Diana dicit Eusthath. ad Il. 87, 31: *τῆ δ' . . . Ἀρτέμιδι, ταῦτὸν δὲ εἰπεῖν Ἑκάτη, καὶ μαινίδα θύεσθαι φασὶ διὰ τὸ δοκεῖν μαινῶν αἰτίαν εἶναι τισιν, ὡς οἷον εἰπεῖν τοῖς σελήνιαζομένοις.*

Etiam omnis insania ad lunam revocata est, cf. Roscher l. s. p. 70, quam rem ita se habere docet Origenes, comm. in Matth. XIII 6 (p. 46), qui refutat sententiam hominum *τὴν αἰτίαν πάσης μανίας καὶ παντὸς δαιμονιασμοῦ ἀναφερόντων ἐπὶ τοὺς τῆς σελήνης σχηματισμούς.* Haec autem Graecorum opinio certe non modo eo orta est, quod epilepsiae impetus respiciunt certas lunae figuras, sed etiam quod luna est noctis stella, et nox apud omnes gentes plena habita est atrocissimarum specierum, quae hominibus maximum iniciunt terrorem. Praecipue in Hecatam huius formidinis causa transferebatur, quae dea, cum tenebrae oboriuntur omnisque natura quieti se dat, vagari incipit una cum animis *ἀτάρων* i. e. eorum, qui non rite sepulti sunt (Rohde l. s. II p. 413) et *βιαιοθανάτων* vel *βιαιῶν* i. e. eorum, quibus vis allata est (Rohde l. s. p. 412) et *ἁώρων* i. e. eorum, qui immatura aetate mortui sunt (Rohde l. s. p. 83sq. et 411). Hoc formidulosum agmen omnibus iis, quibus obviam fit, animi affectiones infligit: Phaedra insaniens dicitur *ἐνθεος* ἐξ Ἑκάτης (p. 3); Hippocrates (p. 4) exponit ubicumque quis per noctem tantopere exterritus sit, ut *παράνοια καὶ ἀναπηδήσεις ἐκ τῆς κλίνης καὶ φεύξιες* ἐξω factae sint, Hecatae *ἐπιβολαῖς καὶ ἰρώων ἐφόδοις* culpam attributam esse. Ceterae quoque lunares deae insaniae auctores habebantur: Selenen *μανιώδη* habemus in scholio ad Soph. Aiac. v. 172: *τοὺς πολλοὺς γὰρ τῶν μαινομένων ἐκ Σελήνης νοσεῖν ὑποτίθενται.* Apud Nonnum XLIV 227sq.: *εἰμὶ δὲ Μήνη | Βακχιάς, οὐχ ὅτι μόνον ἐν αἰθέρι μῆνας ἐλίσσω, | ἀλλ' ὅτι καὶ μανίης μεδέω καὶ λύσσαν ἀγείρω.* Ibidem XLVI 104, ubi memoratur *λυσσίεις θρασὺς οἰστρος ἀμερσινόιο Σελήνης.* Artemin apud Eustathium, cf. locum p. 68 allatum, et apud Soph. Ai. v. 172sq. (chorus loquitur de Aiace): *ἦ ῥά σε Τανροπόλα Διὸς Ἄρτεμις, | ὦ μεγάλα φάτις, ὦ μᾶτερ αἰσ-*

χίνας ἐμᾶς, | ὤρμασε παρδάμους ἐπὶ βοῦς ἀγελαίας, et apud Horatium art. poet. v. 454, ubi adfertur *fanaticus error et iracunda Diana*. Praesertim Ephesiae Dianae iram Graecos timuisse concluditur inde, quod apud Plutarch. de aud. poet. p. 22 A Timotheus eam appellat *μανάδα, θεάδα, φοιβάδα, λυσσάδα*.

Restat, ut de iis numinibus verba faciam, quae inter homines et deos posita erant et, ut Useneri (l. s. p. 248) verbis utar, *ohne Gott zu sein, an den göttlichen Eigenschaften der Unsterblichkeit und überlegenen Kraft Anteil hatte(n)*, quae numina, cum posterioris aetatis homines a diis discernere volebant, *δαίμονας* vel *daemones* appellare solebant. De industria dico: posterioris aetatis homines. Ab initio enim huic verbo varia subiecta erat significatio operaeque nescio an sit pretium paucis exponere, quae fuerit illa vocis *δαίμων* vis quomodoque tempore progrediente commutata sit¹. Apud Homerum vox *δαίμων* idem significat ac *θεός*, et *δαίμων* appellatur omne numen divinum, sive praeditum est infinita potestate ut Iuppiter et magni dii, sive vis eius certis terminis circumscripta est ut nympharum aliorumque minorum numinum. Vetus igitur verbi notio non mutatur, cum postea mortuorum quoque animae *δαίμονες* appellantur, ut apud Aeschyl. Pers. v. 620 (de Dario mortuo): *τόν τε δαίμονα Λαρεῖον ἀνακαλείσθαι*, et apud Euripid. Alcest. v. 1003 (de Alcestide mortua): *τῶν δ' ἐστὶ μάκαιρα δαίμων*. Ibid. v. 1140 (de Hercule): *μάχην σνάψας δαιμόνων τῷ κυρίῳ*, ubi Schol. adnotat: *ἢ τῷ τῶν νεκρῶν κυρίῳ· φασὶ γὰρ τοὺς νεκροὺς δαίμονας*. At paulo post Homeri aetatem novae significationes adiudicantur huic verbo. Ac primum quidem fatum, quo se regi gubernarique Graeci sentiebant, *δαίμων* appellatum est, cf. exempla p. 62, 1 descripta. Cum autem alius alio fato uteretur, brevi Graeci fortuna, ut ita dicam, in tot partes, quot homines in mundo versabantur, distributa, suam cuique fortunam attribuerunt, quae tamquam

¹ Permulti viri docti de hac re egerunt, quorum afferro hos: Gerhard *Abhandlungen d. Kgl. Akad. d. Wiss. zu Berlin* 1852 p. 238sq.; *Lehrs Populäre Aufsätze*² p. 141sq., 189sq.; Ukert *Abhandlungen d. Kgl. sächs. Gesellsch. d. Wiss.* I (1850) p. 140sq.; Usener l. s. p. 248, 253, 292sq.; Waser, Pauly-Wissowa s. v. *δαίμων*; Welcker *Götterlehre* I p. 138sq., 677sq., 731sq.; III p. 3sq.

comes ei adstaret. Huic quoque comiti vel bono¹ vel malo nomen *δαίμων* dederunt; exempli causa affero Theognid. γ. 161 sqq.: πολλοί τοι χρώνται δειλαῖς φρεσὶ, δαίμονι δ' ἔσθλῳ, | οἷς τὸ κακὸν δοκέον γίνεται εἰς ἀγαθόν· | εἰσὶν δ' οἱ βουλῆ τ' ἀγαθῆ καὶ δαίμονι δειλῷ | μοχθίζουσι, τέλος δ' ἔργμασιν οὐχ ἔπεται. Hae variae notiones, quas vox *δαίμων* apud veteres Graecos habebat, non omnes servatae sunt, sed ea significatio, quae denotabat numina diis deteriora, hominibus potentiora, ceteras magis magisque obscurabat, et posteriore aetate, quod quidem attinet ad communem loquendi consuetudinem, voce *δαίμων* fere non appellabantur nisi numina modo memorata. Quae dixi recta esse is libenter concedet, qui legerit libros cotidianum vulgi usum et opinionem respicientes, quales sunt verbi causa papyri magicae, Cyranides, defixionum tabellae (collegerunt R. Wuensch, IG III 3 et A. Audollent *Defixionum tabellae quotquot innotuerunt*, Paris 1905) et similia². Sententiae meae minime obstat, quod permulti eiusdem aetatis scriptores ut Pausanias et Lucianus et Philostratus et Aelianus vocem *δαίμων* eodem modo ac veteres Graeci adhibent. Tantum enim abest, ut illi viri accedant ad commune sermonis genus, ut vetera probata exempla imitentur verbaque eorum recipiant, cf. W. Schmid *Der Attizismus in seinen Hauptvertretern* passim; Wendland *Hellenismus* p. 32. Quantopere autem posteriore aetate variae vocis *δαίμων* sententiae oblivione obrutae sint, apparet ex Maximo Tyrio, qui, ut daemones i. e. media numina esse probet,

¹ Bonus ille comes non remanebat numen impersonale ut catholicorum angelus tutelarior, immo persona divina factus est et *Ἀγαθὸς Δαίμων* vocatus in deorum numerum relatus est. Quaestio de *Ἀγαθὸν Δαίμονος* numine, quamquam eam solvere conati sunt E. Gerhard *Akademische Abhandlungen* II p. 21 sqq.; Rohde l. s. I p. 253; Preller-Robert l. s. p. 542; Reitzenstein *Poimandres* p. 72 sqq., tamen meo quidem iudicio nondum ad finem perducta est. Brevi tractatum viris doctis offerre me posse spero, quo omnia, quae de illo deo habemus documenta perscrutari et quid de eo sentiam exponere in animo habeo.

² In Cyranidibus et papyris magicis, quas accuratius perspexi ad verbi *δαίμων* usum cognoscendum, res ita se habet: in Cyranidibus vox *δαίμων* omnino non aliam habet significationem et in papyris magicis, quae saepissime illo verbo utuntur, decem tantum locos inveni, quibus *δαίμων* non est numen inter homines et deos positum.

compluribus Homeri locis utitur, quibus poeta ille deos hoc nomine appellat: ita dicit in dissert. XIV 5: *τί δὴ νῦν; ἀλοροῦντες περὶ τοῦ δαιμονίου τοῦ Σωκράτους, Ὁμήρῳ συνεγένοντο διηρομένῳ ἀδιῶ ἐκείνῳ ἢ διηγείτο; περὶ μὲν τοῦ Ἰχίλλέως, ὅτι ἐν ἐκκλησίᾳ στρατιωτικῇ δημιουργῶν διενεχθεὶς πρὸς τὸν Ἰθαμένομα, σπόμενος τὸ ξίφος ὡς παίσων κωλύεται ἐπὶ δαιμονίου Ἰθηγᾶν καλεῖ τὸ δαιμόνιον.* Maxime patres ecclesiae hoc errore perstricti sunt: Athenagoras apol. 26 (ed. J. Geffcken *Zwei griech. Apologeten* p. 145) nos docet homines a deo bonis, a daemonibus malis affici, ad quam rem probandam nititur fragmento trag. adesp. 455: *ὅταν δ' ὁ δαίμων ἀνδρὶ προσῆγγε κακά, | τὸν νοῦν ἐβλάψε πρῶτον (ᾧ βουλεύεται).* Illud psalmistae (ps. XCVI 5) *πάντες οἱ θεοὶ τῶν ἐθνῶν δαιμόνια* a Graecorum opinione non abhorrere concludunt Clemens Alexandrinus et Lactantius inde, quod apud eos quoque dii *δαίμονες* sint, cf. Clem. Alex. cohort. ad gentes 4: *εἰδῶλα γοῦν εἰκότως αὐτοῖς καὶ δαίμονας ἐμεῖς αὐτοὶ κεκλήκατε· ἐπεὶ καὶ τὴν Ἰθηγᾶν αὐτὴν καὶ τοὺς ἄλλους θεοὺς κακία τιμῆσας Ὁμήρος δαίμονας προσηγόρευσεν· ἢ δ' Ὀδυσσεύς βεβήκει | δώματ' ἐς αἰγιόχοιο Λιδὸς μετὰ δαίμονας ἄλλους. πῶς οὖν ἔτι θεοὶ τὰ εἰδῶλα καὶ οἱ δαίμονες;* Lactant. div. instit. IV 27: *si nobis credendum esse non putant, credant Homero, qui summum illum Iovem daemonibus aggregat: sed et aliis poetis et philosophis, qui eodem modo daemones, modo deos nuncupant; quorum alterum verum, alterum falsum est.*

Quibus rebus cognitis ad rem redeamus et, quae fuerint media illa numina, quaeramus! In his primum numerandae sunt mortuorum animae, quarum opinionem apud Graecos omnibus fere temporibus pervagatam videmus. Magna est animarum vis, quam, cum irascuntur — et plerumque hoc faciunt —, ut hominibus detrimentum inferant, exercent (Rohde l. s. II p. 362 sqq.), maxime autem timentur *ἀτάφων, βιαιοθανάτων, ἀώρων* animae, cf. quae dixi p. 68. Cum Hecata vagantur horribiles species habentes. In Lucian. Philops. (p. 16) Ion daemonem vidit *μέλανα καὶ καπνώδη τὴν χρῶαν.* Ibid. 31 daemon, qui domum quandam infestam reddit hominibus, apparet *ἀχμηρὸς καὶ κομήτης καὶ μελάντερος τοῦ ζόφου καὶ ἄρτι μὲν ζῶν ἄρτι δὲ τᾶρος γιγνόμενος ἢ λέων.* Pausan. VI 6, 11 tabula describitur, in qua depictus est daemon Temesaeus

(Rohde l. s. I p. 193, 1) *χρόαν τε δεινῶς μέλας καὶ τὸ εἶδος ἔπαιν ἐς τὰ μάλιστα φοβερός, λύκον δὲ ἀμπίσχετο δέρμα ἐσθῆτα.* Procl. in Plat. remp. II 183, 29 Kr.: *τὰ μὲν οὖν παντοδαπὰ δειμάτα δαιμόνων ὕψεις ἴσαν φοβεραὶ καὶ ὕφρουν κοιότων καὶ κινήσιν.* Daemones hominibus apparent, cf. verbi causa Lucian. Philops. 15 sqq. (p. 16), ubi Eucrates quidam narrat et noctes et dies se saepissime daemonibus obviam factum esse; ibid. 29 idem se probasse dicit *δαίμονας τινας εἶναι καὶ φαντάσματα καὶ νεκρῶν ψυχὰς περιπολεῖν ὑπὲρ γῆς καὶ φάνεσθαι οἷς ἂν ἐθέλωσιν.* Quicumque autem phantasma vidit, ab eo invasus possessionis malis vel animi vel corporis afficitur: Hyllus apud Sophocl. (p. 3) insaniam appellat *νοσεῖν ἐξ ἀλαστόρων* i. e., si quidem Useneri l. s. p. 293 aliorumque virorum doctorum explicationem sequimur, ex animis, quae post mortem *λωθάειν* non possunt; puer ille apud Philostratum (p. 20) vexatur ab anima viri cuiusdam, qui postquam in proelio cecidit, graviter irascitur, quod mulier eius paulo post mariti mortem novum matrimonium iniit; Hecatae *ἐπιβολαῖς καὶ ἰρώων ἐφόδοις* attributas esse *παράνοιαν καὶ ἀναπηδήσιας ἐκ τῆς κλίτης καὶ γεύσιας* ἔξω supra (p. 68) vidimus; similiter tragicus quidam (p. 6) nocturnum pavorem nominat *χθονίας Ἐκάτης κόμοι* impetum; in Olympico denique stadio equos a daemone 'Taraxippus' appellato consternari veteres credebant (Pausan. VI 20, 15), quam insaniam cur daemon ille equis adferret, varie explicabatur; *ἴκονσα δέ*, ait Pausanias l. s. 17, *καὶ ἐς τὸν Πορθάονος Ἀλκάθου ἀγόντων τὴν αἰτίαν, ὡς ἐνταῦθα μέρη λάβοι γῆς ὁ Ἀλκάθου ἀποθανὼν ἐπὶ Οἰνομάου τῶν Ἰπποδαμείας γάμων ἕνεκα· ἅτε δὲ ἀτιχῆσαντα ἐν ἵπποδρομῷ, βάσκανόν τε εἶναι τοῖς ἵππεύουσι καὶ οὐκ εὐμενῆ δαίμονα.*

Mortuorum animas eam quoque possessionem perficere Graeci arbitrabantur, quae ita ostendebatur, ut numen, postquam hominem intravit, non animum, sed corpus infligeret; qua de re hoc loco copiose disserere supervacaneum est, cum p. 61 sq. hoc fecerim¹.

¹ Nemo certe est, quin sciat animas mortuorum ut omnia numina non modo intrando, sed etiam feriendo homines detrimento afficere. Hoc autem largarum ictu eum praecipue morbum effici antiqui credebant, qui ex verbo *πλήττειν* nomen traxit apoplexia, cf. Rieβ *Rhein. Mus.* XLIX (1894) 181. Huc

In his mediis numinibus multi etiam numerandi sunt inferioris classis dii, quales sunt verbi causa nymphae, satyri, morbi similesque, qui magna ex parte ceteris diis ut comites adiungi solebant, cf. v. c. Schömann-Lipsius l. s. II p. 156sq. Cum autem terminus, qui est inter has duas classes, tam fluctuans sit, ut accurate constitui omnino non possit¹, de deterioris classis numinibus, quae ad tractatum spectant i. e. de nymphis et morbis, supra p. 65sq. et 63sq. verba feci.

Haec erant, quantum equidem video, veterum Graecorum media numina, quae possessionem efficiebant, quae numina omnibus certe temporibus magnum in populari religione obtinebant locum. Exeunte vero antiquitate daemonum opinionis vis magnopere augebatur, cuius rei primum auctores fuerunt orientales religiones, quae omnes malis daemonibus illustrissimam gravissimamque potestatem concedentes post Alexandri magni aetatem apud Graecos magis magisque propagari incipiebant. Omnibus autem orientis nationibus daemonum doctrinae subtilitate praestabant Assyro-Chaldaei (de eorum daemonibus accuratissime quaesivit v. d. Fossey *La magie assyrienne* p. 21 sqq.). Praecipue Persae qui eam rationem, quae vulgo *Dualismus* vocatur, induxerunt, cf. J. Cumont *Les religions orientales dans le paganisme romain* p. 183, quae ratio, cum, ut viri docti Cumont (l. s. p. 189) verbis utar, *tous les peuples primitifs se représentent la nature comme remplie d'esprits immondes et méchants, qui corrompent et torturent ceux qui troublent leur repos . . . , donna à cette croyance universelle, avec un fondement dogmatique, une puissance inouïe*. Deinde etiam Graecorum philosophiae aliquid attribuendum esse puto. Philosophi enim ex Platonis aetate daemonum doctrinam exaedificare coeperunt: malis daemonibus — bonos daemones, quod ad tractatum minime pertinent, non respicio —, qui apud multos philosophos ut apud Xenocratem (cf. Heinze

spectant, quae narrat *τροσφείς* ille apud Lucian. *Oecyp.* v. 105sq. de *Ocypii* morbo: *ἤλθεν μὲν οὖν τὸ πρῶτον ἡγμῆς ἐς δόμον, | γαγῶν δὲ πολλὰ καὶ πῶν ὁ διστυγῆς | κλίνης ἔπερθε καταπεσῶν ἕννοι μόνος· | ἔπειτα νυκτὸς διπνίσιας ἐκράϊγασεν | ὡς δαίμονι πληγῆς, καὶ φόβος πάντας ἔαβεν.*

¹ Ceterum antiqui id facere numquam conati sunt, cf. R. Heinze *Xenokrates* (Leipzig 1892) p. 89.

l. s. p. 83), in recentiorum Stoicorum disciplina (ibid. p. 108), apud Alexandrum Neopythagoricae scholae sectatorem (ibid. p. 111) mortuorum animae erant, omnia mala, quae in mundo acciderunt, attribuebantur, et ad eos referenda esse ea sacra, quae ad deorum iram averruncandam fierent, iam Xenocrates demonstrare studuit (ibid. p. 83). Tantum igitur aberat, ut philosophi popularem daemonum opinionem refutarent, ut eam reciperent rationibusque confirmarent. Haec autem doctrina, si consideras, quam multi philosophi hellenistica quae dicitur aetate non modo scholarum institutis, sed etiam contionibus et tractatibus popularibus placita sua propagare studuerint, cf. Wendland l. s. p. 37, 39sq., fieri non potuisse concedis, quin paulatim ex gymnasiis in loca humiliora descenderet veteremque illam superstitionem exigua certe ex parte dirigeret.

Quomodo autem orientalium religionum et philosophiae vis apparuit? Nempe primum daemonum opinio apud Graecos tantopere est aucta, ut exeunte antiquitate omnes fere horum numinum timore perstrictos videamus, cf. Wendland l. s. p. 123sq. At non solum propagabatur, sed etiam mutabatur Graecorum superstitio. Considerandum est enim orientalium religionum et philosophiae malos daemones id unum spectare, ut hominibus damnum apportent, cum populares Graecorum daemones ut omnino omnia numina ea sint natura, *dass die Kraft zu segnen und zu heilen unzertrennlich ist von der zu schaden und zu vernichten und umgekehrt, dass daher auch in jeder Gottheit beide entgegengesetzte Seiten vereinigt sind* (O. Jahn *Berichte d. sächs. Ges. d. Wissensch.* VII 1855, 61). Multos certe posterioris aetatis daemones illam philosophiae et orientalium religionum daemonum naturam accepisse manifestum est; sed singula perspicere et enodari nescio an non possint vel maxima sagacitate adhibita (cf. Wendland l. s.). Utrumque autem res se habet, hoc unum satis certe constat: daemones posteriore aetate multiplicati et conversi veteres deos magna ex parte, ut ita dicam, possessionis opinione expulerunt. Concedendum est quidem tam diu, quam Graeci deorum opinione imbuti erant, deos ipsos aptos habitos esse, qui possessionem mitterent et sanarent — ita usque ad quartum p. Chr. n. saeculum Hecatae mysteria Aeginae celebrata a possessis

visitari solebant (cf. Rohde l. s. II p. 80, 1) —; vulgo autem postea opinabantur homines Graeci daemones et non deos possessionis auctores esse, quod optime probatur papyris magicis, Cyranidibus aliisque libris, qui, cum lymplationis remedia offerentes cotidiano usui servire vellent, popularem opinionem respicerent oportebat; hi enim libri semper loquuntur de daemonibus expellendis vel propulsandis.

III. De sanandi rationibus

Iam quaeramus, quomodo Graeci se ab illis sacris morbis, quorum p. 55sq. mentio facta est, liberaverint vel defenderint. Ac primum quidem deorum propria natura supra adumbrata Graecis possessionis remedium praebebat. Ita, ut pauca exempla afferam, is ab insania liberari et certe defendi quoque se posse credebatur, qui Dionysi sacra colebat. Liberi patris sacra ad purgationem animi pertinuisse (Servius ad georg. I 166) nos docet Plato (p. 7) repudians βαχχείαν Dionysi, quam Dionysotelestae καθαρμούςς putarent; Dionysus est, ut ait Schol. ad Pindarum (p. 3), καθαρτικὸς τῆς μανίας. Idem valebant magnae Matris sacra: Cybele dicitur a Diogene (p. 6) θεὸς ἑμφοδὸς ἰατρὸς Ὁ ἅμα et a scholiasta modo memorato καθάρτρια τῆς μανίας.

Fuerunt etiam mysteria, quae hoc ipso consilio fierent, ut insania prohiberetur et sanaretur. Ita quotannis Aeginae mysteria Hecatae celebrabantur, cf. Lucian. navig. 15, ubi Lycinus quidam narrat: καίτοι πρόφην καὶ ἐς Αἴγιαν ἐπὶ τὴν τῆς Ἐνοδίας τελετὴν . . . ἐν ἰλικῷ σκαιδίῳ πάντες ἅμα οἱ φίλοι τετάρων ἑκαστος ὀβολῶν διεπλεύσαμεν. Pausan. II 30, 2: θεῶν δὲ Αἰγινῆται τιμῶσιν Ἐκάτην μάλιστα καὶ τελετὴν ἄγουσιν ἀνὰ πᾶν ἔτος Ἐκάτης, Ὁρρεά σφίσι καταστήσασθαι τὴν τελετὴν λέγοντες. Libanius in orat. pro Aristoph. p. 426 laudat Menandrum quendam, quod erat φίλος Ἐκάτῃ πλέον μὲν ἐς Αἴγιαν ἐπὲρ τῶν ἐκείνης ὀργίων, κορυφαῖος ὢν τοῦ θιάσου, quae lustralia fuisse eoque Eleusiniis dissimilia intellegitur ex Aristophanis vesp. v. 122 (p. 5), ubi Philocleo, ut ab insania liberaretur, Aeginam ductus dicitur (Lobeck *Aglaophamus*

p. 242). Etiam Corybantes, qui non solum furoris auctores, sed etiam *φόβων ἀποπαύστορες δεινῶν, φαντασιῶν ἐπαρωγοί* (hymn. Orphic., p. 9) habebantur, mysterio, vulgo *κορυβαντισμός* appellato (Hesych., p. 25), colebantur, quod magno cum tympanorum strepitu celebratum (Aristoph. vesp. p. 5, 2; Plato legg., p. 6) *μανίας κάθαρσιν* efficere antiqui credebant (Plato l. s.; Schol. ad Aristoph. l. s.; Hesych. l. s.), cf. Immisch l. s. p. 1616.

Cum autem Graeci se a morbis, quos dii iis inflixerant, liberare volebant, deos invocare vel mysteria visitare non oportebat: multo simplicius remedium habebant i. e. artem magicam, quae ut apud omnes gentes etiam apud Graecos ab antiquissimis temporibus exercebatur, cf. Rieß, Pauly-Wissowa s. v. *Aberglaube*. Ita, ut nonnulla exempla afferam, iam Homerus incantationes ad sanguinem prohibendum novit τ 456 sqq.: Ulixem, qui in venatione vulneratus est, *Ἀπολόχοιο παῖδες γίλοι ἀμπεπένοντο, | ὠτειλήν δ' Ὀδυσῆος ἀμόμονος ἀντιθέοιο | δῆσαν ἐπισταμένως, ἐπαιοῖδ' ἢ δ' αἶμα κελαινὸν | ἔσχεθον;* Plato Theaet. 149 CD *ἐπρωδῶν* mentionem facit, quae dolores parientium vel augeant vel prohibeant¹. Ad hanc antiquissimam superstitionem postea multam attribuisse constat orientales nationes, quorum ars magica non modo, ut apud Graecos aliasque gentes, erat magna remediorum copia sine ratione et ordine conserta, sed *un système cohérent de doctrines, . . . une discipline occulte et savante, . . . un enseignement sacerdotal* (Cumont l. s. p. 225; cf. etiam Wendland l. s.). Cum autem libri, ex quibus Graecorum artem magicam cognoscimus, fere omnes exeunte antiquitate scripti sint², eorum labor certe in

¹ Copiose de hac re scripserunt Welcker *Kl. Schriften* III 64sqg. et Rieß l. s.

² In his maximi sunt momenti magici libri, quales sunt papyri magicae et Cyranides. Eiusmodi litterarum posteriore aetate saepius mentio fit: apud Lucian. Philops. 31 Arignotus, Pythagoricae scholae sectator, narrat, quomodo daemonem domo quadam expulerit: *ἐγὼ δὲ ἐπεὶ τὰντα ἤκονσα, τὰς βίβλους λαβὼν — εἰσὶ δὲ μοι Διγύπτιαι μάλα πολλαὶ περὶ τῶν τοιοῦτων — ἵκον ἐς τὸν τοιοῦτον.* Origen. c. Cels. IV 33 (p. 41) memorat *μαγικὰ συγγράμματα*; Celsus (apud Orig. l. s. VI 40, p. 42) quibusdam Christianis crimini dat, quod habent *βιβλία βάρβαρα δαιμόνων ὀνόματα ἔχοντα καὶ τερατείας*. Talia apud Graecos iam pridem conscripta esse videntur; veteres

vanum cedit, qui omnino enucleare sibi proponunt, quid in Graecorum arte magica orientalibus nationibus adiudicandum sit. Qua de causa hac re neglecta singula possessionis remedia, quae in libris supra memoratis aliisque scriptis inveni, enumerare in animo habeo¹.

In Graecorum ut omnium veterum nationum arte magica illustrissimum et paene principem locum obtinebant incantationes, id quod minime est mirum. Antiqui enim homines verba non arbitrabantur inanem sonum, sed magnam iis attribuebant vim², qua de causa vel eo procedebant, ut nomina idem esse putarent ac res nominibus significatas eumque rem ipsam possidere dicerent qui nomen eius sciret (A. Dieterich *Mithrasliturgie* p. 110 sqq.; Fossey l. s. p. 95 sq.; Heim l. s. p. 465; Reitzenstein *Poimandres* p. 4). Quae cum ita sint, facile est intellectu, cur ex quinto a. Chr. n. saeculo viri docti diligentissime quaesiverint, rerum nomina utrum *φύσει* an *θεσει* exstarent (afferre sat est W. Kroll *Alle Taufgebräuche*, *Archiv f. Religionswissensch.* VIII, *Beiheft* p. 52), quam quaestionem etiam tertio p. Chr. n. saeculo Origenes ponit et ita solvere studet, ut dicat sacra cuiusvis nationis magorum verba tam magnam vim habere, quod *οὐχ ἐπὶ τῶν τυχόντων καὶ γεννητῶν ζῆται πραγμάτων* (sacra illa verba), *ἀλλ' ἐπὶ τινος θεολογίας ἀπορρήτου, ἀναφερομένης εἰς τὸν τῶν ὅλων δημιουργόν* (c. Cels. I 24, p. 39), quo modo fiat, ut nomina, de quibus est quaestio, in alienam linguam versa nihil efficiant (c. Cels. I 25, p. 40; V 45 p. 41). Sententiam eorum, qui nihil

enim Graecorum *μάντεις* incantamenta adhibuisse Plato polit. II p. 364 B docet secundum libros, quorum *ὄμαδον παρέχονται Μουσαίων καὶ Ὅργειος* (ibid. E).

¹ Cum, ut supra vidimus, morbos ita existere crederetur, ut daemon aliquis in hominem intraret, per se omnia remedia, quae morbis sanandis serviunt, hac pertinent. Quae omnia enumerare cum neque possem neque vellem, in ea tantum animum adverti, in quibus ipsi daemones expellendi vel propulsandi memorantur. Multa alia morborum medicamina collecta habemus apud E. Rieß, Pauly-Wissowa s. v. *Aberglaube*; R. Heim, *Fleckeis. Jahrb. Suppl.* XIX (1891) 465 sqq.; G. Kropatscheck *De amuletorum apud antiquos usu*, Diss. Monast. 1907; Abt *Die Apologie d. Apuleius* (Relig.-Gesch. Vers. u. Vorarb. IV 2) passim.

² Cf. illud Ovid. fast. I v. 192: *dictaque pondus habent.*

referre dicunt, quo nomine summus deus invocetur, refutat Origenes exhort. ad martyr. 46: *πρὸς οὓς λεπτέον, ὅτι ἔστι τις καὶ περὶ ὀνομάτων πραγματεία βαθυτάτη καὶ ἀνακεχωρηκῆα, ἵτινα ὁ σνεὶς ὕφεται, ὅτι, εἴπερ ἦν θέσει τὰ ὀνόματα, οὐχ ἐπίχουσαν ἂν οἱ καλούμενοι δαίμονες.* Quibus rebus praemissis ad propositum revertamur et singulas incantandi rationes exponamus.

Magus iubet daemonem exire ex possesso corpore. In incantamento pap. Par. v. 1227 sqq. legitur (p. 9): *ἔξελθε δαίμων, ὅστις ποτ' οὐκ εἶ, καὶ ἀπόστηθι ἀπὸ τοῦ δεινὸς ἄρτι ἄρτι, ἦδρ, ἔξελθε δαίμων κτλ.* Eodem spectant et formula med. Plin. (p. 26): *recede daemon, teleteni veniunt,* et fortasse etiam illi *λόγοι ἡμερώτεροι*, quibus Theosebius quidam apud Damascium (p. 25), priusquam ὕρκου vis adhibetur, daemonem exire cogit.

Magus maledicta conicit in daemonem. Armenius ille exorcista apud Psellum (p. 54) initio incantationis multis conviciis lacessit daemonem.

Magus minitatur daemoni. Lucianus (p. 16) de notissimo exorcista verba facit, qui ὕρκους ἐπάγων, εἰ δὲ μὴ πεισθεῖν, καὶ ἀπειλῶν ἀπελάυνει τὸν δαίμονα. Armenius magus modo memoratus gladium destringit et daemonem se concisurum dicit. Eiusmodi minae non modo in exorcismis, sed etiam in aliis incantamentis magicis adhibentur; exempli gratia affero pap. Lugd. I 384 IV v. 15 sqq., ubi *Ἀγαθὸς Δαίμων*, ut somnium mittat, aditur; magus finem facit precandi dicens 31 sqq.: *ἐξορκίζω σε τὴν δύναμίν σου, τὸν μέγαν Θεὸν Σημθ, τὴν ὥραν, ἐν ᾗ ἐτέχθης μέγας Θεός, τὸν Χρ. τὸν Θεὸν Θεῶν, τὰ τεξε' ὀνόματα τοῦ μεγάλου Θεοῦ, πορευθῆναι πρὸς τὸν δεῖνα ἐν τῇ ἄρτι ὥρα, ἐν τῇ ἄρτι νυκτὶ καὶ λέγειν αὐτῷ κατ' ὄναρ τάδε. εἰάν με παρακούσης καὶ μὴ πορευθῆς πρὸς τὸν δεῖνα, ἐρῶ τῷ μεγάλῳ Θεῷ. κλείσας σε κατακόψει μελεῖσσί καὶ τὰ κράτεά σου δώσει φαγεῖν τῷ ψωριῶντι κινὴ τῷ ἐν ταῖς κοπρίαις καθημένῳ.* Ceterum significare licet conviciorum minarumque vim eo contineri, quod daemones timidi habentur, cf. Heim l. s. p. 479¹.

¹ De minis quibus di daemonesve ut pareant coguntur v. A. Abt l. l. p. 48.

Daemon adiuratur per numen, cuius potestas maior habetur quam daemonis: per *anulum Salomonis* pap. Par. (p. 11); per *solis radios* Damascius (p. 25); per *deum Iudaeorum* Damasc. (p. 25), qui vocatur in incantamentis Θεός Ἰσραάμ, Θεός Ἰσαάκ, Θεός Ἰακώβ¹, Origen. c. Cels. I 22 (p. 39), IV 33 (p. 41), V 45 (ibid.); Θεός Ἰσραήλ Origen. ibid. I 22 (p. 39), Ἰδωνάτ Origen. ibid.; per *Iesum Christum*, Θεὸν τῶν Ἐβραίων pap. Par. (p. 11).

Numen ipsum imploratur, ut a daemonis impetu liberet vel defendat. Amor longa incantatione cogitur πάρεδρος³ esse mago eumque a daemonibus defendere: pap. Lugd. I 384 (p. 12). Ἀκέφαλος Θεός, fortasse gnosticorum quoddam numen universale, initio aditur a mago, ut ei omnes daemones subiciat: pap. Lond. 46 (p. 14), deinde ut possessum quendam a daemone liberet: ibid. (p. 13 sq.). *Eraclea planta*, priusquam ut amuletum portatur, precatione imploranda est: cod. Bonn. 218 (p. 26).

Narratur historia, de qua incantandi ratione v. d. Wuttke *Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart*² (1900) § 226 dicit haec: *Diese Formeln befahlen nicht, oder schliessen höchstens mit einem Befehl, sie reden nicht an, sondern sie erzählen, und immer etwas, was mit dem zu besprechenden in einer gewissen gleichlautenden Beziehung steht, entweder aus der hlg. Geschichte und Sage, oder aus dem Gebiete der kirchlichen oder natürlichen Wirklichkeit oder auch der dichtenden Phantasie.* Quam vetus hoc incantandi genus sit, nos docet Herodot. I 132, qui de Persis refert: μάγος ἀνὴρ παρεσιῶς ἐπαείδει θεογονίην, οἴην δὲ ἐκείνοι λέγουσι εἶναι τὴν ἑκασιδίην. Huc spectant pap. Par. (p. 11 sq.), ubi nonnullae Hebraeae historiae res memorantur; med. Plin. (p. 26): ut daemones propulsentur, dicitur: *daemonia quoque in publico cadunt*; pap. Par. (p. 11): daemon, ut nomen suum dicat, adiuratur κατὰ τῆς σφραγίδος, ἣς ἔθετο Σολομῶν ἐπὶ τὴν γλῶσσαν Ἰηρεμίου καὶ ἐλάλησεν.

¹ Hae formulae etiam in tabella quadam plumbea leguntur, v. R. Wuensch *Antike Fluchtafeln* (Lietzmann *Kleine Texte* 20) p. 21: ὀρκίζω σε δαιμόνιον πνεῦμα(α) τὸ ἐνθάδε κείμενον τῷ ὀνόματι τῷ ἁγίῳ Αωθ Αρ[α]ιωθ, τὸν θεὸν τοῦ Ἰσρααλ καὶ τὸν Ἰάω τὸν τοῦ Ἰακώβ(β) . . θεὸν τοῦ Ἰσρααμ (pro Ἰσραήλ).

² De παρέδρον opinione cf. Reitzenstein l. s., praecipue p. 223, 2.

Dicuntur Ephesia grammata, i. e. mystica verba obscura, quibus magna vis attribuitur. Antiqui sex tantum nominibus hoc nomen dederunt, nos autem omnia magica vocabula ita appellare consuevimus, cf. Kuhnert, Pauly-Wissowa s. v. *Ephesia grammata*. Haec verba nobis occurrunt apud Plutarch. (p. 8), qui possessos a magis iussos esse dicit illa verba sibi pronuntiare. Passim habemus Ephesia grammata in papyris magicis, ubi vel ut gnosticorum deorum nomina adhibentur ut in pap. Lugd. I 395 (p. 13) et in pap. Lond. 46 (ibid.), vel ut ornamenta incantamenti inseruntur. Ephesia grammata respicit etiam Xenoph. Ephes. (p. 19 sq.), cum loquatur de magis, qui dicunt *φωνὰς βαρβαρικὰς*, Ps. Clemens (p. 36), qui opprobrio dat paganorum exorcistis, quod *venantes eloquentiae famam* terribilibus verbis eorum, qui adsint, animos perturbent. Saepius denique mentio fit horum verborum apud Originem. C. Cels. I 6 (p. 39) et VI 40 (p. 42) refutatur Celsus, qui dixerat Christianos valere aliquid daemonum nominibus, quae in magicis libris scripta essent; ibid. I 24 (p. 39 sq.) exponitur re vera daemonibus nomina esse, quae, prout illi domicilium habeant, varia sint.

Non modo autem dicta, sed etiam scripta verba vim habere per se intellegitur. Ita fit, ut certa verba in certa materia (de qua accuratius infra) exarata vel daemones expellere, vel, si ut amuleta portantur, propulsare posse putentur, cf. Kropatscheck l. s. p. 29 sqq. Papyri magicae complura exempla praebent talium amuletorum, quae usui sunt vel quolibet tempore (pap. Par., p. 9; ibid., p. 10; pap. London 121, p. 15) vel in exorcismis (pap. Par., p. 10; ibid., p. 11), vel in aliis incantationibus (pap. Par., p. 10)¹. In omnibus fere his amuletis leguntur Ephesia grammata (pap. Par., p. 9; ibid., p. 10; ibid., p. 11; pap. Lond. 121, p. 15), quibus vel pauca verba (*ἀπάλλαξον* pap. Par., p. 9; *φέλαξον τὸν δεῖνα* ibid., p. 10; *διαφύλαστέ μου τὸ σῶμα τὴν ψυχὴν ὀλόκληρον ἐμοῦ τοῦ δεῖνα* pap. Lond. 121, p. 15), vel longius incantamentum (pap. Par., p. 10) adduntur. Etiam tres versus Homerici amuletum praebent (pap.

¹ Amatorium est incantamentum.

Par., p. 10), quod, si consideras, quam singularem in superstitione locum obtinuerint Homeri et Vergilii versus (Wessely *Denkschr. d. kaiserl. Akad. d. Wiss. in Wien*, phil.-hist. Klasse XLII 1893, 6 sqq., Kropatscheck l. s.). minime mirari potes¹.

Deinde daemones expelluntur, quod actiones daemonebus molestae fiunt.

Magus apparet daemoni. Hoc praeceptum certe non nisi eos respicit, qui aliqua de causa tam magna vi sunt praediti, ut daemones eos tolerare non possint. Ita Firmic. Mat. (math., p. 23) hanc singularem virtutem adscribit iis, qui dum Mars in nono loco versatur, nascuntur.

Daemoniacus adspicitur. Ita Apollonius apud Philostrat. (p. 20 sq.) eicit daemonem ex puero possesso. Haec daemones fugandi ratio posita est in eo, quod quorundam hominum adspetus valentissimus habebatur, qua ex opinione fluxit etiam fascini superstitione, quam in meridianis regionibus nostris quoque temporibus valde florere inter omnes constat, cf. O. Jahn *Über den Aberglauben des bösen Blickes bei den Alten*, *Ber. d. sächs. Ges. d. Wiss.* 1885 p. 28 sqq.; Daremberg-Saglio s. v. *Fascinum*.

Gestus aguntur, ut daemoni terror iniciatur, cf. quae dixi p. 78 de daemonum timiditate et vide K. Sittl *Die Gebärden der Griechen und Römer* p. 116 adn. 6 et 7. Armenius magus, de quo Psellus (p. 54) verba facit, accedit ad feminam graviter aegrotantem et gladium destringit.

Homo possessus afflatur, i. e. magus suum ipsius *πνεῦμα* transfert in corpus eius, quem sanare vult, cf. A. Dieterich *Abrazas* p. 141 a.; *Mithrasliturgie* p. 116 sqq.; Radermacher *Rhein. Mus.* LX (1905) 315; Wunsch *Hess. Blätter für Volksk.* I 134. — Eodem modo inditur *πνεῦμα* apud Ioann. XX 22: καὶ τοῦτο εἰπὼν ἐνεφύσησεν καὶ λέγει αὐτοῖς λάβετε πνεῦμα ἄγιον. — Ita corpus daemoniaci expletur spiritu sufflantis et daemon exire cogitur. Hoc remedium adhibetur in pap. Par. (p. 12), ubi praescribitur afflare exorcizandum ἀπὸ τῶν ἄκρων τῶν ποδῶν ἀφαιρῶν τὸ φέσημα ἕως τοῦ προσώπου.

¹ Vide exorcismum posteriore tempore undecimo Odysseae libro insertum, de quo egit R. Wuensch *Arch. für Rel. Wiss.* XII (1909) 2sqq.

Aegrotus verberibus mulcatur, quibus daemonem, non daemonicum vexari certe putabatur. In pap. Par. (p. 10) magus flagellat daemonem virgula oleagina; Porphyrius (p. 22) morem fuisse nos docet daemones ex templis eicere διὰ τῆς τοῦ ἀέρος πληγῆς¹. Huc quadrat etiam oraculum, quod nobis tradidit Porphyrius apud Euseb. XIV 2 p. 120 Steph. 202 C Vig.: Hecatae imago describitur, quae malos daemones fugat²; in fine legimus: δεινὸν ἀμφὶ κράτα δοῦς | αἰόλη τε κλεις ὁμοῦ | καὶ τὸ δαιμόνων κράτος | μάστιγος ψόφος πολύς.

Magnus strepitus movetur. Hoc propulsationis genus ubique usitatum, cf. A. Dieterich *Mithrasliturgie* p. 40 sq., apud Graecos praecipue ita exercebatur, ut aes vel ferrum iceretur, cf. Rohde l. s. II p. 77, 2. Ab Alexandro Aphrod. (p. 22) docemur homines sole et luna deficientibus aes et ferrum ad daemones fugandos movisse, quod efficere vult certe etiam crepitus ille dissonus in lunae deliquiis factus, de quo referunt Plinius nat. hist. II 54; Livius, XXVI 5, 6; Tacitus, ann. I 28; Lemuriorum tempore Romani larvas propulsare solebant eo, quod Temesaea concrepabant aera: Ovid. fast. V 441 sq., cf. etiam *Ann. dell' Inst.* 1875 p. 59; *Journ. hell. stud.* XXII p. 14. Huius superstitionis exemplum habemus etiam in Vetere Testamento, I. Sam. 14 sqq., cf. Flav. Ioseph. (p. 7): cum Saul a daemone vexetur, David arcessitur, ut fidibus canens regis daemonem pellat.

Similiter ac verba etiam actiones in materia quadam exprimi solebant, ut in perpetuum usui essent. Eiusmodi amuleta complura reperta sunt, quae describit Riess, Pauly-Wissowa s. v. *Amulett*. Equidem exemplum non inveni in litteris.

Adhuc possessionis remedia enumeravi, quae ex verbis et quibusdam humanis actionibus vim suam ceperunt. Restat, ut de rebus magicis ad daemones fugandos aptis verba faciam, quas physicorum more in fossilia et plantas et animalia divisas perspicere volo. Ex fossilibus memorata inveni

¹ Hoc iam Herodoto notum erat, I 172.

² Hecate ut daemonum expultrix in sacello pro foribus ab antiquis poni solebat, cf. Lobeck l. l. p. 1336sq.

nonnullos lapides: Ps. Plutarchus (p. 9) mentionem facit *lapidis fabae similis in Nilo flumine reperti*, qui, si possesso homini affertur, daemonem fugat; pap. Lugd. I 384 (p. 12 sq.) suadet possessis, ut portent *lapidem heliotropum*, qui ita sit praeparatus, ut in priore latere serpens caudam ore tenens¹ et intra serpentem cantharus splendore circumfusus, in averso latere sacrum nomen incisa sint; Cyranid. I 5, 9 (p. 17) commendant lapidem, *euanthes* appellatum, qui Veneris effigie incisa cum aliis rebus magicis portatur; Vegetius I 20 (p. 24) praescribit *lapidis gagatis masculi, lapidis gagatis feminae, lapidis haematitis, lapidis sideritis, lapidis argyritis* certam quandam copiam commixtam cum aliis rebus comburere, ut odore daemon compellatur; praeter hos lapides adhibetur etiam *lapis galactites* in simili mixtura apud Veget. III 12 (p. 24 sq.), qua daemoniacus ita suffitur, ut cooperto eius capite ad fumum per os naresque suscipiendum unum mixturae cochleare vivis carbonibus adspargitur. Ceterum suffimentis daemonum vim propulsari inveterata apud antiquos erat opinio: de Aegyptiis cf. Cumont l. s. p. 111, de Assyro-Chaldaeis Fossey l. s. p. 74, de Iudaeis Iustin. dial. c. Tr. 85 (p. 32), de Christianis Kroll l. s. p. 37. Huius opinionis ratio perspicua est: fumus suffimentis evocatus daemonibus tam molestus habebatur, ut, cum per os et nares daemoniaci invaderet, daemonem exire cogeret.

complura metalla. *Ferrum*: ferrum a daemonibus timeri probat Schol. ad λ 48: *κοινή τις παρὰ ἀνθρώποις ἔστιν ἐπόληψις, ὅτι νεκροὶ καὶ δαίμονες σίδηρον φοβοῦνται*. Cf. etiam Norden, comm. ad Aen. VI p. 201; Grimm *Deutsche Mythologie* p. 923; Frazer *Rameau d'or* I p. 271. Ita praescribit pap. Par. (p. 10) *lamnam ferream*, in qua scripti sunt versus Homerici supra memorati; apud Lucian. Philops. (p. 16) Arabs quidam magus dedit Eucrati *anulum* ad daemones arcendos aptum, qui *factus est ex ferro* crucibus deprompto; Cyranid. II 15, 6 (p. 18) parvum asini freni *anulum* in digito portandum commendant.

¹ De hac solis imagine egit Dieterich *Fleckeis. Jahrb. Suppl. XVI* (1887) 769.

aes: aes crudum adhibetur in Veget. suffimentis.

plumbum album: in pap. Par. (p. 10) scribitur in *lamna ex plumbo albo facta* carmen magicum, quod amuletum, dum exorcizatur, daemonicus, post exorcismum, ne daemon eiectus magum detrimento afficiat, magus portat; eius quoque amuleti, quod describitur in pap. Lond. 121 (p. 15), materia est plumbum album¹.

argentum: amuletum modo memoratum eandem habet vim, si pro plumbo albo sumitur argentum, ibid.

aurum: idem ibidem valet aurum; hoc metallum desideratur etiam in suffimento Veget. I 20 (p. 24), eodemque loco mentio fit balucis².

salem: sal Hammoniacus usui est apud Veget. III 12 (p. 24 sq.); una cum sale Cappadoco ibid. I 20 (p. 24).

minium: Ephesia grammata et incantamentum scribuntur minio pap. Par. (p. 10).

sulfur: Vegetii mixturae continent sulfur vivum; pap. Lugd. I 395 (p. 13) praescribit una cum bitumine naribus daemonicis afferre. Haec daemones fugandi vis, quam sulfur habet apud antiquos, certe tribuenda est odori, quam cum comburitur spargit, cf. Schömann-Lipsius l. s. II p. 375 et quae adnotavi de suffimentorum virtute p. 83.

bitumen: bitumen Iudaicum adhibet Vegetius in suffimentis saepius memoratis; cum sulfure usui est bitumen pap. Lugd. I 395 (p. 13); cum vino commixtum med. Plin. (p. 26). De bituminis vi magica idem ac de sulfuris dicendum est; constat enim bitumen, praesertim cum teritur, gravi odori esse, cf. Meyer *Konversat.-Lex.* s. v. *Asphalt*.

¹ Exorcismus quidam variorum malorum, inter quae et Epaphus daemon est, in plumbo scriptus editus est a R. Wuensch *Rhein. Mus.* LV (1900) p. 73sqq.; quem eam quoque ob rem commemoravi, quod vetustissimum Ephesiarum litterarum exemplum praebet; quarto enim a. Chr. n. saeculo scriptus videtur esse.

² Ut argentum et aurum in libris commendantur, quae adhibeantur pro amuletis, ita revera magnus numerus amuletorum repertus est ex auro argentoque factorum. Collegit ea M. Siebourg *Bonner Jahrbücher* CLIII 123 sqq.; unum argenteum addidit R. Wuensch *Arch. für Rel.-Wiss.* XII (1909) p. 24sqq., in quo legimus ἀπέλασον ἀπὸ Πουφίνης τὴν ὑπόθεσιν h. e. febris daemonem.

Sequitur, ut de plantis loquar; memorantur

totae plantae. Ante exorcismum, quem legimus in pap. Par. (p. 11) coqui oportet *σάμψουρον* una cum planta, quae vocatur *βοτάνη μαστιγία*¹. *Laurus* tantam vim habet, ut loco, ubi exstat, nullus daemon appropinquare possit: Ioann. Lydus (p. 25), Geoponic. (ibid.). Ita factum est, ut saepissime in ostiis insereretur laurus *gratissima domibus, ianitrix Caesarum pontificumque*, Plin. nat. hist. XV 127². *Herba paeonia* lunaticum sanat, cum ad collum aegroti suspenditur: med. Plin. (p. 25 sq.). *Herba heliotropium*, quae septimo decimo post interlunium die sumpta est, ad daemones arcendos super limen ponitur vel in ventrali portatur. In cod. Bonn. 218 (p. 26 sq.) commendantur *parthenicon, caristellum, bubastes, artemisia*. Quae plantae una cum radicibus et semine ante solis ortum extractae ita domi ponantur, ut is, qui intret, eas tangat; qui autem a daemonibus tutus esse velit, eas in manu portet. Eodem loco memoratur *eraclea*, quae, *antequam flos eius maturescat*, tollatur *ante solis ortum plenilunio dextra manu sine ferro luevaque absconsa* et cum usus veniat, precatione dicta in manu portetur.

radices. Radix *paeoniae* suffita vel irrigata portatur: Cyranid. I 3, 10 (p. 17); radix *erucae* coniungitur cum lapide, qui *euantes* vocatur: ibid. I 5, 9 (p. 17); radix *ῥιγγίου* portata daemones fugat: ibid. I 7, 2 (p. 17).

rami vel folia. In exorcismo, qui traditus est in pap. Par. 1227 sqq. (p. 9 sq.) septem *rami oleagini* usui sunt; sex rami, quorum summa pars infimae colligata est, ante daemoniacum iaciuntur, septimo homo possessus verberatur. Ne daemones incantationi cuidam obsint, portantur *lauri folia*: pap. Parth. I (p. 15).

lignum. In tabella ex *tiliaceo* ligno facta scribuntur carmen et Ephesia grammata: pap. Par. (p. 10).

medulla. Medulla *loti* coquitur cum aliis rebus ante exorcismum in pap. Par. 3007 sqq. (p. 11 sq.) traditum. In

¹ Quae planta hoc loco respiciatur, intellegi non potest, cf. A. Dieterich *Abrazas* p. 183 a.; fortasse *βοτάνη* illa *μαστιγία* in plantis fictis numeranda est, qualis est verbi causa panacea, qua omnes morbos sanari veteres credebant, cf. Forbiger ad. Aen. XII v. 419.

² Cf. de lauri vi magica Heim l. s. p. 508.

duobus Vegetii suffimentis desideratur medulla *cedrei*, in altero eorum (III 12) etiam medulla *taedae pineae*.

sucus. *Opopanax* usui est in Vegetii suffimentis; ibidem etiam *galbanum*.

semen et fructus. *Ῥάμιον* semen una cum aliis rebus cervi pelle involutum daemones eicit: Cyranid. I 24, 15 (p. 18); *cruda oliva* coquitur ante exorcismum pap. Par. 3007 sqq. (p. 11 sq.); *olivae oleo*, in quo scorpio positus erat, cervix et caput daemoniaci certis temporibus unguitur: Cyranid. I 24, 12 (p. 17).

Vertamur ad animalia, quibus antiqui possessionis remedia debebant. Ex animalibus aquatilibus memoratos inveni

γλάνεον, cuius ossa comburuntur: Cyranid. IV 1, 4 (p. 19).

Ἰουλον: ibid. IV 9, 6 (p. 19): dentes eius ut amuletum portantur.

κνπρίνον: ibid. IV 10, 6 (p. 19): cor et iecur eius suffimento usui sunt.

equuleum marinum, *caudam marinam*, *unguem marinum*, *uvam marinam*, *sepiam* (ossa eius mixturae adduntur): Veget. I 20 et III 12; *scillam marinam*, *pilam marinam*: Veget. III 12.

Sequuntur animalia aëria:

scorpio in oleo positus unguento magico servit: Cyranid. I 24, 12 (p. 17); scorpionis aculeus coniungitur cum *Ῥάμιον* semine, supra memorato.

psittaci rostrum portatur: Cyranid. III 23, 2 (p. 19).

alcedo hispida una cum pennis assata comeditur: ibid. III 1 (p. 18 sq.).

passere idem fit: ibid. III 1, 5 (p. 18).

hirundinis cor coniungitur cum scorpionis aculeo et *Ῥάμιον* semine: ibid. I 24, 15 (p. 18).

vulturis cor in pelle ligatum portatur: ibid. III 3, 5 (p. 19); idem fieri vult vulturi cod. Bonn. 218 (p. 26), postquam canna decollatus et carmine aditus est.

duo lapides, quos *aquila* in superciliis habere dicitur, in pelle ligantur et portantur ad collum gestati: Cyranid. III 1 (p. 18 sq.).

pavonis sanguis bibitur: ibid. III 19, 4 (p. 19).

Priusquam pergamus, licet aliqua dicere de more sanguinem offerendi daemonibus. Porphyrius (p. 22) usum fuisse docet daemones ita placare et ex templis eicere, ut sanguis¹ iis sacrificetur. Hanc autem consuetudinem inde fluxisse manifestum est, quod larvae, cum sanguine carerent, huius πνεύματος cupidissimae habebantur, cf. Rohde *Kleine Schriften* II p. 242; Radermacher *Jenseits* p. 48, qua superstitione non modo orientales nationes (cf. Fossey l. s. p. 29; Cumont l. s. p. 320), sed etiam Graeci imbuti erant. Graecorum enim sententia animae, quibus iniuria allata est, irae explendae desiderio incensae eos homines, qui sibi obviam fiunt, irruunt atque acerbe interficiunt. Exemplum habemus apud Pausan VI 6, 7sq., qui de larva Temesaeae narrat haec: Ὀδυσσεῖα πλανώμενον μετὰ ἄλλωσιν τὴν Ἰλίου κατενεχθῆναι φασιν ὑπὸ ἀνέμων ἐς τε ἄλλας τῶν ἐν Ἰταλίᾳ καὶ Σικελίᾳ πόλεων, ἀφικέσθαι δὲ καὶ ἐς Τεμέσαν ὁμοῦ ταῖς νασί. μεθυσθέντα οὖν ἐνταῦθα ἓνα τῶν ναυτῶν παρθέρον βιάσασθαι καὶ ὑπὸ τῶν ἐπιχωρίων ἀντὶ τούτου καταλευσθῆναι τοῦ ἀδικήματος. Ὀδυσσεῖα μὲν δὴ ἐν οὐδενὶ λόγῳ θέμενον αὐτοῦ τὴν ἀπόλειαν ἀποπλέοντα ὀχέσθαι, τοῦ καταλευσθέντος δὲ ἀνθρώπου τὸν δαίμονα οὐδένα ἀνίειναι καιρὸν ἀποκτείναντά τε ὁμοίως τοὺς ἐν τῇ Τεμέσῃ καὶ ἐπεξερχόμενον ἐπὶ πᾶσαν ἡλικίαν, ἐς δὲ Ἰνυθία τὸ παράπαν ἐξ Ἰταλίας ὠρμημένους φεύγειν Τεμέσαν μὲν ἐκλιπεῖν οὐκ εἶα, τὸν δὲ ἦρω σφᾶς ἐκέλευσεν ἰλάσκεσθαι κτλ. Ad hanc Graecorum opinionem etiam pertinet, quod animae ut domina Hecate (cf. Orphica ed. Abel p. 294; Rohde *Psyche* II p. 81, 2), mortuorum carnem edere putabantur. Pausan. X 28, 7 tabulam describit, qua Eurynomus depictus est; quem Delphorum interpretes dicebant δαίμονα εἶναι τῶν ἐν Ἄιδου . . . , καὶ ὡς τὰς σάρκας περιεσθίει

¹ Πνεῦμα appellat Porphyrius sanguinem, quo nomine opinionem respicit, quam apud antiquos late diffusam fuisse scimus. De Graecis et Romanis cf. G. Wolff, adn. ad Porphyr. philosoph. ex oracul. p. 148. Praeter hos afferre sat est Iudaeos, quibus praescriptum erat III Mos. 17, 10sq.: καὶ ἄνθρωπος τῶν νιῶν Ἰσραὴλ ἢ τῶν προσηλύτων τῶν προσκειμένων ἐν ἡμῖν ὅς ἂν φάγῃ πᾶν αἷμα, καὶ ἐπιστήσω τὸ πρόσωπόν μου ἐπὶ τὴν ψυχὴν τὴν ἐσθουσαν τὸ αἷμα καὶ ἀπολωῖ αὐτὴν ἐκ τοῦ λαοῦ αὐτῆς· ἢ γὰρ ψυχὴ πάσης σαρκὸς αἷμα αὐτοῦ ἐστίν καὶ ἐγὼ δέδωκα ὑμῖν ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου ἐξιλᾶσκεσθαι περὶ τῶν ψυχῶν ὑμῶν.

τῶν νεκρῶν, μόνα σφίσιν ἀπολείπων τὰ ὄσῳ. Priusquam ad id, unde digressi sumus, revertamur, monstrare licet hodie quoque in multis regionibus larvam vulgo *Vampyr* vocatam, i. e. animam mortui cuiusdam, ex sepulcro oriri et vivis sanguinem exsugere ab hominibus superstitiosis credi.

Deinde possessi sanantur, cum *feri anseris* stercore suffiuntur: Cyranid. III 22, 18 (p. 19).

Enumerantur animalia terrestria, quae apta sunt ad daemones propulsandos:

leonis pelle involvitur amuletum: cod. Bonn. 218 (p. 26 med.).

hyaenae pelle idem fit: Cyranid. III 1 (p. 18 sq.)¹; *hyaenae* vivae oculi evelluntur et purpureis filis brachiis alligantur: Cyranid. II 20, 10 (p. 18)².

lupi pelle cooperitur amuletum: Cyranid. III 1 (p. 18 sq.); idem praescribit cod. Bonn. 218 (p. 26); dexter lupi oculus commiscetur cum quibusdam rebus magicis et portatur: Cyranid. I 7, 19 (p. 17); idem oculus solus occulte gestatur: ibid. II 11, 3 (p. 18).

phocae pellis ut amuletum adhibetur: ibid. IV 21, 3 (p. 19); amuletum abscondit: ibid. III 1 (p. 18 sq.); *phocae* cerebrum bibitur: ibid. II 21, 1 (p. 18) et IV 21, 9 (p. 19); et coagulum portatur: ibid. I 7, 20 (p. 17).

castoreum additur Vegetii suffimentis I 20 et III 12 (p. 24 sq.).

cervi medulla et cornu adhibetur in suffimento ibid. I 20 (p. 24) descripto; pellis cervi usui est in amuletum occultandum: Cyranid. I 24, 15 (p. 18).

ex priore pede *asini* anulus magicus perficitur: ibid. II 15, 1 (p. 18).

¹ Amuleta saepissime cooperiuntur, cf. p. 86 sub *v. semen et fructus*, ibid. sub voce *scorpio* et *hirundo*, ibid. sub voce *vultur* et sub voce *aquila*, hanc p. sub voce *lupus*. Quae res ea de causa fiebat, quod magna amuletorum pars obscena erat, vel quod accidere posse veteres credebant, ut amuleta, si viderentur, contraria vi magica irrita fierent, cf. Riess, Pauly-Wissowa s. *v. Amulett*; Fossey l. s. p. 112.

² De filorum versicolorum vi magica cf. Wolters *Faden und Knoten als Amulett*, *Archiv f. Religionswissenschaft*. VIII Beiheft p. 19.

in *rhinocerotis* naribus vel cornu lapis est; qui eum portat, tutus est a daemonibus: *ibid.* II 17, 2 (p. 18).

IV. Quid de daemonum exeuntium actionibus creditum sit

Popularis de possessione opinio nondum plane exhausta est iis, quae adhuc exposui; constabat enim inter omnes a daemonibus in exorcismis miras quasdam res perfici. Ac primum quidem opinabantur homines superstitiosi daemones loqui humana voce vel sua sponte: pap. Lugd. I 395 (p. 13) daemones locuturos esse profitetur, si magno dei nomine pronuntiato sulfur et bitumen daemoniaci naribus afferuntur. Ubi mater possessi illius pueri apud Philostratum (p. 20) Brachmanas, ut puerum sanent, adire vult, daemon, qui puerum concutit, quis et cuias sit narrat, et si manere possit, puerum divitiis redundaturum, si minus, interiturum dicit; in altero, quem Philostratus refert exorcismo (p. 20 sq.), daemon, cum ab Apollonio adspicitur, magnum tollit clamorem et se exiturum et in neminem umquam intraturum pollicetur; daemon ille, quem Theosebicus apud Damascium (p. 25) eicit, vereri se deos et Theosibium dicit.

Vel respondere ad interrogata putantur daemones: in incantatione pap. Par. 3007 sqq. (p. 11 sq.) daemon identidem iubetur dicere quis sit; Lucianus (p. 16) ludibrio habet homines, qui credant Syrum quendam exorcistam tantum valere, ut daemones, cum ab eo interrogentur, respondeant vernacula lingua. Haec tam mira superstitio non difficilis est intellectu. Certe enim non daemon loquitur, sed daemoniacus ipse, cuius verba magis vel minus dira voce expressa iis, qui aderant, terrorem inciebant; ita explicandam esse narrationem daemonis apud Philostratum (p. 20) scriptor ille superstitiosissimus ipse concedit, cum daemonem puero possesso interprete usum esse dicat. Fieri etiam potuisse pro certo habendum est, ut homines fraudulentum populari opinione nisi mutata voce vel ex ventre loquentes ipsi responsa darent.

At non modo loqui, sed etiam alias terribiles res

daemones facere vulgo credebatur; ita opinio erat daemone ex corpore eiectum ulcisci exorcistam, quod probatur amuletis, quibus magus utitur in exorcismis, cf. Kroll *Anal. graec.* p. 13; Kropatscheck l. s. p. 13. Afferre sat est pap. Par. (p. 9 sq.), ubi magus iubetur post incantationem induere amuletum, quod in exorcizando portavit daemoniacus. Superstitionis modo memoratae exemplum habemus etiam apud Philostratum (p. 20 sq.), qui daemone, postquam pueri corpus reliquit, Apollonii iussu columnam, quae in propinquo erat, evertentem inducit. Leviter tetigisse sufficit hanc quoque opinionem fluxisse ex populari errore, a magis omnis generis artibus nutrito.

V. De exorcistis

Ex antiquissimis temporibus apud Graecos fuisse homines constat, qui — saepius certe bona fide — artissimo cum numine vinculo coniunctos et singulari vi praeditos se esse professi si quis a daemone correptus videbatur, visitari et consuli solebant. Apud Homerum eiusmodi homines reges ipsi sunt: Autolyce filii, incantandi artis periti, carmine Ulixis vulnus sanant, cf. supra p. 76. Horum autem medicorum numerus et auctoritas valde augebatur septimo vel sexto ante Chr. n. saeculo, i. e. ea aetate, qua Dionysi cultu in Graecia vulgato religiones tantopere crescebant; constat enim permultos viros iis temporibus exstitisse, qui *μάντις*, vel *ἀγύρται*, vel *καθαραί* appellati non solum a numine inspirati futura prospiciebant, sed etiam morborum abditas causas invenire se posse profitebantur, cf. Rohde l. s. II p. 76 sqq. Huius divinationis exemplum nobis profert Hippocrates (p. 4), qui dicit hos viros, prout epilepsia se ostenderit, vel Neptunum, vel Apollinem, vel Martem, vel Hecatam animasque mortuorum auctores morbi sacri declaravisse. Ubi autem morbos sanare suscipiunt, non medicamenta componunt, sed *καθαρμοὺς χρέονται* (Hippocrat. p. 4 infr.), i. e. piacula faciunt ad deorum iram placandam, vel ut iusti magi se gerunt et incantationes adhibent, quibus numina, quae morbum miserunt, aegrotum relinquere cogunt, cf. Plato polit. II p. 364 C: *ἐπαγωγᾷ τισι καὶ καταδέμοις τοὺς θεούς, ὥς*

φασι, πείθοντές σφισιν ἐπιρρετεῖν. Ad summam vero dignitatem pervenerunt magi exeunte antiquitate. Tum enim, cum possessionis opinio ut numquam antea pervagata erat (cf. supra p. 73 sqq.), numerus eorum, qui auxilium ferre et a morbis sacris homines liberare se posse profitebantur, magnopere cresceret necesse erat. Et tam multi hanc artem exercebant¹, ut publicae saluti obesse viderentur Romanumque imperium vehementissime in eos animadvertere cogeretur, cf. Cumont l. s. p. 231 et adn. 74 p. 321. Inter eos autem, qui tum exorcistarum munere fungebantur, tantopere excellabant Aegyptii, ut Origenes compluribus locis eos omnis incantandi artis magistros appellet (c. Cels. I 68, p. 40; comm. in Matth. XIII 6, p. 45 sq.)². Per se intellegitur magos non gratis officium suum hominibus detulisse; ita Lucian. Philops. (p. 16) narrat Syrum illum exorcistam *μεγάλῳ μισθῷ* multos daemones eiecisse; Origen. c. Cels. I 68 (p. 40) magos esse dicit, qui in medio foro *μαθόντες ἀπὸ τῶν Αἰγυπτίων* paucis obolis pensis artem suam exerceant; Firm. Mat. (math., p. 23) loquitur de exorcistis, qui *maxima(m) vitae substantia(m)* sibi comparaverint, cf. Kroll *Alte Taufgebräuche* p. 36 sq.

¹ *Ἐξορισταί* appellabantur hi homines ea aetate, quod verbum, quantum equidem video, primum occurrit in act. Apost. XIX 13 (p. 31).

² Cf. etiam Harnack *Mission und Ausbreitung des Christentums* I* (Leipzig 1906) p. 114.

CAPVT TERTIVM

De Christianorum possessionis doctrina

Christianorum quoque possessionis opinionem ita explanare in animo habeo, ut primum de possessis¹ deinde de possessionis numinibus, denique de sanandirationibus verba faciam. accedent hic quoque nonnulla, quae de daemonum exeuntium actione et de exorcistis dicenda sunt.

I. De energumenis

Ut apud Graecos etiam apud Christianos possessi habebantur, qui animi morbo laborabant, litteraeque Christianae huius opinionis permulta praebent exempla. Apud Matth. VIII 28 (p. 27), Marc. V 1 sqq. (p. 28 sq.), Luc. VIII 26 sqq. (p. 30) homo quidam Gerasenus (apud Matth. l. s. duorum mentio fit), qui in monumentis versatur et tantopere insanit, ut omnes ei obviam fieri caveant, possessus appellatur. Tertull. apol. XXII (p. 34 sq.) daemonibus ut *spiritalibus viribus* in humana corpora intrare mentesque perturbare licere dicit; hoc autem eo consilio faciunt² ut ad cultum sui cogant. Origen. de

¹ Saepissime appellantur possessi ut apud Graecos *δαιμονιζόμενοι*: Matth. IV 24 (p. 27), VIII 16 (ibid.), VIII 28 (ibid.), IX 32 (ibid.), XII 22 (ibid.); *δαιμονῶνες*: Theoph. (p. 36), Hippol. IX 14, 16 (p. 38 sq.); vocantur etiam *δαιμονιόληπτοι*: Iustin. apol. I 18 et II 6 (p. 31); *ἐνεργούμενοι*: Iren. I 16, 3 (p. 34), Origen. de princip. III 3, 4 (p. 43), Psell. l. s. XV (p. 53 sq.); *daemoniaci*: Cyprian. sent. episc. I (p. 48).

² Ita loquuntur Minuc. Fel. Octav. 27 (p. 33), Cyprian. id. non dii 7 (p. 47), Lactant. div. inst. II 15 (p. 51).

princip. III 3, 4 (p. 43) duas possessionis species statuit, et levio-rem et gravio-rem; graviter possessos esse homines dicit, cum daemones *penitus ex integro eorum possederint mentem, ita, ut nihil omnino eos, quos obsederint, intellegere vel sentire permittant*. Etiam Psellus (p. 52 sq.) esse daemones dicit, qui *ἐμπλήκτους τε τὰς νινίσεις καὶ πλημμυεῖς* faciant.

In his animi morbis quod epilepsia singularem obtinet locum, non est mirum. Marc. IX 16 (p. 29) huius insaniae causam attribuit *πνεύματι ἀκάθαρῳ* — re vera hoc loco significari epilepsiam apparet ex iis, quae narrantur de homine possesso: cum corripitur a daemone, praeceps datur, spumas edit, concutitur¹ — Origenes comm. in Matth. XIII 6 (p. 45 sq.) Christianos evangelio confisos persuasum habere dicit epilepsiam non corporis vitio, sed daemonum quorundam impetu evocari, cf. etiam Psell. (p. 52).

Praeter has veras mentis alienationes Christiani etiam complures alias animi conditiones insaniam existimabant. Primum ii, qui bacchanalia celebrabant et falsam vaticinandi artem exercebant, possessi videbantur. Recognitionum auctor IV 13 (p. 37) bacchanalia fontem esse contendit, ex quo omnis paganarum religionum error fluxerit et refutat sententiam eorum, qui non daemones, sed deum ipsum in bacchanalibus operari dicunt: Schol. ad Aristoph. Plut. v. 39 (p. 5), Origen. c. Cels. VII 4 (p. 42), Lactant. div. inst. IV 27 (p. 51 sq.) Pythiam, Apollinis sacerdotes paganorumque prophetas² re vera in energumenis numerandos esse volunt, cum a daemonibus correpti sint³, qui vulgo Pythones vocati⁴ in multis hominibus iam ex pueris habitent, cf. Origen. l. s. Vaticinantur haec *πνεύματα*: facultas enim futura prospiciendi non abiudicatur iis a Chri-

¹ Cf. de epilepsiae signis O. Binswanger *Epilepsie* (1899) p. 178sqq.

² Ceterum haec Christianorum de vatibus doctrina eo facilius existere potuit, quod multi philosophi Graeci ex Philippi, Platonis discipuli, aetate demonstrare studuerant a daemonibus (nempe bonis), non a diis prophetas inspirari et oracula edi, cf. Heinze l. s. p. 78, 80, 93, 97sq.

³ Cf. etiam Minuc. Fel. Octav. XXVII (p. 33), Cyprian. id. n. d. 7 (p. 47).

⁴ Cf. Schol. modo memoratum, act. Apost. XVI 16 (p. 30), Ps. Clem. hom. IX 12 (p. 38), Origen. de princip. III 3, 5 (p. 43).

stianis. Ita in act. Apost. XVI 16 sqq. (p. 30) mentio fit *παιδίσκης*, quae Philippis vaticinabatur et arte sua *ἐργασίαν πολλήν παρέιχεν τοῖς κυρίοις αὐτῆς*, cf. etiam Ps. Clem. hom. IX 12 (p. 38) et praesertim Psell. XIII et XIV (p. 52 sq.), ubi certum quoddam daemonum genus esse docemur, quod, postquam in hominem intravit, *φθέγγεται δι' αὐτοῦ, καθάπερ ἰδίῳ χρώμενο(ν) ὄργανῳ τῷ τοῦ πάσχοντος πνεύματι* et XV (p. 53 sq.), ubi inducitur *ἄνθρωπος τις*, qui *ἐνεργούμενος δαιμονίῳ τῷ, πολλὰ μὲν καὶ ἄλλα χρησιμολογῶν ἀπεφοίβαζεν*. Sed haec daemonia sunt *ἐπὶ τοῦ Σατανᾶ ἐκπεμπόμενα πρὸς ἐξαπάτησιν καὶ ἀπώλειαν* (Iren. I 3, 4) et non modo paganos, sed etiam Christianos invadunt inspirantque, cf. quae Iren. I 13, 3 sq. refert de Marco, Valentini discipulo, qui prophetarum scholam habebat: *εἰκὸς δὲ αὐτὸν καὶ δαιμονία τινα παρέδρον ἔχειν, δι' οὗ αὐτὸς τε προφητεύειν δοκεῖ καὶ ὕσας ἀξίας ἡγεῖται μετόχους τῆς χάριτος αὐτοῦ, προφητεύειν ποιεῖ. μάλιστα γὰρ περὶ γυναικας ἀσχολεῖται καὶ τούτων τὰς ἐδπαρύφους καὶ περιπορφύρους καὶ πλουσιωτάτας, ἃς πολ- λάκις ὑπάγεσθαι πειρώμενος κολακεύων φησὶν αὐταῖς μετα- δοῦναί σοι θέλω τῆς ἐμῆς χάριτος, ἔπειδὴ ὁ πατήρ τῶν ὄλων τὸν ἄγγελόν σου διὰ παντὸς βλέπει πρὸ προσώπου αὐτοῦ . . . προφητεύειν οὐκ ἐπὶ Μάρκου τοῦ μάγου ἐγγίγγεται τοῖς ἀνθρώ- ποις, ἀλλ' οἷς ἂν ὁ Θεὸς ἄνωθεν ἐπιπέμψῃ τὴν χάριν αὐτοῦ, οὗτοι Θεόδοτον ἔχουσι τὴν προφητείαν¹*. Falsae prophetiae exemplum habemus etiam apud Cyprian. epist. LXXV 10 (p. 48 sq.), ubi Firmilianus refert ad Cyprianum de muliere, quae duris temporibus vatis partes susceperat et tanta vi a daemone suo donata erat, ut *cruda hieme nudis pedibus per asperas nives ire nec vexari in aliquo aut laedi illa discursione posset*. Postea autem detectum esse adicit Firmilianus dae- monem mulieris commovisse presbyterum et diaconum, *ut eidem mulieri commiscerentur*. Miras denique de falso propheta res nobis tradit Psell. XV (p. 53 sq.): vir quidam ita vates factus est, ut, postquam a Libyo mago ad prophetiam consecratus est, daemon aliquis sub corvi specie ei advolaret et per os in eum intraret.

¹ Cf. A. Hilgenfeld *Ketzergeschichte des Urchristentums* (Leipzig 1884) p. 370.

Ut daemones, qui operantur in falsis prophetis, ita omnino omnes daemones mendaces spiritus sunt, quorum maxime interest errorem propagare hominesque a veritate avertere¹. Ita fit, ut omnes, qui Christi doctrinam non amplectuntur, a daemone invasi habeantur. cf. recognit. IV 17 (p. 37), Origen. in num. hom. XXVIII 8 (p. 43 sq.), Cyprian. ad Demetr. XV (p. 47). Primum igitur pagani in his daemoniacis numerantur, eoque magis, quod, cum de deorum immolatis degustaverint, daemonum convivae facti sunt. Cf. I. Cor. X 20: ἀλλ' ὅτι ἡ θύοσιν τὰ ἔθνη δαιμονίοις καὶ οὐ θεῶν θύοσιν· οὐ θέλω δὲ ὑμᾶς κοινωνοὺς τῶν δαιμονίων γίνεσθαι. Recognit. II 71 (p. 36) et Origen. c. Cels. VII 4: τὸ μὲν γὰρ εἰδωλόθυτον θύεται δαιμονίοις· καὶ οὐ χρεὶ τὸν τοῦ θεοῦ ἀνθρώπον κοινωνὸν τραπέζης δαιμονίων γίνεσθαι. His quoque daemonibus paganos possidentibus effici Christianis persuasum erat, ut a paganis tam vehementer vexarentur: Minuc. Fel. Octav. XXVII (p. 33), Origen. c. Cels. VIII 43 (p. 42), Lactant. div. instit. V 22 (p. 52).

Deinde etiam haeretici, qui iam mature existebant et tanto ecclesiae detrimento erant, ut magis quam pagani Christianae religioni intensi dicerentur (Cyprian. sent. episcop. 37, p. 48), daemonem habere putabantur; ita Iren. I 16, 3 (p. 34) Marci gnostici discipulos possessos appellat a malis daemonibus. Quae cum ita se haberent, haeticos et paganos, si Christianorum sacris initiari volebant, a malis suis daemonibus liberari opus erat, quod perficiebatur baptis- mate, cf. Kroll *Alle Taufgebräuche* p. 36; infra p. 103 sq.; quin mos fuisse videtur haeticos in ecclesiam redeuntes non modo baptizare, sed etiam exorcizare: Cyprian. sent. episcop. 8, 31, 37 (p. 48)².

Diabolus autem cum malis suis daemonibus non modo errorem propagare, sed etiam homines ad peccatum adducere studet, cf. Herzog-Hauck *Realencyklop. f. prot. Theol. u. Kirche* IV p. 409. Itaque omnes, qui peccatum committunt, diaboli

¹ Cf. de hac doctrina orta et diffusa Cumont l. s. p. 184 sqq.

² Aetheriae peregr. ad loca sancta XLVI 1: *consuetudo est enim hic talis, ut qui accedunt ad baptismum per ipsos dies quadraginta, quibus ieiunatur, primum mature a clericis exorcizentur.*

socii facti¹, sanctum dei spiritum, qui prius in iis fuit, eiciunt et malum daemonem recipiunt: Origen. in num. hom. XXVII 8 (p. 43 sq.), in Iud. hom. III 4 (p. 45), in Ierem. select. XXIII 24 (ibid.), vel etiam plures, *quia non singula singuli homines habent vitia*: Origen. in Ios. hom. XV 5 (p. 44)², quamobrem Valentinus gnosticus apud Clem. Alex. strom. II p. 409 peccatoris animum elegantissime comparat cum diversorio, in quo habitant homines impudici. Rectissime igitur concluderunt simpliciores illi Christiani apud Origen. de princip. III 2, 1 (p. 42sq.) peccatum non esse, nisi diabolus eiusque daemones ad peccatum illicerent.

Graeci, ut supra p. 58sq. summam exposui, hominis cum numine coniunctionem, i. e. summum quod omnis religio praebere potest bonum, sentiebant in ecstasi et efficiebant mysteriis, quorum permulta ut mysteria Attidis, magnorum Samothraeae deorum, Zagrei, ut videtur etiam Mithrae illam cum numine conciliationem sacro quo deus ipse edi credebatur convivio sensibus subiciebant; cf. A. Dieterich *Mithrasliturgie* p. 102sq. Hanc Graecorum opinionem ut paganam Christiani refutabant, ut suam ipsorum, sit venia verbo, *ἰερὰν μανίαν* commendarent. Rectam enim prophetiam non nisi in ecclesia exerceri et ab eo sancto dei spiritu evocari Christiani dicebant, qui iam Veteris Testamenti prophetas inspiraverat, cf. quae supra dixi de falsa prophetia et act. Apost. XV 32: *Ἰούδας τε καὶ Σίλας καὶ αὐτοὶ προφητεῖαι ὄντες διὰ λόγου πολλοῦ παρεκάλεσαν τοὺς ἀδελφοὺς καὶ ἐπεστήριξαν*. I Cor. 11, 4sq.: *πᾶς ἀνὴρ προσευχόμενος ἢ προφητεῦν κατὰ κεφαλῆς ἔχων κατασχύνει τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ. πᾶσα δὲ γυνὴ κατευχομένη ἢ προφητεῦσα ἀκαταλύπτω τῇ*

¹ Simile aliquid invenimus etiam in Graecorum philosophia: Porphyrius ad Marc. p. 281, 24 (p. 22) eos tantum homines miseros esse contendit, qui animum fecerint *ἐνδιαίτημα πονηρῶν δαιμόνων*.

² Homines complures daemones habentes saepius occurrunt in Christianorum litteris: daemoniacus Gerasenus vexatur a multis daemonibus, quorum nomen apud Marc. V 9 (p. 29) et Luc. VIII 30 (p. 30) est *legio*; Matth. XII 43sq. (p. 27sq.) docet in hominem, qui ad peccatum redierit, non modo intrare veterem peccati daemonem, sed una cum eo septem alios nequiores venire; ex Maria Magdalena septem daemones exierunt: Luc. VIII 2 (p. 30).

κεφαλῇ κατασχέει τὴν κεφαλὴν αὐτῆς. Cf. etiam act. Ap. XXI 9sq. et I. Cor. XIV 1sq. Eundem autem spiritum sanctum semper habitare non modo in tota dei civitate, sed etiam in unoquoque Christiano iam dudum credebatur. I. Cor. VI 15sq.: οὐκ οἴδατε, ὅτι τὰ σώματα ἡμῶν μέλη Χριστοῦ ἐσιν, . . . ἢ οὐκ οἴδατε, ὅτι τὸ σῶμα ἡμῶν καὶ τοῦ ἐν ἡμῖν ἁγίου πνεύματος ἐσιν, οὗ ἔχετε ἀπὸ Θεοῦ, καὶ οὐκ ἐστὶ ἐαντῶν; Hebr. VI 4sq.: ἀδύνατον γὰρ τοῖς ἁπλῶς ἠρωπισθέντας γενεσασμένους τε τῆς δωρεᾶς τῆς ἐπουρανίου καὶ μετόχους γενεθθέντας πνεύματος ἁγίου . . . καὶ παραπεσόντας πάλιν ἀνακαινίζεσθαι εἰς μετάνοιαν. Et deum inesse in homine apud Christianos quoque convivio sacro significabatur. Nam Christum ipsum in eucharistia sumi ab initio in ecclesia credebatur. Ioann. VI 53sq.: εἶπεν οὖν αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς· ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐὰν μὴ φάγητε τὴν σάρκα τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ πίνητε αὐτοῦ τὸ αἷμα, οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς. ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἔχει ζωὴν αἰώνιαν, καὶ γὰρ ἀναστήσω αὐτὸν ἐν ἑσχάτῃ ἡμέρᾳ. ἢ γὰρ σὰρξ μου ἀληθὴς ἐστὶν βρωσίς, καὶ τὸ αἷμά μου ἀληθὴς ἐστὶν πόσις. I. Cor. X 16sq.: τὸ ποτήριον τῆς εὐλογίας, ὃ εὐλογοῦμεν, οὐκ ἔστι κοινωνία τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ ἐστὶν; τὸν ἄρτον, ὃν κλῶμεν, οὐκ ἔστι κοινωνία τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ ἐστὶν; Ibid. XI 27sq.: ὥστε ὡς ἐν ἑσθίῃ τὸν ἄρτον ἢ πίνῃ τὸ ποτήριον τοῦ κυρίου ἀναξίως, ἔνοχος ἐστὶ τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ κυρίου. δοκιμαζέτω δὲ ἄνθρωπος ἑαυτὸν καὶ οὕτως ἐκ τοῦ ἄρτου ἐσθιέτω καὶ ἐκ τοῦ ποτηρίου πινέτω. Quod ad nostra tempora catholicorum sacrorum fundamentum est, cf. Wetzer-Welte *Kirchenlexik.* I 594sq.

Iam redeamus de caelo ad inferos et quaeramus, quid Christiani crediderint de corporis malis a daemonibus motis. Minime est mirum, quod Christiani in hac quoque re aequalium opinionem sequebantur, praesertim cum apud Iudaeos haec superstitione magnopere floreret, cf. A. Gfrörer *Das Jahrhundert des Heils, Kritische Geschichte des Urchristentums* II (Stuttgart 1838) p. 410sq. Et invenimus in Christianorum litteris multos locos, quibus morbos a daemonibus effectos esse dicitur. Apud Matth. IX 32sq. (p. 27) et Luc. XI 14sq. (p. 30) Iesus eicit δαιμόνιον ex homine muto; eodem modo sanatur homo caecus et mutus apud Matth. XII 22 (p. 27);

apud Luc. XIII 10 sqq. mulier quaedam liberatur a spiritu infirmitatis, qui eam faciebat inclinatam. Eandem corporis morborum causam adferunt patres ecclesiastici velut Minuc. Fel. Octav. XXVII (p. 33), Tertull. apolog. XXII (p. 34 sq.), Lactant. div. instit. II 15 (p. 51), Psellus XIII (p. 52 sq.); etiam mortem inferri hominibus a daemonibus possidentibus docet Tertull. de anim. LVII (p. 35 sq.): ἀώγων et βιαιοθανάτων operationem ita explicandam esse, ut non animae vim habeant, sed daemones, qui in iis fuerint eosque interfecerint.

II. De daemonibus

Numina, quae Christianorum opinione possessionem movent, sunt diabolus eiusque mali daemones, quae numina Christiani a Iudaeis, Iudaei vero maxima ex parte a Persis receperunt, cf. W. Bousset *Die Religion des Judentums im neutestamentl. Zeitalter* II (München 1906) p. 483 sqq.; Cumont l. s. p. 185 sq.; de tota quaestione copiose actum est a J. Weiß in IV. volumine encyclopaediae Herzogianae p. 408 sqq. Iam quaeramus, qui fuerint hi Iudaeorum et Christianorum daemones. Primum in iis numerandi sunt gigantes, quos filiae hominum conceperunt ex dei filiis (gen. VI 1 sqq.) et numina, quae gigantes ex corporibus suis ediderunt (Henoch XV). Daemones etiam facti sunt mali angeli, qui cum contra deum exsurgerent, deiecti sunt opinioque erat Adam ipsum daemones genuisse, cf. Herzog-Hauck l. s.; deinde daemonibus adscribebantur omnes paganorum dii, quos iam psalmista (ps. XCI 6, XCVI 5) appellat δαιμόνια; fuerunt etiam, qui crederent mortuorum animas esse daemones: Flav. Ios. bell. Iud. VII 6, 3 (p. 8) et Iustin. apolog. I 18 (p. 31), quam sententiam refutat Tatianus, adv. Graec. XVI (p. 32). Ut denique Graeci morbos ipsos in numinibus numerabant, ita Iudaei et Christiani animi et corporis vitia malos daemones esse arbitrabantur, cf. Gfrörer l. s. p. 399 sq.: apud Luc. XIII 10 sqq. πνεῦμα ἀσθενείας eicitur; apud Matth. XII 43 sqq. (p. 27 sq.) peccata sunt mali daemones, qui intrant in hominem nequam; apud Luc. VIII 2 (p. 30) ex Maria Magdalena septem daemonia exierunt;

Origen. in Ios. hom. XV 5 (p. 44) et Pistis Sophia (p. 50 sq.) veram horum daemonum doctrinam statuunt. Etiam longius quam Graeci Christiani et Iudaei in hac superstitione progressi sunt. Opinabantur enim daemones ipsos eodem morbo laborare, quem hominibus infligerent; ita Iesus Christus apud Luc. XI 14 (p. 30) expellit πνεῦμα, quod mutum erat, et ex hoc demum tempore δαίμονες ἀλάοι et δαίμονες κωφοί in litteris nobis obviam fiunt ut apud Origen. comm. in Matth. XIII 6 (p. 45 sq.) et Psell. XIII (p. 52 sq.).

Popularis superstitione daemonibus etiam certa domicilia attribuebat; tempore enim, quo hominibus non adhaerent, versantur in monumentis, cf. Marc. V 1 (p. 28 sq.)¹ vel ruinis, in locis desertis, cf. Ies. XIII 21, XXXIV 14, Bar. IV 34, Matth. XII 43 (p. 27 sq.), et immundis, cf. Gfrörer l. s. p. 408 sq.; Schwally *Semitische Kriegsaltertümer* p. 67 sq.

Non omnibus autem nocere possunt daemones; nam ii tantum operationem eorum sentiunt, qui peccant vel non rectam fidem habent, cf. Origen. comm. in Matth. XIII 6 (p. 45 sq.): epilepsiae daemon opperitur lunae σχηματισμούς, ut invadat τὸν διὰ τινος αἰτίας παραδιδόμενον αὐτῷ καὶ μὴ ποιήσαντα ἑαυτὸν ἄξιον φρουρᾶς ἀγγελικῆς. Lactant. div. instit. II 16 (p. 51): daemones detrimento afficiunt eos, quos manus dei potens et excelsa non protegit, qui profani sunt a sacramento veritatis. Hoc modo fit, ut lapsi eo castigari existimentur, quod, postquam desciverunt, ab immundis spiritibus corripuntur (Cyprian. de laps. XXVI, p. 47), quam opinionem confirmare studet Cyprianus iis, quae narrat ibid. XXIV (p. 47): mulier, quae deorum immolata gustavit, ab immundo spiritu immunda correpta laniavit dentibus linguam nec diu superesse postmodum potuit, dolore ventris et viscerum cruciata defecit².

¹ Certe ea de causa Iudaei Christianique hanc habebant opinionem, quod mortuorum animas in daemonum numero reponerent, cf. Roscher *Abh. d. sächs. Ges. d. Wiss.* XVII p. 41, 111.

² Nostris quoque temporibus sunt homines eruditi, qui diabolum ipsum hominibus interdum apparere credant eosque potissimum ab eo vexari, qui alieni sint a veritate. Ita nuper legi in annal., qui dicuntur *Salesianische Nachrichten*, huius anni volumine p. 256 (agitur de religione ferae cuiusdam gentis): *Das Interessanteste war, daß der Teufel häufig unter sie kam und sich ganz familiär mit ihnen unterhielt. Sicher ist, daß er vor*

III. De Christianorum possessionis remediis

A. De remediis ab ecclesia comprobatis

Paganorum remedia, de quibus supra verba feci, Christianis maximae fuisse offensioni per se intellegitur; nempe magia habebatur *fallacia multiformis, lues mentis, totius erroris artifex, salutis et animae vastatrix, secunda idolatria* (Tertull. de anim. 57), in qua daemones operantur, cf. Tatian. adv. Graec. XVII: ὡσπερ γὰρ οἱ τῶν γραμμάτων χαρακτῆρες, στίχοι τε οἱ ἀπ' αὐτῶν οὐ καθ' ἑαυτοὺς εἰσι δυνατοὶ σημαίνειν τὸ συνταττόμενον, σημεῖα δὲ τῶν ἐννοιῶν σφισιν ἄνθρωποι δεδημιουργήσασιν παρὰ τὴν ποιὰν αὐτῶν σύνθεσιν γινώσκοντες, ὅπως καὶ ἡ τάξις τῶν γραμμάτων ἔχειν νενομοθέτηται· παραπλησίως καὶ τῶν ῥιζῶν αἱ ποιικιλία, νεύρων τε καὶ ὀστέων παραλήψεις οὐκ αὐτὰ καθ' ἑαυτὰς ὀραστικάι τινές εἰσι, στοιχειώσις δὲ ἐστὶ τῆς τῶν δαιμόνων μοχθηρίας, οἱ πρὸς ἕπερ ἕκαστον αὐτῶν ἰσχυεὶ ὠρίκασιν. ἐπεὶ δ' ἂν παρειλημμένην ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων θεάσονται τὴν δι' αὐτῶν ὑπηρεσίαν, ἐπιλαμβάνοντές σφισιν αὐτοῖς δουλεύειν τοὺς ἀνθρώπους ἀπεργάζονται. Cf. etiam Origen. c. Cels. I 68 (p. 40). At Christiani, cum eodem modo atque aequales homines a numinibus invadi posse crederent, remedia haberent necesse erat, quibus in remediis illustrandis saepius cognoscetur paganorum usum formam quidem repudiatam, rem receptam et, ut ita dicam, Christiano colore imbutam esse.

Primum quaeramus, quid Christiani putaverint de incantamentis. Paganorum incantamenta eo niti supra vidimus, quod verbis tanta vis inesse existimabatur, ut is, qui rite formulis uteretur, numina, cuiuscumque generis sunt, sibi

der Menschwerdung Christi der „Fürst dieser Welt“ war, wie ihn Jesus Christus selbst nannte. Es ist also nicht zu verwundern, wenn er sich dort, wo das Evangelium noch nicht hingedrungen ist, noch als unumschränkter Herrscher zeigt. Mir haben dieses Indianer von so scharfsinnigem u. zuverlässigem Geiste beteuert, daß ich nicht anders kann, als ihren Aussagen Glauben zu schenken. Unus ex fidis his hominibus narravit, daß Czortu (ita appellatur diabolus) immer plötzlich inmitten einer Versammlung von Indianern erschien und nach einer gewissen Zeit wie Rauch verschwand, ohne daß es jemand gewahrte noch wußte, wohin er ginge etc.

subicere posset. Hanc verborum virtutis opinionem Christiani ita sequebantur, ut sua ipsius sacra nomina in exorcismis invocarent, cf. Heitmüller *Im Namen Jesu: Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments* (Göttingen 1903) I 2 p. 332 sq. Primum igitur usitatum esse videmus nomine unius et veri dei daemones adiurare: Min. Fel. Octav. XXVII (p. 33); Theophil. ad Autolye. II 8 (p. 36), qua ratione etiam Iudaeorum exorcistas non frustra daemones incantare patres ecclesiae confirmant: Iustin. d. c. T. LXXXV (p. 32); Iren. II 6, 3 (p. 34). Deinde cum evangelia multis locis Christum ipsum daemones expellentem inducerent (Matth. IV 24 VIII 16, 28 IX 32 XII 22, p. 27; XVII 14, p. 28; Marc. I 23, *ibid.*; III 11, *ibid.*; V 1, p. 28 sq.; IX 14, p. 29; Luc. IV 33 VIII 2 VIII 26 XI 14, p. 30), mos exstitit in nomine Iesu Christi exorcizare daemones. Haec incantandi ratio, quam Paulus iam adhibet in *παιδίσκιον* illam (act. Apost. XVI 18, p. 30), apud Christianos maxime florebat: Iustin. apol. II 8 (p. 31); Origen. c. Cels. I 25 (p. 40), I 67 (*ibid.*); Lactant. div. instit. IV 27 (p. 51 sq.), ut re vera acciderint, quae Christus praedixit apud Matth. VII 22: *πολλοὶ ἐροῦσίν μοι ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ· κύριε κύριε, οὐ τῷ σῷ ὀνόματι ἐπροσηγυρέσαμεν καὶ τῷ σῷ ὀνόματι δαιμόνια ἐξεβάλομεν καὶ τῷ σῷ ὀνόματι δυνάμεις πολλὰς ἐποιήσαμεν;* Quantum autem Iesu Christi nomen valere ubique creditum sit, optime inde probatur, quod aliarum quoque religionum exorcistae eo utebantur: apud Marc. IX 38 (p. 30) et Luc. IX 49 (*ibid.*) Ioannes queritur, quod homo, qui Christi non sit sectator, in Iesu nomine daemones eicit. Cf. etiam miram illam narrationem act. Apost. XIX 13 sqq. (p. 31): septem filii principis Iudaeorum sacerdotis, qui exorcistarum artem exercent, adiurant daemonem quendam per Iesum, *ὃν Παῦλος κηρύσσει;* daemon autem aegre fert hanc incantationem et gravissime verberat exorcistas. Vide et pap. Par. (p. 11 med.), ubi invocatur Iesus, deus Hebraeorum.

Formula modo memorata ita produci solebat, ut quaedam sacrae historiae res Christi nomini adicerentur: Iustin. apol. II 6 (p. 31); d. c. T. XXX (p. 32), II (*ibid.*), LXXXV (*ibid.*); Origen. c. Cels. I 6 (p. 39).

Cum paganorum magi verborum vi confisi incantamenta sua utique proficere iactarent, Christiani semper persuasum habebant daemonum eiciendi facultatem non nisi donari a deo ipso omnium rerum creatore: ita orta sunt ea incantamenta, quae constant ex orationibus. Hoc quoque genus, quod vulgo deducebatur ex Matth. XVII 20: *τοῦτο δὲ τὸ γένος οὐκ ἐκπορεύεται, εἰ μὴ ἐν προσευχῇ καὶ νηστείᾳ* (Origen. comm. in Matth. XIII 7, p. 45 sq.; Psell. XIII, p. 52 sq.), maximo apud Christianos usui erat; orationes adhibet quilibet Christianus, cum daemones fugare vult: Iren. II 31, 5 (p. 34), Ps. Clem. ad virg. I 12 (p. 36), Origen. c. Cels. VII 4 (p. 42), VII 67 (ibid.), comm. in Matth. XIII 6 (p. 45 sq.), precantur ad deum Christianorum exorcistae i. e. viri, qui posteriore aetate ipsi exorcizandi negotio praefecti erant¹: Origen. in Ios. hom. XXIV 1 (p. 83), episcopus adit deum orationibus, ut catechumenos a daemonibus liberet: can. Hippol. CVIII (p. 49 sq.), quin etiam Origen. comm. in Matth. XIII 7 (p. 46) ab exorcismis omnino se abstinere Christianis praescribit, et sola oratione uti².

Iam vertamur ad actiones. Christianorum quoque opinione is, qui singulari in daemones vi est praeditus, mala haec numina fugare potest sola sui ostensione: Marc. III 11 (p. 28) refert daemones, cum Christus iis appareret, humi procubuisse; et adspiciendo: Ps. Clem. hom. IX 19 (p. 38) hanc facultatē iis attribuit, qui, postquam baptizati sunt, non peccant et deum esse credunt.

Etiam eo daemones eiciuntur Christianorum ritu, quod incantantis *πνεῦμα* transfertur in daemonicum, quae res efficiebatur sufflando, cf. supra p. 81 sq.: in baptisate afflantur catechumeni (can. Hippol. CX, p. 50); huc spectat etiam manus impositio, cf. A. Dieterich *Mithrasliturgie* p. 119: ita iam Christus *πνεῦμα* illud *ἀσθενείας* fugat apud Luc. XIII 13 et omnino saepissime aegrotis medetur, ut apud Matth. VIII 3; Marc. I 49; Luc. IV 40, V 13; ab

¹ De hac re accuratius infra p. 108 sq.

² Tales preces usque ad medium quod vocatur aevum et ultra adhibebantur, cf. F. Pradel *Griechische und süditalienische Gebete, Beschwörungen und Rezepte des Mittelalters, Rel.Gesch. Vers. u. Vorarb.* III 3.

exorcistis etiam manus impositiones adhibitas esse docent Origen. in Ios. hom. XXIV 1 (p. 44 sq.) et Cyprian. sent. episcop. XXXVII (p. 48). — Cf. etiam O. Weinreich *Rel.Gesch. Vers. u. Vorarb.* VIII 1 sqq.

Crucis signum daemonibus adversum esse manifestum videbatur: Lactant. div. instit. IV 27 (p. 51 sq.), quo modo fiebat, ut hoc signo daemones a se amoliri solerent Christiani: Lactant. I. s.¹

Deinde daemoniaci liberantur ieiuniis adhibitis: Matth. XVII 21 (p. 28); Ps. Clem. hom. IX 10 (p. 38); Origen. in Ios. hom. XXIV 1 (p. 44 sq.), comm. in Matth. XIII 6 (p. 45 sq.); Psellus XIII (p. 52 sq.), de qua doctrina, cum optime demonstret, quomodo Christiani antiquam superstitionem in suam religionem recipere et commutare soliti sint, copiosius disserere operae pretium esse puto. Antiquitus opinionem fuisse supra p. 61 sq. vidimus daemones una cum cibis in hominum corpora intrare, quam sententiam Christiani ita sequebantur, ut dicerent eos, qui, dum viderentur *necessaria naturae velle implere*, non tenerent *modum per nimietatem*, daemonibus in se ingrediendi facultatem dare, cum sobrii homines a daemonibus tuti essent: Ps. Clem. recogn. IV 16 (p. 37). Ex superstitione, de qua est quaestio, oriebatur per se illud: cibis se abstinere, i. e. ieiunare. cf. supra p. 62; ieiunare autem in bonis operibus numerandum est, quae quo plura perficiuntur, eo magis diabolo molesta sunt: Origen. in Ios. hom. XXIV 1 (p. 44 sq.). Sequebatur ergo, ut illud ieiunandi remedium ab initio certe ad defendendum, minime ad eiciendum spectans etiam a possessis (Ps. Clem. hom. IX 10, p. 38; Origen. l. m. s.; Psellus XIII, p. 52 sq.) et, qua re veteris opinionis sententia plane conturbata est, etiam ab exorcistis adhiberetur: Origen. comm. in Matth. XIII 6 (p. 45 sq.).

In permultis paganis et praecipue in Iudaeis sacris lationes adhibitas esse constat, quibus, cum aquae ab antiquissimis temporibus lustrandi vis inesse crederetur, omnis generis mala ablui putabatur; cf. Riess, Pauly-Wissowa s. v.

¹ Idem certe perficere vult, quod praecipitur in can. Hippol. CX, p. 50: episcopus signet . . . pectora et frontes, aures et ora baptizandorum.

Aberglaube I p. 44; Kroll *Alte Taufgebräuche* p. 30 sq. Hunc antiquissimum ritum etiam Christiana religio usurpabat baptismati suo, quo modo factum esse nemo negabit, ut baptismata ad daemones fugandos aptum haberetur: pagani, si baptizantur, liberi fiunt a daemonibus suis (Ps. Clem. hom. IX 8, p. 37 sq.; recognit. II 71, p. 36 sq.), idemque fit haereticis (Cyprian. sent. episcop. VIII, p. 48; XXXI, *ibid.*; XXXVII, *ibid.*); quin etiam maiorem quam exorcismus vim habet baptismata sententia Cypriani (epist. LXIX 15, *ibid.*).

Fides singularem in Christianorum exorcismis obtinet locum. Iam Matth. XVII 14 sqq. (p. 28) narrat Iesu Christi sectatores lunaticum sanare non potuisse *διὰ τὴν ὀλιγοπιστίαν*, et recta fides iterum atque iterum praescribitur et exorcistis: paganorum exorcistae nihil efficiunt, quod rectam fidem non habent (Ps. Clem. ep. ad virg. I 12, p. 36); is, qui Christianorum mysteriis initiatur, alios a daemonibus liberare potest (Ps. Clem. hom. IX 8, p. 37 sq.); saepissime Christianorum exorcismi bene processerunt, maxime cum exorcistae in recta fide versabantur (Origen. c. Cels. I 6, p. 39); quo plus *fidei capacis* in pectus adferimus, eo maior est nostra exorcizandi gratia (Cyprian. ad Donat. V, p. 47); daemones aut gradatim aut statim fugiunt, prout exorcistae fides adiuvat adiurationem (Min. Fel. Octav. XXVII, p. 33); et possessis: daemones eiciuntur ex homine, qui est *δυνατὸς ἐν ταῖς λογικαῖς περὶ τῆς πίστεως ἀποδείξεισιν* (Origen. c. Cels. VII 4, p. 42); quo maior est possessi fides, eo facilius sanatur (Cyprian. l. m. s.). Cum hoc praeceptum certe fluxerit ex experientia — scimus enim, quantopere referat eum, qui a numine invasum se putat, fidem remediorum, quae adhibentur, sibi suggerere¹, ea quae legimus apud Ps. Clem. recogn. IV 17 (p. 37), hom. IX 11 (p. 38) plane doctrinam redolent: fides una apta est, quae possessis medeatur, daemonesque in iis tantum corporis partibus manent, in quibus impietatis aliquid restat.

¹ Cf. O. Stoll *Suggestion u. Hypnotismus in der Völkerpsychologie*² (Leipzig 1904) p. 415; *Journal f. Psychologie u. Neurologie* 1904 p. 84 sqq.; G. F. Most *Encyklopädie der gesamten medizinischen Praxis* II (Leipzig 1834) s. v. Periamma p. 318 sq.; B. Stern *Medizin, Aberglaube u. Geschlechtsleben in d. Türkei* I p. 299.

Etiam res daemonibus adversas habebant Christiani. Ut in act. Apost. XIX 12 Pauli *σοῦδαρία* et *συναϊρία* possessis imposita daemones fugant, adhuc quoque sanctorum reliquias magnam vim habere catholici putant. Cruce signando diabolus propulsare morem fuisse supra vidimus; idem effiebat Christianorum opinione eo, quod effigies Christi de cruce pendentis homini affigebatur: Origen. in exod. hom. VI 8 (p. 43).

Haec fere erant remedia ab ecclesia comprobata, quorum singulari virtuti et facultati laudandae patres ecclesiae abunde satisfaciunt. Paganorum formulae videntur prava curiositas (Iren. II 31, 5, p. 34), inanium verborum turba (Ps. Clem. ep. ad virg. I 12, p. 36), quae vel nulli usui sunt (ibid.), vel eos tantum daemones fugare possunt, qui a magis ipsis missi sunt (Iren. II 31, 2, p. 34). Christiana vero remedia innumerabiles possessos sanaverunt (Tertull. ad Scap. IV, p. 35), tantumque valent, ut mali quoque homines prospere iis usi sint (Origen. c. Cels. I 6, p. 39). Saepius accidisse dicit Iustinus apol. II 6 (p. 31), ut paganis exorcismis nihil proficientibus Christiani succederent, et Lactant. div. instit. IV 27 (p. 51 sq.) paganis obicit, quod daemones, si in templo Iovis, vel Aesculapii, vel Apollinis nomine illorum deorum invocato adiurentur, non pareant. Verane haec sunt? Equidem libenter concedendum esse patribus puto Christianos saepius plus effecisse paganis, quod inter omnes excellebant singulari sua fide, cui, ut supra vidimus, tam multum attribuendum est in possessionis superstitione. Deinde quod exorcismos in deorum templis dictos nihil proficere contendit Lactantius, non errat. In templis enim magia, quae, quamvis magnam omnes ei attribuerent vim, a deorum cultu prorsus aliena habebatur, certe nunquam exercebatur et remedia, ubi non adhibentur, nihil valere posse nemo est quin credat.

B. De Christianis magiae cultoribus

Magiam vanam esse ut demonstrarent, Christianos enixe operam dedisse supra vidimus. Hostis autem, quem profigare studebant Christiani, impetus maior erat, quam ut uno ictu repelleretur, tantumque aberat, ut Christiani magiam funditus

extirparent, ut ipsi hoc malo inficerentur, quae res eo facilius accidit, quod Iudaei quoque diligentissime magiam exercebant. Incantationes, quarum permultas Salomo ut praeclarissimus magus tradidisse dicebatur, maximo usui erant, cf. Gfrörer l. s. p. 412 sqq.; res magicas adhibent in exorcismis et pro amuletis: Flav. Ios. bell. Iud. VII 6, 3 (p. 8) mentionem facit radicis magicae prope Hierosolyma repertae, quae daemones fugat, ant. Iud. VIII 2, 5 (p. 7 sq.) laudat radicem a Salomone commendatam, cf. H. H. Spoer *Notes on jew. amulets*: I. B. L. 23, 97—105; deinde antiquitus apud eos opinionem fuisse memoratu est dignum daemones mago servire eiusque voluntati satisfacere cogi posse (cf. Gfrörer l. s. p. 410 sqq.), ad quam superstitionem certe referendum est illud Pharisaeorum: Christus non eicit daemones nisi per Beelzebul, principem eorum (Matth. IX 34, p. 27; XII 24, ibid.; Marc. III 22; Luc. XI 15, p. 30); Iudaeorum denique exorcistae, qui posteriore aetate per Romanorum imperium vagabantur (cf. Marc. IX 38, p. 30; Luc. IX 49, ibid.; act. Apost. XIX 13, p. 31; Harnack *Mission und Ausbreitung des Christentums* I p. 110), non aliter se gerebant ac pagani (Iustin. d. c. T. LXXXV, p. 32), cuius rei clarissimum profert exemplum Flav. Ios. ant. Iud. VIII 2, 5 (p. 7 sq.): Eleazar quidam coram Vespasiano, filiis eius, praefectis multisque militibus daemoniacum ita sanavit, ut primum naribus eius anulum admoveret, in quo condita est radix a Salomone praescripta, deinde, postquam daemoniacus procubuit, carmen Salomonicum diceret daemonemque vas aqua repletum subvertere iuberet¹. Ita factum est, ut Christiani magia porro uterentur, quae res maxime inde intellegitur, quod primis statim p. Chr. n. saeculis homines existebant, qui, quamquam Christi nomen prae se ferebant, aperte se magos esse profitebantur, i. e. gnostici, qui quomodo daemones eiecerint paucis locis explanare licet. Hippolyt. IX 14 (p. 39) et 16 (ibid.) refert gnosticos adhibuisse ἐπιλόγους; Plotinus XXX 14 (p. 22) iis obicit, quod morbos ut daemones eicere se profiterentur, et Celsus apud Origen. c. Cels. VI 39 et 40 (p. 41 sq.), quod homines indoctos

¹ Cf. etiam de Iudaeorum arte magica A. Dieterich *Abraxas* p. 141 sq. et P. Blau *Altjüdisches Zauberwesen* passim.

decipere studentes varias magiae species exercerent et daemones evocarent nominibus barbaris. Gnosticorum quidem doctrinas extinguere potuit ecclesia, non magiam ab illis tantopere elatam. Per totum enim medium aevum usque ad nostra tempora permulti magiae usus servabantur, qui, quamquam in publicum utique non prodibant, in occulto eo maiore cum studio adhibebantur. Hic quoque pauca exempla afferre sat est. Ex medio aevo habemus tres preces contra sagittam diaboli, quae praeter dei nominis invocationes aliasque res Christianas permulta continent verba magica; prima exstat in cod. Bonn. 218 (66 a), fol. 49^r (apud Heim l. s. p. 551), altera servatur in cod. Monac. lat. no. 100 ed. Roeckinger *Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte* VII p. 319, cf. Heim l. s., tertiam nobis tradidit cod. Vindob. theol. 259, cf. Grimm *Deutsche Mythologie* II p. 1032 et Heim l. s.¹ Etiam millesimo octingentesimo quadragesimo septimo p. Chr. n. anno Syrius sacerdos Christianus composuit psalmorum usum magicum codice quodam manuscripto, quem edidit et in nostram linguam vertit C. Kayser *Gebrauch von Psalmen zu Zauberei*, *Zeitschr. d. deutschen morgenländ. Ges.* XLII (1888) 456 sqq. De psalmo 29 et 30 legimus (adfero codicis verba a viro docto Kayser conversa): *Ps. 29. Lies ihn über Rosenöl und salbe dich damit um eines bösen Geistes willen. Ps. 30. Lies ihn, und er vertreibt von dir den Bösen. Lies ihn 3 mal und schreib ihn für einen Besessenen auf, und wenn einer einen Dämon hat, lies ihn über Olivenöl und salbe seinen ganzen Leib damit* (plura exempla contulit Kropatscheck l. s. p. 29 sqq. et p. 39 sq.).

IV. Quid daemones Christianorum opinione in exorcismis fecerint

In eo quoque rationem atque inclinationem temporum sequebantur Christiani, quod daemones ex hominibus exeuntes loqui et alias miras res perficere credebant. Daemones Christum esse filium dei confitentes saepius habemus

¹ Vide etiam Pradelii libellum supra p. 102 laudatum.

in evangeliis, ita apud Matth. VIII 29 (p. 27), Marc. I 24 (p. 28), III 11 (ibid.), V 7 (p. 29), Luc. IV 33 (p. 30), VIII 28 (ibid.); daemones magna voce in exorcismis clamasse referunt act. Apost. VIII 7 (p. 30) et identidem patres ecclesiae: Min. Fel. Octav. XXVII (p. 33), Cyprian. id. non dii VII (p. 47), ad Demetr. XV (p. 47sq.), ep. LXIX 15 (p. 48), Lactant. div. instit. II 16 (p. 51sq.), V 22 (p. 52). Etiam colloquium cum daemonibus haberi posse opinio erat. Daemones hominis Geraseni rogant Iesum apud Matth. VIII 31 (p. 27), Marc. V 12 (p. 29), Luc. VIII 32 (p. 30), ut sibi facultatem in porcos intrandi faciat et Iesus concedit; daemones act. Apost. XIX 13sq. (p. 31) respondet exorcistis Iudaeis. Praecipue mos fuit daemonem, quis sit, interrogare: Tertull. apol. XXIII (p. 35), Theophil. ad Autolye. II 8 (p. 36), Cyprian. ad Donat. V (p. 47), Lactant. div. instit. V 22 (p. 52), quod Christum iam fecisse narrant Marc. V 9 (p. 29), Luc. VIII 30 (p. 30). Gratissimum videlicet erat Christianis, si possessi habere se deum paganorum confitebantur: Min. Fel. Octav. XXVII (p. 33), et dum responsum conveniens ferrent, exorcizabant Christiani: Tertull. de anim. LVII (p. 35sq.). Lux in tenebris videtur esse illud Origenis comm. in Matth. XIII 7 (p. 46): *μὴ ὀρκίζομεν, μηδὲ ἐπερωτῶμεν, μηδὲ λαλῶμεν ὡς ἀκούοντι τῷ ἀκαθάρτῳ πνεύματι.*

Denique vim exerceri a daemonibus in exorcistas non satis defensos similiter ac Graeci credebant Christiani, quod probatur act. Apost. XIX 13sq. (p. 31): Iudaeorum exorcistae, qui daemonem fugare conati sunt nomine Iesu Christi invocato, a daemoniaco invasi et tantopere verberati sunt, *ut nudi et vulnerati effugerent de domo illa.*

V. De exorcistis

Ex iis, quae dicunt Iren. II 31, 4: *οἱ ἀληθῶς αὐτοῦ μαθηταί, παρ' αὐτοῦ λαβόντες τὴν χάριν, ἐπιτελοῦσιν ἐπ' εὐεργεσίᾳ τῇ τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων, καθὼς εἰς ἕκαστος αὐτῶν τὴν δωρεὰν εἴληφε παρ' αὐτοῦ* et Origen. comm. in Matth. XIII 6 (p. 45sq.), ubi memorat *τοὺς ἔχοντας χάριν θεραπεύειν δαιμονῶντας, con-*

cludendum esse videtur eum tantum apud Christianos daemones expulisse, qui certam gratiam a deo acceperat. Quod si rectum esset, sequeretur praeter episcopum, qui ut summus ecclesiae exorcista et medicus omnes morbos sanare et satanam sub pedibus contere potest (can. Hippol. XVII sq., p. 49. cf. Achelis *Texte u. Unters.* VI 4 p. 153), paucos Christianos exorcistarum munere fungi. At res longe aliter se habet: unusquisque enim Christianus gratiam et facultatem daemones expellendi sibi vindicasse videtur, quod apertum fit ex patribus, qui omnes Christianos, si recte vivant, daemones fugare posse permultis locis confirmant: Justin. apol. II 6 (p. 31), d. e. T. LXXVI (p. 32), LXXXV (ibid.), Min. Fel. Octav. XXVII (p. 33), Tertull. apol. XXIII (p. 35), XXXII (ibid.), ad Scap. II (p. 35), IV (ibid.), de coron. XI (ibid.), de idolatr. XI (p. 34), Ps. Clem. ep. ad virg. I 12 (p. 36), hom. IX 8 (p. 37 sq.), 16 (p. 38), Origen. c. Cels. I 6 (p. 39), I 46 (p. 40), VII 4 (p. 42), VII 67 (ibid.), VIII 43 (ibid.), Cyprian. ad Donat. V (p. 47), id. non dii VII (ibid.), Ps. Cyprian. de spectac. IV (p. 49). Tam magnus autem exorcistarum numerus in eo certe positus erat, quod omnes Christiani daemones fugare poterant. Magia enim erat arcana disciplina, cuius remedia solis initiatis nota saepius perdifficilia erant ad adhibendum, cum Christiani non haberent nisi *δρῶσεις ἀπλοσιέρας*: Origen. c. Cels. VII 4 (p. 42), quibus etiam stultissimi homines facile uti valebant. Quod autem tam multi Christianorum exorcistarum munere fungebantur, et praecipue, quod plerumque *ιδιώται* (Origen. l. s.)¹ id faciebant, Christianae doctrinae magnum periculum conflat; fieri enim potuit, ut ecclesia praestigiis favere diceretur et homines eruditos a se averteret (cf. Harnack l. s. I p. 126). Quae cum ita sint, certe non est negandum eo ipso consilio exorcismos certo cuidam ordini mandatos esse, ut exorcistarum numerus comminueretur et illud periculum tolleretur. Hic ordo, cum primum memoretur apud Origen. in Ios. hom. XXIV 1 (p. 44 sq.) (apud Cyprianum iam saepius eius mentio fit: epist. XXIII, LXIX 15, p. 48 sq.), videtur esse institutus tertio demum p. Chr. n. saeculo, cf. Probst l. s.

¹ *Idioten* vertit F. Probst *Sakramente und Sakramentalien* p. 44.

Priusquam ad finem pervenimus, oculos referre licet ad erroris et superstitionis tenebras, quas peragravimus. Quod si facimus, hic atque illic lumina effulgere videmus, quae, ut caliginem pervincant, cupidissime contendunt. Nunquam enim deerant, qui hominibus persuadere conarentur non in deorum, sed in sua ipsorum natura possessionis causam positam esse iisque occurrerent, qui ex communi superstitione lucrum faciebant. Ita, ut pauca exempla afferam, Sophocles dicit Ai. v. 581 sq.: *οὐ πρὸς ἰατροῦ σοφοῦ | θρηνεῖν ἐπρωδᾶς πρὸς τομῶντι πῆματι*, et Lucianus in Philops. maximo ludibrio habet philosophos superstitiosos, qui miras de daemonibus eorumque operatione fabulas narrant. Inter hos autem falsae religionis inimicos praecipue excellebant medici: iam quinto a. Chr. n. saeculo Hippocrates librum composuit, quo veram caduci morbi causam detegere sibi proposuit, cf. p. 4, et hoc Hippocratis exemplum omnium aetatum medici secuti sunt¹. Hunc vero eruditorum impetum propulsare suamque opinionem rationibus confirmare studebant homines superstitiosi. Origenes l. s. epilepsiae impetus in certis lunae figuris factos ita explicat, ut dicat malos quosdam spiritus has figuras opperiri, et ea quidem mente, ut morbi causa a se in lunam transferatur hominesque decipiantur; Psellus l. s. esse quidem morbos concedit, qui quibusdam corporis conditionibus efficiantur, in eo autem medicos *μηδὲν εἰδότας ὑπὲρ τὴν αἰσθησιν* errare dicit, quod etiam *ἐν θουσιασμοῖς, μανίας, κατοχᾶς* in his morbis numerent. Etiam nostris temporibus hoc ignorantiae et scientiae proelium pugnatur et, dum ecclesia exorcismos dicit super daemoniacos², non finietur? *Ἀλλὰ θαρρῶμεν . . . μέγα τῶν τοιούτων ἀλεξιφάρμακον ἔχοντες τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸν ἐπὶ πᾶσι λόγον ὀρθόν* (Lucian. Philops. XL).

¹ Cf. Origen. comm. in Matth. XIII 6 (p. 45 sq.), Psell. XIV (p. 53).

² De compluribus exorcismis nuper factis refert B. Heyne *Über Besessenheitswahn bei geistigen Erkrankungen: Seelsorger-Praxis* XIV. Cf. praeterea A. Hellwig *Verbrechen und Aberglaube (Aus Natur und Geisteswelt* 212) p. 28 sqq.

Index nominum et rerum memorabilium

- acta Apost. 30
actionibus expelluntur daemones
81 sq. 102 sqq.
aes 84
Aeschylus 3
Ἀγῶς Δαιμόν 70
alcedo hispida 86
Alexander Aphrod. 22
amuleta 80 sq. 82. 84, 2
animae mortuorum vagantur cum
Hecata 68 insaniam infligunt ho-
minibus 71 sq.
aquila 86
argentum 84
Aristophanes 5
Ps. Aristoteles 9
Artemis insaniae auctor 67. 69
asinus 88
aurum 84
bacchatio daemonismi species 59
baptisma expellit daemones 103 sq.
bitumen 84
castoreum 88
cervi medulla 88 pellis ib.
Ps. Clemens 36
corporis molestiae possessionis species
61 sq. 97 sq.
Corybantes auctores insaniae 64
panici terroris 65 *ἑρᾶς μανίας* 65
eorum mysteria possessionem sa-
nant 76
crucis signum 103. 105
Cyprianus 47
Cyanides 16
daemoniaci 92, 1
daemonum opinio exeunte antiquitate
aucta et mutata 73 sqq. daemones
sunt timidi 78. 81 exeuntes loquuntur
89. 107 sq. ulciscuntur exorcistas
90. 108 complures daemones in uno
homine 96, 2 daemones Christia-
norum 98 sq. certa domicilia ha-
bent 99 innocentibus non nocent 99
δαμονιζόμενοι 56. 92, 1
δαμονιάλκτοι 92, 1
δαιμονῶντες 56. 92, 1
δαίμων quid significet 69 sqq.
Damascius 25
Demosthenes 7
Diogenes trag. 6
Dionysi sacra daemonismi remedium 75
ἐνεργούμενοι 92, 1
ἐνθεοί 55 sq.
epilepsia insaniae species 57. 93
Euripides 3
exorcistae paganorum 90 sq. Iudae-
orum 106 Christianorum 108 sq.
fascinum 81
febris insaniae species 57 sq. Febris
possessionis numen 63
ferrum 83
fides Christiana daemonismi reme-
dium 104
Firmicus Maternus 23
Flavius Josephus 7
Geoponica 25
haeretici possessi a daemonibus 95
Hecate possessionis numen 67 sq. eius
mysteria daemonismi remedium 75 sq.
Hermias in Plat. Phaedr. 23
Hesychius 25
Hippocrates 4
Hippolyti canones 49
Hippolytus 38
hirundinis cor 86
Homericus versus amuleto usui sunt
80 sq.
hyaenae pellis 88 oculi ib.
ieiunium 62. 103
ἑρᾶ μανία 58 sqq. 93 sq. Christia-
norum 96 sq.

- incantationes 77 sqq. Iudaeorum
 106 Christianorum 100sq. scrip-
 tae 80sq.
 Ioannes Lydus 25
 Irenaeus 34
 Iustinus Martyr 31

κακοδαιμονία (*κακοδαιμονέω*) 56sq.
κακοδαιμονία 57
κατεχόμενοι et *κάτοχοι* 56

 Lactantius 51
 laurus 85 lauri folia ib.
 leonis pellis 88
 loti medulla 85
 Lucas 30
 Lucianus 15
 Iunares deae possessionis numina
 67 sqq.
 lupi dexter oculus 88 pellis ib.
 Lyssa possessionis numen 63

 magica ars posteriore aetate magno-
 pere florescens 76 a Iudaeis exer-
 citata 105 a Christianis 106sq.
 magicae res 82
 magici libri 76
 magna Mater daemonismi auctor 64
 eius sacra possessis medentur 75
 Manetho 21
Maria possessionis numen 63
 Marcus 28
 Matthaëus 27
 Mefitis possessionis numen 64
 Minucius Felix 33
 morbi ipsi possessionis numina 63sq.
 98sq.

 Nonnus 23
 nymphae possessionis auctores 65sq.
νυμφόληπτος 66

 oleagini rami 85
 Origenes 39
 Orphici hymni 9

 pagani possessi a daemonibus 95
 Pan daemonismi auctor 66sq.
 passer 86

 Paulus Aegineta 25
 pavonis sanguis 86
 peccatores possessi a daemonibus 95sq.
 Philostratus 20
 phocae cerebrum 88 coagulum ib.
 pellis ib.
 Pindarus 3
 Pistis Sophia 50
 plantae fictae 85, 1
 Plato 6
 Plinii medicina 25
 Plinius 7
 Plotinus 22
 plumbum album 84
 Plutarchus 8
 poëtarum possessio 60sq.
 Pollux 16
 Porphyrius 22
 possessionis numina 62sqq.
 Psellus 52
 Ptolemaeus 16

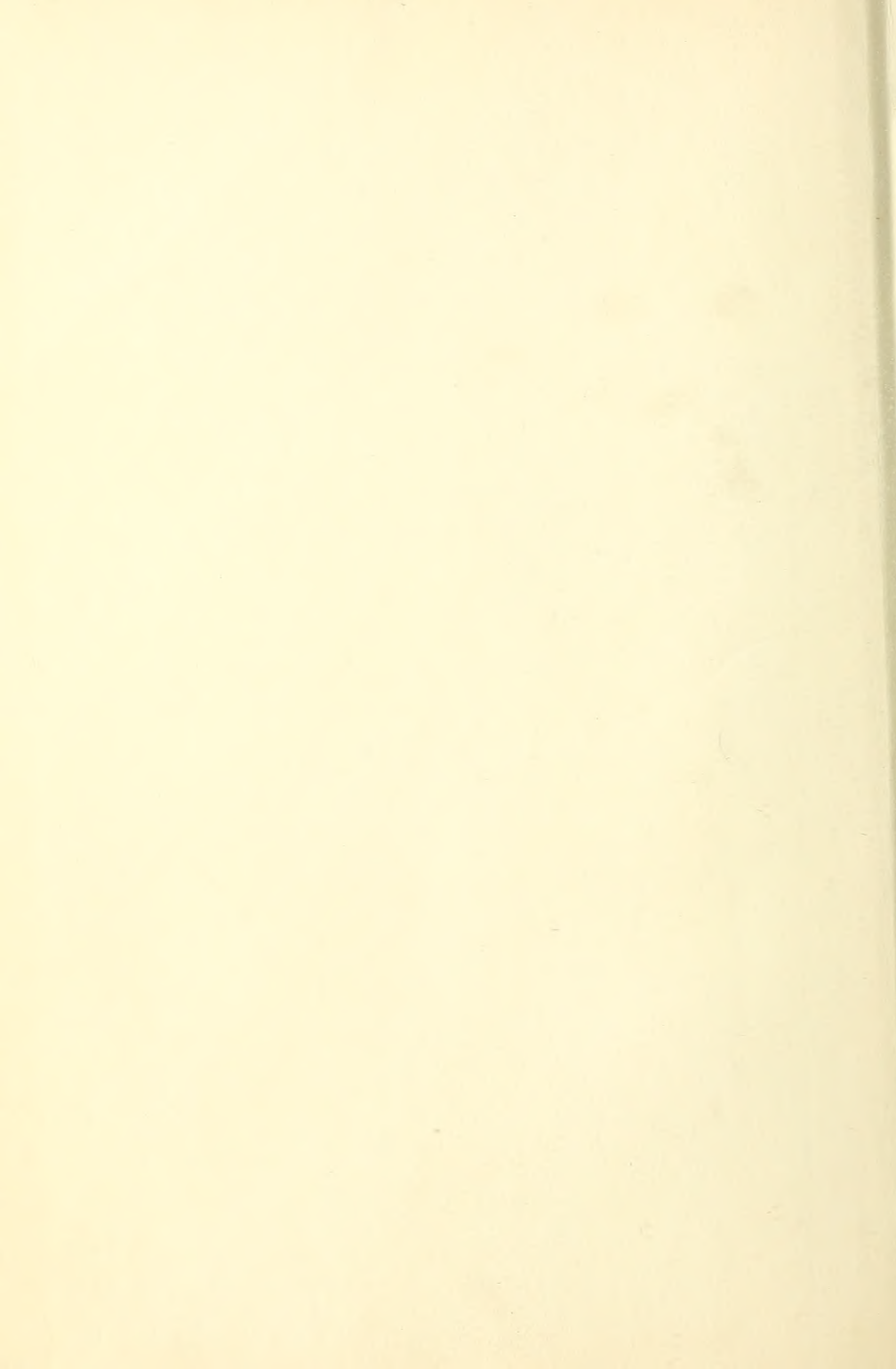
 Quintus Smyrnaeus 23
 rhinoceros 89

 sal 84
 sanctorum reliquiae daemones fu-
 gant 105
 sanguis ad daemones eiciendos bi-
 bitur 87sq.
 scorpio 86
 Selene possessionis auctor 67. 68
 Sophocles 3
 subitus pavor insaniae species 58
 suffimenta daemones propulsant 83
 Synesius 23

 Tatianus 32
 Tertullianus 34
 Theophilus 36
 Timaeus lexic. 22

 vatium possessio 59sq.
 Vegetius 24
 vulturis cor 86

 Xenophon 6
 Xenophon Ephes. 19

CIRCULATION DEPARTMENT

BL
25
R37
Bd.7
Heft.3

Religionsgeschichtliche
Versuche und Vorarbeiten

CIRCULATE AS MONOGRAPH

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
